

D.Şirzade, y.y.k., D.M. Hemraýew, Ç. K. Rejepow
MIKROYKDYSADYÝET DERSI BOÝUNÇA
MESELELERIŇ WE TESTLERIŇ ÝYGYNDYSY

**Türkmenistanyň Bilim ministrliği
Türkmen döwlet maliýe instituty**

**MIKROYKDYSADYÝET DERSI BOÝUNÇA
MESELELERIŇ WE TESTLERIŇ ÝYGyndysy**

Aşgabat 2017

Taýýarladylar:
y.y.k., D.Şirzade;
D. M. Hemraýew;
Ç.K.Rejepow.

Mikroykdysadyýet dersi boýunça meseleleriň we testleriň ýygındysy.
Ýokary okuw mekdeplerde amaly sapaklary geçirmek üçin kitap. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.

Mikroykdysadyýet – bu binýat dersdir, muňa ýokary ykdysady okuw bilim ulgamynyň nazaryýet we amaly okuw sapaklarynyň köp bölegi esaslanýandyr. Mikroykdysadyýetiň esasy düzgünlerini berk bilmän ykdysady hasaplaryň esaslaryny, manysyny aňlamak, çylşyrymly makroykdysady hadysalary düşündirmek, ykdysady pikirlemeleriň häzirkizaman ugurlarynyň ösüşine baş çykarmak bolmaýar. Ýagny, mikroykdysadyýeti düýpgöter öwrenmän ýokary derejeli ykdysatçy bolmak mümkin däl.

Mikroykdysadyýet dersi boýunça meseleleriň we testleriň ýygındysynyň esasy maksady döwletiň ykdysady kanunlarynyň çäginde hojalygy ýöredýänleriň ykdysady netijeliligini ýokarlandyrmak üçin, mikroykdysady nazaryýetiň düzgünlerine we taglymatlaryna esaslanyp, mysal we test üsti bilen hadysalara täsir edýän faktorlary ýüze çykarmaklygyň we oňaly çäreleri görmekligiň ýollaryny öwrenmek we görkezmekdir.

Uly mugallym, y.y.k. D.Şirzade 3-nji - 12-nji temalar boýunça ýygındynyň bölegini taýýarlady;

Uly mugallym D. M. Hemraýew 1 - 2-nji tema boýunça ýygındynyň bölegini taýýarlady;

Mugallym Ç.K.Rejepow 13 - 14-nji tema boýunça ýygındynyň bölegini taýýarlady.

TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

**Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde,
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.**

Gaýtalama:

**Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!**

**Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.**

Gaýtalama:

**Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!**

GIRIŞ

“Mikroykdysadyýet dersi boýunça meseleleriň we testleriň ýygynyndysy” atly okuw gollanmasy “Mikroykdysadyýet” dersiniň maksatnamasyna laýyk düzülen. Meseleler biri-birinden çylşyrymlygyň derejesi boýunça tapawutlanýarlar we ýokary okuw mekdeplerinde geçýän okuw we amaly kitaplarynyň öwrenilmegi bilen talyplar çözüp biler. Mikroykdysadyýet dersi boýunça meseleleriň we testleriň ýygynyndysyndaky meseleleriň çözülmegi we testlere, soraglara dogry jogap berilmegi talyplara bu ugurda bilimi döredijilikli özleşdirmäge ýardam berýär.

Mikroykdysadyýet dersi boýunça meseleleriň we testleriň ýygynyndysynyň esasy maksady talyplara ykdysady pikirleme üsti bilen ykdysady nazaryýetiň Mikroykdysadyýet bölümüni özbaşdak türgenleşmäge ýardam bermekdir. Şeýle hem, elýeterli çeşmelerdäki ýurdumyzyň, daşary ýurt ykdysatçylarynyň kitaplaryny özbaşdak, oýlanyşykly öwrenmäge talyplaryň höwesini ýokarlandyrmakdyr.

Meseleleriň köpüsi logiki (oý-pikir) görnüşdedir we şolarda hadysalaryň görkezijileriniň baglanyşyklaryny derňäp jogabyny ylmy taýdan esaslandyryp netije çykarmaly. Şeýle hem, talyplar, köplenç öz durmuş tejribesini göz önünde tutup we subýektleriň ykdysadyýetde özüni alyp barşy barada nazaryýete esaslanyp, meseleleriň, testleriň dogry jogabyny berip biler. Meseleleriň çözülmegi we testlere dogry jogap berilmegi üçin diňe durmuş tejribesi ýeterlikli däl, ýagny şonuň üçin ykdysady nazaryýetiň esaslarynyň hem bilmekligi talap edilýär.

Her bir meseläniň mazmuny we talap edilýän şertleri birmeňzeş däl we käbir meseleleriň jogaplary ýeke manyly däl. Meseleler ýygynyndysynda hem hasaplardan başga-da grafik we diagramma görnüşdäki şekilleri ýerine ýetirmeli meseler bar. Käbir meseleler dürli garaýyşlary ýüze çykarmakda çekişme (diskussiýa), intellektual ýaryş görnüşde düzülen. Mundan başga, dogry jogaby tapmak üçin meseleleriň käbir jogaplary diňe umumy ugurlary görkezmegi talap edýär.

Bu meseleleriň çözülmegi bilen biziň bazar ykdysadyýetine geçiş aýratynlyklaryň meýilleri, şeýle hem ähli ýurtlara mahsus bolan umumy meýiller ýüze çykarylýar: resurslaryň çäkligi, islegleriň çäksizligi we ykdysadyýetde netijeliligi ýokarlandyrmakda saýlap seçmekligiň zerurlygy.

Şeýle hem, şu nukdaýnazardan ykdysadyýetiň kanunlaryny, önümçiligi gurnamak, önümi öndürmek we ýerleşdirmek ýaly meseleleri talyplara çuňňur öwrenmäge ýardam berýän kitapdyr.

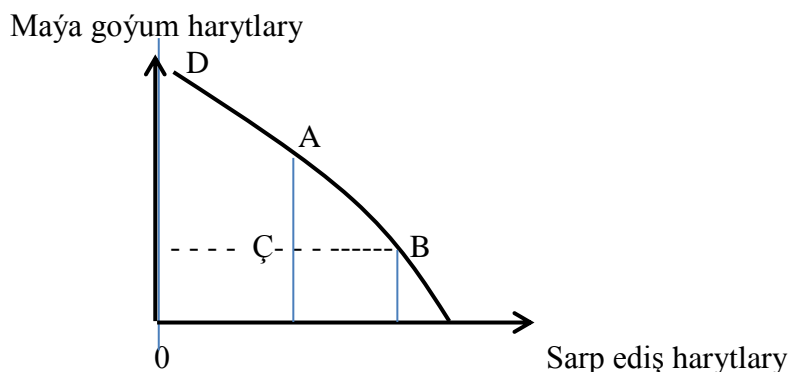
“Mikroykdysadyýet dersi boýunça meseleleriň we testleriň ýygynyndysy” mugallymlar üçin hem Mikroykdysadyýet dersi boýunça amaly sapaklary gyzykly, netijeli geçirmäge ýardam berer.

1-NJI TEMA. MIKROYKDYSADYÝET DERSI BARADA DÜŞÜNJE, ONUŇ ÖWRENIŞ OBÝEKTİ, MESELELERI WE USULLARY

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

Önümçilik mümkinçiligiň egri çyzygyny seredeliň.

1.1-nji surat. Önümçilik mümkinçiligiň egri çyzygy

Aşakdaky nokatlaryň nähili ykdysady mazmuny bar:

- 1) A, B, Ç, D nokatlar;
- 2) A nokatdan B nokada hereket, B nokatdan Ç nokada, A nokatdan D nokada hereket.

Çözüdi

1) Resurslaryň doly ulanmagy we önümçilik mümkinçilikleriň toplanmagy şertinde sarp ediş harytlaryň önümçiligi bilen deňeşdirilende A nokat maýa goýum harytlaryň öňdebaryjy önümçiligini görkezýär.

Resurslaryň doly ulanmagy şertinde maýa goýum harytlaryň önümçiligi bilen deňeşdirilende B nokat sarp ediş harytlaryň öňdebaryjy önümçiligini görkezýär. Bu bolsa, esasan, “şu günki ykdysadyýeti” aňladýar.

Ç nokat işçi güýç resurslaryň iş bilen doly üpjün bolmandygyny aňladýar. Bar bolan resurslar bilen D nokada ýetip bolmaýar.

2) A nokatdan B nokada hereket maýa goýum harytlaryň öndürilişiniň peselmegini, sarp ediş harytlaryň öndürilişiniň ýokarlanmagyny görkezýär. Ýagny, bu hereketiň manysy – “ertirki günün ykdysadyýetinden” “şu günki ykdysadyýete” geçmekdir.

B nokatdan Ç nokada hereket resurslaryň doly işde bolmagy bilen sarp ediş harytlaryň öndürilişiniň peselmegini görkezýär.

Ç nokatdan A nokada hereket resurslaryň ulanylmagynyň ýokarlanmagy bilen maýa goýum harytlaryň öndürilişiniň artmagyny görkezýär.

A nokatdan D nokada hereket bar bolan resurslar bilen D nokada ýetip bolmaýandygyny aňladýar.

№2. Grafikleri çyzyp, baglanyşyklary görkezmeli:

- howanyň temperaturasy bilen sowuklama keseliň;
- sowuklama keseli bilen aspirin dermanyna hyrydarlygyň.

Bu hadysalaryň haýsysynda göni we haýsysynda ters gatnaşyklar bar?

№3. San bellikdäki kesgitlemeleriň her biri üçin oňa laýyk harp bellikli (A, B, Ç, D) kesgitlemeleri tapmaly:

- hakykatlary umumylaşdyrma esasynda netije çykarma usuly;
- ykdysadyýet nähili bolmalydygyny bahalandyrýan pikirlemä esaslanýan ykdysady ylmyň ugury;
- ykdysady hakykatyň ýönekeý keşbini döredýän, abstrakt düzümi;
- pikiri sowma tötänli, möhletli häsiýetden we baglanyşykdan ybarat bolan obýektiň barlag usuly;

- Ykdysady model;
- Abstraksiýa;
- Induksiýa;
- Kadaly ykdysady nazaryýet.

Jogabyny delillendirmeli.

№4. Çak edeliň, ykdysadyýetde önümiň iki görnüşi öndürilýär – süýji-köke (X haryt) we ony öndürmek üçin enjamlar (Y haryt). Öndürilýän harytlaryň mukdary 1.1-nji tablisada berilen.

1.1-nji tablisa

Önümçilikde 1 aýda öndürilýän harytlaryň görnüşi boýunça mukdary

Wariantlar	X harydyň mukdary (müň tonna)	Y harydyň mukdary (san)
A	0	10
B	4	9
C	6	7
D	7	5
F	8	3
G	9	0

Tablisanyň maglumatlaryna esaslanyp önümçilik mümkinçiligiň egri çyzygyny çyzmaly we düşündiriş bermeli.

№5. Aşakdakylaryň haýsylary mikroykdysady nazaryýetiň predmetiniň manysyna degişli däl we näme üçin?

- islegleri doly kanagatlandyrmak;
- sarp ediş harytlary;
- çäksiz islegler;

- d) çäksiz serişdeler (resurslar);
- e) zähmeti netijeli ulanmak.

№6. Mikroykdysadyýetiň subýektleri (gatnaşyjylary):

- sarp edijiler;
- satyjylar;
- öndürijiler;
- alyjylar;
- döwlet;
- maşgala;
- şahsyýet;
- telekeçiler.

Gatnaşyjylary alamatlary boýunça toparlara jemläp görkezmeli.

№7. Aşakdaky baglanyşyklary seredip, şunda näme sebäp we näme netije bolýandygyna jogap beriň. Sebäpler we netijeler öz ornuny çalyşyp bilýärmi?

- a) girdeji we bilim;
- b) pes girdeji we köp çagalylyk;
- ç) ýurtda zähmet hakynyň we nyrlaryň derejesiniň ýokarlanmagy;
- d) bazarda harytlaryň hödürlemesiniň we şol harydyň nyrhynyň üýtgemegi.

№8. Pähim-paýhasdan we öz tejribäňe esaslanyp, kesgitlemeli:

- 1) nähili funksional baglanyşyk şu aşakdakylaryň arasynda bar?
  - a) harydyň nyrhy bilen oňa bolan hyrydarlygyň;
  - b) Siziň pul girdejiňiz bilen süýşürintgileriň;
  - ç) Siziň pul girdejiňiz bilen gündelik sarp edilme harajatlaryň;
  - d) ssuda üçin göterim möçberi bilen karz almaga hyrydarlygyň.
- 2) Bu baglanyşyklaryň haýsylary göni we haýsylary ters gatnaşykda?
- 3) Siziň jogabyňyzda “beýleki şertleriň deňliginde” diýen ýörelge göz önünde tutuldymy?

TESTLER

№1. Mikroykdysadyýetiň öwreniş obýektini görkeziň:

- a) aýratyn ykdysady agentleriň bazarda özüni alyp barmagy boýunça gatnaşyklar;
- b) aýratyn bazarlaryň ýagdaýy we alternatiw maksatlar üçin resurslaryň bölünişi barada gatnaşyklar;
- ç) bazarda belli önümçilikde önümleriň nyrhynyň emele gelmegi hem möçberi barada gatnaşyklar;
- d) ählisi dogry.

№2. Mikro we makroykdysadyýete degişli pikirlenmeleri bellemeli:

- a) hökümet liberal nyrh syýasatyny geçirýär;
- b) köp wagtyň dowamynda ýagyşyň bolmazlygy käbir ýurtlarda gallanyň hasyllygyny peseldýär;
- ç) ýurduň zähmet hakynyň in pes derejesi 500 manada deň;
- d) býujet ýetmezçiligi ýok etmek puluň hümmetsizlenmeginiň derejesini peseltmegiň ýolunyň biridir;
- e) salgyt möçberiniň peseldilmegi ýurtda işewürligi höweslendirýär;
- g) talyp töleginiň mukdary onuň maşgalasynyň adam başyna düşýän ortaça girdejisine ýa-da öz girdejisine bagly;
- f) milli manadyň erkin konwertinlenmegi (çalyşylmagy) daşary ykdysady işleriň işjeňleşmegini, ykdysadyýetiň açyk modelini aňladýar.

№3. Aşakdaky ýagdaýlaryň haýsysy häzirki “ykdysady adam” modeline degişli:

- a) hususy eýeçilik – munuň özi we ýokary başarjaňlyk erkin bäsdeşlikde adama maksadyny durmuşa geçirmäge ýardam berýär;
- b) merkezleşdirilen sazlaşykly we paýlaýyş ykdysadyýetde “ujypsyzja zat”;
- ç) döwletiň gatnaşmazlygynda adam öz maksadyna ýetip bilmeýär – ol örän ejiz we özüne ynamsyz;
- d) hiç biri.

Dogry jogap beriş.

№4. Aşakdakylaryň haýsylary mikroykdysady nazaryýetiň predmetiniň manysyna degişli däl?

- a) islegleri doly kanagatlandyrmak;
- b) azyk harytlary;
- ç) çäksiz islegler;
- d) çäksiz serişdeler (resurslar);
- e) serişdeleri netijeli ulanmak.

№5. Oňaly (pozitiw) we kadaly (normatiw) pikirlenmeleri kesgitlemeli we jogaby ylmy taýdan esaslandyrmaly:

- a) buýruk-administratiw ykdysadyýetinden bazar ykdysadyýetine geçen döwründe GDA ýurtlarda önümçiligiň peselmegi we milli puluň hümmetsizlenmeginiň ýokarlanmagy ýüze çykdy;
- b) önümçiligiň peselmeginiň we milli puluň hümmetsizlenmeginiň ýokarlanmagynyň toplumlaýyň önüni almak çäreleri görmek zerur;
- ç) “ykdysadyýeti düzümläýin özgertmeklik” beýleki maksatlardan başga adamlaryň sarp ediş derejesini ýokarlandyrmaga gönükdirilen;
- d) düzümläýin özgertmekligi amala aşyrmak işsizligi ýokarlandyryp, durmuş ýagdaýyň dartgynlygyny artdyryar, şonuň üçin düzümläýin özgertme durmuşa ýuwaş-ýuwaş geçirilmeli.

№6. Siziň pikirinizçe, garaşylmadyk netije kanunyň ýüze çykmagy nähili bolar aşakdaky ýagdaýlarda:

- a) durmuş dartgynlygyny ýumşatmak üçin işsizlere tölegleriň hökümet tarapyndan ýokarlandyrylmagy;
- b) ýurtlaryň arasyndaky dartgynlygyň ýok bolmagy bilen, pes derejeli ýurtlardaky ýerleşen, has ýokary derejede ösýän döwletleriň harby bazalaryň ýatyrylmagy;
- ç) netijeleri köp bolup biler.

№7. Pähim-paýhasdan we öz tejribäňe esaslanyp, nähili funksional baglanyşyk şu aşakdakylaryň arasynda bardygyny kesgitlemeli:

- a) harydyň nyrhy bilen we oňa bolan hyrydarlygyň;
- b) Siziň pul girdejiňiz bilen süýşürintgileriň;
- ç) Siziň pul girdejiňiz bilen gündelik sarp edilme harajatlaryň;
- d) ssuda üçin göterim möçberi bilen karz almaga hyrydarlygyň.

№8. Formal logikada birmeňzeş (deňlik, laýyk) kanun aňladýar:

- a) her bir pikirlenme hakyky hadysalara laýyk bolmaly;
- b) her bir pikirlenmäniň gyşarnyksyz belli bir durnukly manysy bolmaly;
- ç) bir zada degişli bolan iki garşylykly pikirlenmeler dogry bolmaýar;
- d) ählisi dogry.

Dogry jogaby görkeziň.

№9. Aşakdaky pikirlenmeler haýsy derejede (mikro ýa-da makro derejede) dogry:

- a) eger-de meniň zähmet hakym ýokarlansa – bu meniň üçin bähbitli. Eger-de kärdeşler birleşmesi ähli pudaklar üçin zähmet hakynyň ýokarlanmagyna ýardam berse - bu tutuş ýurt üçin bähbitlimi?
- b) eger-de fabrikanyň bir eýesi öz işgärleriniň zähmet hakyny azaltsa, onuň çykdajylary gysgalar – bu onuň üçin gowy; eger-de telekeçileriň ählisi şonuň ýaly etseler, onda ýurduň ähli telekeçileri üçin bähbitlimi?
- ç) men kanunçylyk namalarda gowşaklygy ýüze çykaryp salgyt tölemeýän – bu meniň üçin gowy (meniň girdejim artdy); ýurduň ähli ýaşy uly ilaty kanunçylyk namalarda gowşaklygy ýüze çykaryp salgyt tölemeýän bolsa – bu ähli ilat üçin gowymy?

№10. Ykdysadyýetiň üznüksiz önümçiligi amala aşyrýan ulgamlary önümçilik, alyş-çalyş, paýlamak we sarp ediş ulgamdan ybarat. Haýsy ýagdaýlarda kärhana ýokary netije gazanyp biler:

- a) ulgamlaryň amatly gatnaşygynyň ösüşinde;
- b) önümçilik ulgamynyň öndebaryjy ösüşinde;
- ç) sarp ediş ulgamynyň öndebaryjy ösüşinde;
- c) alyş-çalyş ulgamynyň ösmedik ýagdaýynda.

№11. Önümçiligiň gaýtalanmagynyň netijesinde kärhanalarda we jemgyýetde:

- d) zerur önümler öndürilýär;
- e) hyzmatlar amala aşyrylýar;
- f) goşmaça (çäkli) resurslary ulanmakda kärhanalaryň arasynda gatnaşyklar emele gelýär;
- g) ählisi dogry.

№12. Mikroykdysadyýet dersi bu:

- a) aýry-aýry subýektleriň özüni alyp barmaklygyny we karar çykarmaklygy öwrenýän ylymdyr;
  - b) çäkli resurslary netijeli peýdalanmagyň ýollaryny öwrenýän ylymdyr;
  - ç) hojalygy ýöredýänleriň arasyndaky gatnaşyklary öwrenýän ylymdyr;
  - d) ählisi dogry.
- Dogry jogap beriň.

SORAGLAR

№1. Aşakdaky iki aýdylan pikirleriň haýsysy Keýnsyň tarapdarlaryna degişli? Kärhananyň ýolbaşçysy hökmünde nukdaýnazardan birinjisiniň ýa-da ikinjisiniň tarapyny tutarsyňyz?

“Häzirki önümçilik – bu çylşyrymly, has uly mehanizmdir; onuň kadaly hereketi üçin öz-özünden bolýan bazar tertibini düzgünleşdirýän kuwwatly dolandyryjy düzüm zerur. Bu bolsa adamyň öz başaraňlygyny üstünlikli ýüze çykarmakda oňaly şertleriň döredilmegine ýardam berer.”

“Häzirki önümçilik – bu öz-özünü sazlaşdyрма ýörelgesine esaslanýan, her bir adamyň öz ukybyny durmuşa geçirmek üçin oňaly şertleri döredýän çylşyrymly ulgamdyr.” Jogabyny delillendirmeli.

№2. Sizde bag ekmek üçin ýer bölegi bar we bahar aýlary miweli agaçlary we bakça ekýäňiz. Şeýle işleri hem beýleki bagbanlar ýerine ýetirýär. Kimiň bähbidi üçin Siz şu işleri amala aşyrýarsyňyz? Kimiň bähbidi üçin şäher ýolbaşçylary ýer bölüp berýär? Jogabyny delillendirmeli.

№3. Aşakdaky ykdysady mekdepleri taryhy yzygiderli döremegi bilen ýerleşdirmeli we häzirki döwür olaryň taglymatlarynyň esasy düzgünleriniň durmuşda zerurlygyny beýan etmeli: keýnsiançylyk, fiziokratlar, maržinalistler, klassiki mekdep, neoklassiki ugur, merkantilizm. Jogabyny delillendirmeli.

№4. Bazar şertlerinde mikroykdysadyýetiň subýektleriniň (öý hojalykçylary, kärhanalar we firmalar, döwlet) esasy wezipeleri nämeden ybarat?

№5. Mikroykdysady subýektleriň esasy maksady näme?

№6. Mikroykdysadyýet dersiniň esasy öwreniş obýekti näme?

№7. Mikroykdysadyýetiň esasy çözülmeli meseleleri.

№8. Şu makullaýjylyga düşündiriş bermeli: “Ykdysady nazaryýet belki gerek bolmazdy eger-de ähli adamlar çäklendirilmedik mukdarda isleglerini kanagatlandyryp bilseler”. Jogabyny delillendirmeli.

№9. Haýsy ýörelge bozulýar şu sözlemde: “Ykjam telewizorlaryň nyrhynyň peselmegine garamazdan hyrydarlyk artmady”. Jogabyny delillendirmeli.

№10. Ykdysadyýeti buýruk-administratiw usuly bilen hereketlendirmegiň we dolandyrmagyň netijesizligi nämelere bagly? Şekil görnüşde (shema) görkeziň we jogabyny delillendiriň.

№11. Ykdysadyýeti bazar usuly bilen hereketlendirmegiň we dolandyrmagyň netijeliliginiň ýokary derejede bolmagy nämelere bagly? Şekil görnüşde (shema) görkeziň we jogabyny delillendiriň.

№12. Mikroykdysadyýetiň subýektleriniň esasy maksady näme?

№13. Üznüksiz önümçiligiň ulgamlaryny beýan ediň.

№14. Ykdysadyýetiň esasy ulgamlaryny beýan ediň.

№15. Haýsy pudaklar maddy önümçilige degişli?

№16. Haýsy pudaklar ykdysadyýetiň maddy däl (durmuş) ulgamyna degişli?

№17. Mikroykdysadyýetiň esasy gatnaşyjylaryna öý hojalyklary, kärhanalar (firmalar) we döwlet degişlidir. Döwletiň düzgünleşdiriş we kadalaşdyryş işiniň kämilleşdirilmegi bilen ýurtda nähili netijeler ýüze çykar?

№18. Mikroykdysadyýetiň subýektleriniň alyp barýan işiniň netijeliligini ýokarlandyrmakda we üznüksiz önümçiligi amala aşyrmakda ulanylýan resurslaryň (çigmallaryň, materiallaryň, esasy serişdeleriň, şol sanda tehnika we tehnologiýalaryň, zähmet resurslaryň we ş.m.) hili, möçberi we düzümi boýunça nähili gatnaşyklar bolmaly?

2-NJI TEMA. HOJALYK MEHANIZMINIŇ ESASY ELEMENTLERI. BAZAR YKDYSADYÝETI

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

Etrapda öý hojalyklary ýylyň dowamynda 50 mln. manatlyk sarp ediş harytlary satyn alypdyr. Etrabyň ösüşine siňdirilen döwlet çykdajylary (durmuş ulgamyna kömek pullar, döwlet edaralary dolandyrmak, durmuş ulgamynda desgalaryň gurluşygy we ş.m.) bolsa 100 mln. manada deň, şolardan täze desgalaryň gurluşygyna we hereket edýän kärhanalaryň durkuny täzelemäge hem-de enjamlaşdyrmaga gönükdirilen serişdeleriň möçberi 70 mln. manada deň. Etrapda ýylyň dowamynda öndürilen umumy önümiň gymmatyny hasaplamaly.

Çözüdi

Bazar ykdysadyýetinde öý hojalykçylar resurslar bazaryna zähmete ukyplylygyny hödürleýärler (iş haky gazanýarlar) we haryt (hyzmat) bazaryndan haryt satyn alýarlar. Döwlet bolsa subýektler üçin umumy şertleri döredýär (býujetden kömek pullary bermek, dolandyryş we goramak wezipesi üçin çykdajylar we ileri tutulýan ugurlarda maýa goýum işi amala aşyrmak), kärhanalar bazarda esasan maýa goýujy hökmünde çykyş edýär.

Umumy önümiň gymmatynyň formulasy: $U\ddot{O} = SE + D\check{C} + Mg$;

bu ýerde: $U\ddot{O}$ – umumy önümiň gymmaty;

SE – sarp ediş harytlaryň gymmaty;

$D\check{C}$ – döwlet çykdajylary;

Mg – maýa goýumlar.

$SE = 50$ mln. manada; $Mg = 100 - 70 = 30$ mln. manada;

$U\ddot{O} = 50$ mln. manat + 30 mln. manat + 70 mln. manat = 150 mln. manat.

Umumy önümiň gymmaty 150 mln. manada deň.

№2. “A” şäherde 100 sany kärhanalar hereket edýär we olar ýylyň dowamynda jemi 120 mln. manatlyk dürli-dürli haryt (hyzmat) öndürýärler. Şolardan 40 mln. manatlyk haryt (hyzmat) öndürýän 51 kärhana hususy eýeçilige degişli, 25 mln. manatlyk haryt (hyzmat) öndürýän 16 kärhana döwlet eýeçiligine degişli, 20 mln. manatlyk haryt (hyzmat) öndürýän 16 kärhana garyşyk eýeçiligine degişli, 35 mln. manatlyk haryt (hyzmat) öndürýän 17 kärhana bilelikdäki eýeçilige degişli. Maglumatlaryň esasynda dürli eýeçilikdäki kärhanalaryň ykdysadyýete goşandysyny hasaplamaly.

№3. Şäheriň firmalary bazarda 100 mln. manatlyk haryt ýerläpdir. Şol bir wagtda 25 mln. manatlyk önümçilik üçin maddy serişdeleri satyn alypdyrlar,

işgärlere 30 mln. manada deň bolan zähmet haky töläpdirler, 10 mln. manada deň bolan salgyt töläpdirler, şol sanda peýdasyna salynýan salgydyň möçberi 7 mln. manada deň. Firmalaryň arassa peýdasyny we önümçiligi giňeldýän beýleki görkezijileri hasaplamaly we netije çykarmaly.

№4. Şäheriň alyjylary bazardan umumy 100 mln. manatlyk haryt satyn alypdyrlar. Olaryň umumy girdejisi 130 mln. manada deň, şol sanda zähmet haky – 80 mln. manada deň, 10 mln. manat döwlet tarapyndan tölenýän dürli kömek pullar tutýar. Jemi tölenýän salgydyň möçberi 10 mln. manada deň. Harçlanan pul serişdeler bilen girdejiniň aratapawudy nämeni aňladýar? Bu aratapawut firmany haýsy tarapdan häsiýetlendirýär? Alyjylaryň sap girdejilerini we arassa peýdany hasaplamaly.

№5. Ýylyň dowamynda “A” şäherdäki “Goşa çynar” hojalyk jemgyýeti 236 mln. manatlyk, Türkmenistanyň senagatçylar we telekeçiler birleşmesine degişli kärhanalar – 800 mln. manatlyk, döwlet eýeçiligine degişli kärhanalar - 1300 mln. manatlyk, bilelikdäki kärhanalar – 280 mln. manatlyk harydy bazarda ýerläpdirler.

Maglumatlaryň esasynda döwlet eýeçiligine degişli we döwlete dahylsyz ulgamdaky kärhanalar tarapyndan ýerlenen önümiň möçberini we olaryň umumy ýerlenen önümiň möçberinde tutýan paýyny hasaplaň.

№6. Kärhana hasabat aýynda bazarda 195 mln. manatlyk haryt ýerläpdir. Kärhananyň önümçilik bilen baglanyşykly umumy çykdajylary 80 mln. manada deň,

şol sanda:

zähemete hak tölemek 26 mln. manada deň;

könelmäniň hasaplanyp ýazylan möçberi (amortizasiýa) 5 mln. manada deň;

beýleki maddy çykdajylar we ýitgiler 14 mln. manada deň;

umumy tölenen salgydyň möçberi 15 mln. manada deň.

Kärhananyň balans we arassa (sap) peýdasyny hasaplaň.

№7. Aşgabadynyň çakyr zawody häzirki ýylyň awgust aýynda goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar boýunça amala aşyran salgyt salynýan amallary şu aşakdakylar:

- düzüminde 30 göterim we şoňa çenli alkogoly bolan çakyr önümlerini 16 müň çüýşe (0,5 litrlyk) möçberinde öndüripdir we ýerleşdiripdir;

- çakyr önümleriň birliginiň (1 çüýşe) adaty bahasy 15 manat.

Aşgabadynyň çakyr zawody häzirki ýylyň awgust aýynda degişli çakyr önümleri boýunça goşmaça tölegleriň pul möçberini takyklaň.

№8. Kärhanada zähmet şertnamasy esasynda işleýän şahsy tarapyň her aýdaky zähmet haky 1200 manada deň. Şahsy tarapyň garamagynda eklenip bilmeýän kämillik ýaşyna ýetmedik 2 sany çagasynyň barlygyny tassyklaýan

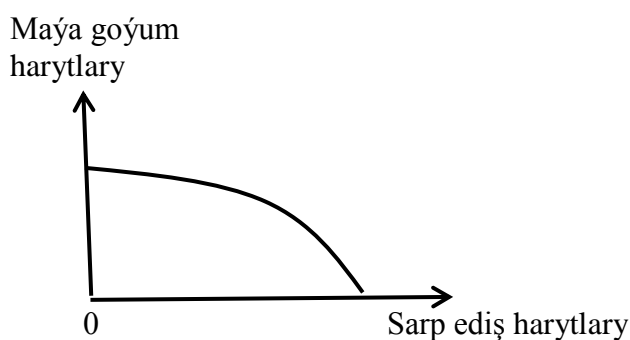

resminamany, işleýän kärhanasyna tabşyrypdyr. Şahsy tarapyň her aýda döwlet býujetine tölemeli girdeji salgydyny hasaplaň.

№9. Tomus paslynda elektrik energiýanyň nyrhy obada peseldi we täze deňagramly derejesine ýetdi. Elektrik energiýa, elektrik plitkalary, gazyň durmuşda ulanmagy we gaz ballonlary bazarlarda yzyna gaýtma netijeliligi grafikde görkeziň.

№10. Bazarda “A” kärhana ýylyň dowamynda 200 mln. manatlyk öz önümini ýerläpdir. Umumy öndüren önüminiň möçberi 240 mln. manada deň, onuň bäsdeşi “B” kärhana bolsa şol bir wagtyň dowamynda umumy öndüren önümiň 90%-ini (ýagny 220 mln. manat) bazarda ýerläpdir. Şu maglumatlaryň esasynda kärhanalaryň işini bahalandyrmaly.

№11. Grafigi seredeliň.

2.1-nji surat. Maýa goýum we sarp ediş harytlaryň önümçiligiň mümkinçiligiň egri çyzygy

Şu egri çyzyga ykdysady düşündiriş bermeli.

№12. Transaksiýa (agentleriň aragatnaşygyny ýola goýmakda dörän harajatlary) harajatlary nazaryýetiň esaslandyryjysy R. Kouz öz kitabynda ykdysady ulgamy transaksiýa harajatsyz göz önünde tutup bolmaýandygyny nygtaýar. [26, 91 s.]. Düşündiriş bermeli.

№13. Ykdysadyýet boýunça Nobel baýragynyň laureaty, dünýä meşhur häzirki institusionalizm uguryň agzasy, amerikan ykdysadçysy Duglas Nort öz çykyşynyň birinde şeýle pikirleme aýtdy: “formal (resmi) düzgünleri bir günde çalyşyp bolýar, emma resmi däl çäklendirmeleri – bir günde çalyşyp bolmaýar” [24, 10 s.]. Düşündiriş bermeli.

№14. Beýleki şertleriň deňliginde, önümçiligiň 1-nji sehinde, esasy serişdeleriň (enjamlaryň) sanynyň 70-den 100 birlige çenli artdyrylmagy bilen, firmanyň ýyllyk öndürilen önüminiň mukdary 100 mln. manatdan 125 mln. manada çenli artdy, 2-nji sehinde bolsa täze guramaçylyk usulyny ulanyp

resurslaryň mukdaryny artdyrmak, ýyllyk öndürilen önüminiň mukdary 100 mln. manatdan 150 mln. manada çenli artdy. Önümçiligiň ösüşini häsiýetlendirýän grafikleri çyzmaly we ösüşiň görnüşlerini aňlatmaly.

№15. Mälim bolşy ýaly, islendik jemgyýetde “näme öndürmeli”, “kim üçin öndürmeli” we “nädip öndürmeli” ýaly meseleleri çözmeli bolýar. Aşakdaky şertleri göz önünde tutup, her birine takyk jogap bermeli:

- a) “näme öndürmeli” mesele diňe resurslaryň çäkli bolmaklygy bilen ýüze çykýar we hususy telekeçilige degişli;
  - b) jemgyýetde zähmete ukyply ilatyň köp bolmagy bilen “nädip öndürmeli” mesele ýok;
  - ç) merkezi meýilleşdirilen jemgyýetde “kim üçin öndürmeli” mesele wajyp bolmaýar.
- Her bir jogaby esaslandyrmaly.

№16. Aşakdaky pikirlenmeleri serediň:

- 1) Ýapyk ykdysadyýetde taýýar önümleriň öndürilişi we onuň sarp edilişi amala aşyrylýar;
- 2) Aýry umumylygyň çäginde zähmet prosesi döp-dessurlara, gurnalan hojalygyň mejbury gatnaşyklaryna esaslanýar.
- 3) Önümçilik şahsy zähmetiň hem-de işçi güýjüň ulanylmagynyň esasynda amala aşyrylýar.
- 4) Önümçilik işi öndürijilere gerek bolýan möçberden artyk bolmaýan, goşmaça önümi bermeyän, pes öndürijilikli zähmet gurallary bilen amala aşyrylýar.
- 5) Taýýarlanylýan önüm eýesine degişli we bazarda erkin ýerlenilmege niýetlenen.
- 6) Ykdysady ewolýusiýa (ýuwaş-ýuwaş ösüş) örän haýal geçýär, aýry-aýry üýtgeşmeler we özgerişler ýüz ýyldan gowrak möhlet diňe dowamynda hem geçip biler.
- 7) Jemgyýetde ykdysadyýetiň çalt ösüş i zähmet öndürijiligiň ýokary depginler bilen ösüşiniň we önümiň assortimentiniň hemişe giňelmeginiň netijesidir.

Şu pikirlenmeleriň aýratynlygy nämeden ybarat?

TESTLER

№1. Mikroykdysadyýetde goşmaça (çäkli) adalga bu:

- a) ölçelýän ykdysady ululygyň ujypsyz üýtgeýşi;
  - b) ölçelýän ululygyň ähmiýetsiz üýtgeýşi;
  - ç) ölçelýän ululygyň goşmaça üýtgeýşi.
- Dogry jogaby bellemeli.

№2. Jemgyýetde önümçilik faktorlaryň doly ulanylmagy şu netijelere getirýär:

- 1) ilatyň iş bilen üpjünçiligine;
- 2) tehnologiki ösüşe;
- 3) önümleriň öndürilişiniň artmagyna;
- 4) ählisi dogry.

Dogry jogap bermeli.

№3. Aşakdaky işleriň görnüşlerine serediň:

- 1) awtomobilleriň öndürilişi;
- 2) kitap ýazmak;
- 3) film çykarmak;
- 4) söwda ylalaşygy baglamak;
- 5) dissertasiýa goramak;
- 6) ählisi.

Siziň pikiriňizçe, bu işleriň netijeleriniň ählisi ýa-da aýry bir elementleri jemgyýetiň baýlygy bolýarmy?

№4. Aşakdakylar haýsy hojalyk düzgüniň görnüşine degişli – bazar ýa-da köp basgançakly (iýerarhiýa):

- a) “Jeneral Motors” korporasiýanyň çäginde awtomobil önümçiligi;
- b) maşgalada öý işi borçlary amala aşyrmak;
- ç) Ýaponiýanyň milli ykdysadyýetiniň ölçeğinde awtomobil önümçiligi;
- d) Russiýanyň zawodlarynda poladyň önümçiligi;
- e) Türkmenistanyň halkara ynsanperwer we ösüş uniwersitetinde ykdysady nazaryýet kafedrasynyň hereketi.

№5. Agzalan harajatlaryň haýsylary transaksiýa (agentleriň aragatnaşygyny ýola goýmakda dörän harajatlary) harajatlara degişli:

- a) mebel fabrikanyň hakyna işleýänleriň zähmet haky üçin harajatlar;
- b) söwda firmasy tarapyndan göz önünde tutulmadyk aýdaky harajatlar;
- ç) şertnama baglaşjak gatnaşygy barada maglumaty ýygnamak boýunça harajatlar;
- d) baglaşylan şertnamany notariusda tassyklamak hyzmatlaryna töleg;
- e) öz söwda agentlerine el telefonlaryny satyn almak üçin harajatlar.

№6. Siziň goňşyňyz öz melleginde tiz ösýän derek agajyny ekipdir we onuň kölegesi Siziň mellegiňizde ýertudananyň (klubnikanyň) ösüşine ýaramaz täsir edýär. Şu ýagdaýy çözmekde Siziň hereketiňiz:

- a) ýerli kazyýete ýüz tutarsyňyz;
- b) mylaýymlyk bilen agajyň byçgylanmagyny haýyş edersiňiz;
- ç) goňşy bilen ylalaşarsyňyz, eger-de ol agajy byçgylasa oňa öwezlik iki bedre ýertudana berersiňiz;
- d) ýertudanany ösdürmeklikden ýüz öwürersiňiz.

Şularyň haýsysy eýeçilik hukugy nazaryýeti taýdan dawanyň çözülmeginiň in amatly ýolydyr?

№7. Häzirki döwür islendik hojalyk ulgamynda “ykdysadyýetiň gözegçilik edilmeýän bölegiň” emele gelmeginiň institusional sebäplerini haýsylary häsiýetlendirýär?

- a) hojalyk işini ýöretmekde öz maksadyna ýetmek üçin harajatlara garanyňda hereket edýän kanunlary berjaý etmekde harajatlaryň pesl bolmagy;
- b) hojalyk işini ýöretmekde öz maksadyna ýetmek üçin harajatlara garanyňda hereket edýän kanunlary berjaý etmekde harajatlaryň ýokary bolmagy;
- ç) bazar gatnaşyklarynyň pes derejede bolmagy;
- d) adamyň azgynlygyny ýok edip bolmaýanlygy.

№8. Aşakda görkezilen eýeçiligiň ykdysady we guramaçylyk görnüşlerini bellemeli we many-mazmuny häsiýetlendirmeli:

- 1) hususy eýeçilik;
- 2) döwlet eýeçiligi;
- 3) daşary ýurt eýeçiligi;
- 4) assosiasiya;
- 5) korporasiya;
- 6) bilelikdäki;
- 7) garyşyk;
- 8) şahsy;
- 9) kärdeşler jemgyýeti;
- 10) paýdar jemgyýeti.

№9. Bazaryň döremeginiň şertlerine degişli:

- a) zähmetiň jemgyýetçilik bölünişi;
  - b) puluň döremegi;
  - ç) hususy eýeçilige esaslanan, öndürijileriniň ykdysady aýratynlyklary;
  - d) merkezi döwletleriň döremegi;
  - e) alyş-çalyşyň ýüze çykmagy.
- Dogry jogap beriň.

№10. Aşakdaky pikirlenmeleri serediň:

- 1) Ýapyk ykdysadyýetde taýýar önümleriň öndürilişi we onuň sarp edilişi amala aşyrylýar;
- 2) Aýry umumylygyň çäginde zähmet prosesi döp-dessurlara, gurnalan hojalygyň mejbury gatnaşyklaryna esaslanýar.
- 3) Önümçilik şahsy zähmetiň hem-de işçi güýjüň ulanylmagynyň esasynda amala aşyrylýar.
- 4) Önümçilik işi öndürijilere gerek bolýan möçberden artyk

bolmaýan, goşmaça önümi bermeyän, pes öndürijilikli zähmet gurallary bilen amala aşyrylýar.

5) Taýýarlanylýan önüm eýesine degişli we bazarda erkin ýerlenilmege niýetlenen.

6) Ykdysady ewolýusiýa (ýuwaş-ýuwaş ösüşi) örän haýal geçýär, aýry-aýry üýtgeşmeler we özgerişler ýüz ýyldan gowrak möhletiň dowamynda hem geçip biler.

7) Jemgyýetde ykdysadyýetiň çalt ösüşi zähmet öndürijiligiň ýokary depginler bilen ösüşiniň we önümiň assortimentiniň hemişe giňelmeginiň netijesidir.

Şu pikirlenmeleriň haýsysy natural hojalygyna we haryt hojalygyna degişli?

№11. Aşakdaky pikirlenmeleriň haýsylary bazar amallara degişli, haýsylary bazara degişli däl:

- a) gazetde mahabatlandyрма;
  - b) öý şertlerinde iýmit taýýarlamak;
  - ç) işsizlere kömek tölegleri döwlet tarapyndan bermek;
  - d) harby tehnikany döwlet tarapyndan satyn almak;
  - e) öz zerurlygy üçin melleginde gök önümleri ýetişdirmek;
  - f) “ulanylan harytlaryň” bazary;
  - g) mellekde satlyk ýertudana (klubnika) ýetişdirmek.
- Dogry jogap beriň.

№12. Transaksiýa harajatlara (agentleriň aragatnaşygyny ýola goýmakda dörän harajatlary) aşakdaky harajatlar degişli:

- a) çig mallary satyn almaga çykdaýylar;
  - b) enjamlary satyn almaga çykdaýylar;
  - ç) mahabatlandyрма üçin çykdaýylar;
  - d) jaýyň kärendesine çykdaýylar;
  - e) kontragent (şertnama boýunça öz üstüne belli bir borç alýan adam ýa-da edara) bilen önümi eltmek şertler boýunça duşuşyk geçirmek;
  - f) kärhananyň işçilerine we gullukçylaryna zähmet haky üçin çykdaýylar;
  - h) Siziň kärhananyňyzyň goramaklygyny üpjün etmekde adwokaty saklamak üçin çykdaýylar;
- Dogry jogap beriň.

№13. Siz köne awtoulagy satmak karara geldiňiz. Siz awtoulagy satmakda ylalaşygy amala aşyrarsyňyz, eger-de:

- a) transaksiýa harajatlar awtoulagyň satuw bahasyna deň ýagdaýynda;
- b) transaksiýa harajatlar awtoulagyň satuw bahasyndan pes bolan ýagdaýynda;
- ç) transaksiýa harajatlar awtoulagyň satuw bahasyndan ýokary bolan ýagdaýynda.

Dogry jogap beriň.

№14. Aşakdakylaryň haýsysy öý hojalyklaryna, telekeçilige, hökümete degişli:

- a) şahsy sarp edişe harçlanýan şahsyýetiň bankdaky gündelik sçoty;
  - b) paýnamalaryň eýesi;
  - ç) şahsy fermerçilik hojalygy;
  - d) ministrligiň işgäri;
  - e) metallar biržasy;
  - f) döwletiň ýokary okuw mekdebiniň professor-mugallymlar düzümi;
  - g) maşgala býujeti;
  - h) kärhananyň bankdaky gündelik sçety;
  - i) ýeri kärendesine alyjy;
  - j) iş gözleýän institutyň uçurymy.
- Dogry jogap beriň.

№15. Aşakdaky sanawda agzalanlaryň haýsysy ykdysady eşretlere, haýsysy – olara degişli däl:

- a) dem alýan howa;
  - b) gyşdaky gar;
  - ç) restoranlarda ulanylýan azyk buz;
  - d) ýylyň gyş paslynda köçedäki gar;
  - e) Siziň jaýyňyzyň ýanyndaky çeşmäniň suwy;
  - f) farfor gap-çanak üçin ulanylýan ak palçyk.
- Dogry we delillendirilen jogap beriň.

№16. Aşakdaky ýagdaýlaryň her birinde pul haýsy wezipäni ýerine ýetirýär?

- a) Siziň bankdaky depozit sçetyňyz;
  - b) karzyna awtoulagy satyn almak;
  - ç) bazarda gök önümleri satyn almak;
  - d) talyp tölegleri almak;
  - e) ýer bölegini satmak;
  - f) talyp naharhanasynda naharsanawy (menýu) bilen naharlaryň nyrhy?
- Dogry jogaby saýlaň.

№17. Pullaryň absolýut likwidliligi (beýleki harytlara çalyşmasy) bagly:

- a) onuň altyn bilen ölçegine;
  - b) dolanyşykda puluň mukdaryna;
  - ç) pullaryň dolanyşygynyň tizligine;
  - d) transaksiýa harajatlara.
- Dogry jogaby saýlaň.

№18. Häzirki pullaryň gymmatlygy kesgitlenýär:

- a) onuň altyn ölçegi bilen;
  - b) nyrhyň derejesi;
  - ç) absolýut likwidliligi (beýleki eşretlere çalyşmasy);
  - d) dolanyşykda puluň mukdary;
  - e) ýurduň altyn ätiýaýy.
- Dogry jogap bermeli.

№19. Demonetizasiýanyň manysy:

- a) kagyz puluň hümmetsizlenmegi;
  - b) altynyň pul wezipesini ýerine ýetirmegiň bes etmegi;
  - ç) pullaryň zaýalanmagy;
  - d) kagyz pullaryň altyna erkin çalyşmagy.
- Dogry jogap bermeli.

№20. I. Fişeriň pul-haryt çalyşma deňligi ($M = \frac{M}{N/T}$) görkezýär:

- a) puluň gymmatlygy onuň mukdaryna göni gatnaşykda;
  - b) puluň gymmatlygy onuň mukdaryna ters gatnaşykda;
  - ç) jemi harytlaryň bahasy dolanyşykdaky pul massasynyň mukdaryna göni gatnaşykda;
  - d) dolanyşykdaky pul massasynyň mukdary bar bolan
  - e) harytlaryň mukdaryna göni gatnaşykda;
- Dogry jogaby saýlamaly.

№21. Döwletiň goşulmazlygy bilen haýsy ýagdaýlarda ylalaşygy gazanmak mümkin, haýsylarda - döwletiň goşulmagy hökman:

- a) howanyň ozon gatlagynyň bozulmagyna garşy göreş hakynda maslahatlaşmak;
  - b) ekologiýa, ýadygärlik jaýlara ýaramaz täsir edýän himiýa kombinaty;
  - ç) Siziň ýer bölegiňize garažyň gurluşygynda, köki ýaýran uly agaçy byçgylamaly bolýar;
  - d) kölüň suwunyň derejesini durnukly saklaýan derýalaryň akymynyň azalmagy bilen kölüň suwunuň azalmagy;
  - e) ýaşaaýyş-gurluşyk kooperatiwyň agzasy tarapyndan öz jaýyny ofis kärendesine berýär; köp sanly müşderileriň gelip-gitmegi ýaşaaýjylaryň nägileligini ýüze çykarýar.
- Dogry jogaby saýlamaly.

SORAGLAR

№1. Merkezi meýilleşdirilen, bazar we garyşyk ykdysadyýetli jemgyýet üçin umumy ykdysady meseleler barmy? Şu soragyň kesgitleme pikiri bilen Siz razymy? Düşündiriş bermeli.

№2. Ilatyň islegleriniň çäksizligi resurslaryň seýrekligini kesgitleýär. Şunuň bilen Siz razymy? Jogabyňyzy delillendirin.

№3. Benjamin Frankline “Wagt puldyr” pikir degişli. Öz düşündirişini ber.

№4. Siz bazar we merkezi-dolandyryş ykdysadyýetiň tarapdarlarynyň çekişmesiniň (disputynyň) gatnaşyjysy. Bazar ykdysadyýetiň tarapdarlarynyň pikiri boýunça “bazar – hemişe we her ýerde hojalygyň iň netijeli görnüşidir.” Merkezi-dolandyryş ykdysadyýetiň tarapdarlary oňa garşy “Merkezi-dolandyryş hojalyk bazar ulgamyndan netijelidigini belleýärler, çünki ol bulam-bujarlygy we ýagdaýlaryň näbelligini aýyryp bilmeýär”. Transaksiýa harajatlary (subýektleriň aragatnaşygyny ýola goýmakda dörän harajatlary) nazaryýeti boýunça, Siziň pikirinizçe, bu jedelde haýsylaryň aýdanlary dogry?

№5. R. Kouzyň “transaksiýa (subýektleriň aragatnaşygyny ýola goýmakda dörän harajatlary) harajatlaryň ýok ýagdaýynda bakyýet (ömürlük) iň ujypsyz bir sekund möhletde ötüp geçer” pikirini nähili düşüňärsiňiz? [18, 16 s.].

№6. Täze institusional ykdysadyýetiň agzalary öz ylmy işlerinde transaksiýa (subýektleriň aragatnaşygyny ýola goýmakda dörän harajatlary) harajatlary tygşytlamak institutlaryň wajyp wezipedigini ýygy-ygydan belleýärler. Bu ýerde, institutlaryň özleri tarapyndan transaksiýa harajatlaryny (mysal üçin, döwlet işinde kanun çykaryjy, kazyýet, polisiýa we ş.m. edaralary eklemeke transaksiýa harajatlary) döredýändigini bilen, garşylyk ýokmy? Şu soraga nähili jogap berip bilersiňiz? Jogabyny delillendirmeli.

№7. Siz ýuridik hyzmatlary ilata hödürlemek boýunça firma açdyňyz. Müşderileri çekmek üçin Siz müşderä hödürleýän, hyzmatlaryň gymmatynyň 10% araçy işe sarp etmäge taýýar. Bu çykdajylar haýsy harajatlara degişli? Jogabyny delillendirmeli.

№8. Ykdysady nazaryýetde “Smityň paradoksy (kabul edilen kadalara, ylma ters gelýän)” diýen düşünje bar. Onuň manysy: adam üçin almazdan (bahaly daş) suw has peýdaly. Onda näme üçin almazlar şeýle gymmat, suw bolsa has arzan bahaly? Jogabyny delillendirmeli.

№9. Öz ýaýlakdaky (daça) jaýyň abatlaýyş işleri üçin 50 banka boýag gerek. Emma Sizde 49-zy bar. Bu ýerde 50-nji bankasyz jaý renklenmän galan ýagdaýynyň ýüze çykmagy bilen, Siziň üçin 50-nji banka iň uly peýdalylyklydyr nygtap bolarmy we şu waka çäkli peýdalylyk kanunyny puja çykarýarmy? Jogabyny delillendirmeli.

№10. Haryt puldan kagyz we karz pullara geçmegiň artykmaçlygy nämeden ybarat? Bölekleyin haryt pullara geçmeklik mümkinmi? Jogabyny delillendirmeli.

№11. Eger-de dolanyşykda nagt pullar ýogalsa, şonda-da pul dolanyşyk serişdesi hökmünde ulanylarmy? Jogabyny delillendirmeli.

№12. Sizde 1 mln. manat nagt pul bar, dostyňda bolsa – 1 mln. manatlyk şäherýaka jaý. Kimiň emläginiň likwidliligi (beýleki gerekli harytlara çalt çalyşma ukyby) ýokary? Likwidliligi ýokary bolan emlägi saklamak hemişe amatlymy? Jogabyny delillendirmeli.

№13. “Puluň denominasiýasy” pul serişdesiniň hümmetsizlenmegine getirer. Siz şu pikirlenme bilen razymy? Jogabyny esaslandyrmaly.

№14. San nazaryýeti boýunça hökümet tarapyndan pul serişdeleriniň goşmaça emissiýasy (puly çap etmek) nähili ýagdaýlara getirer? Jogabyny delillendirmeli.

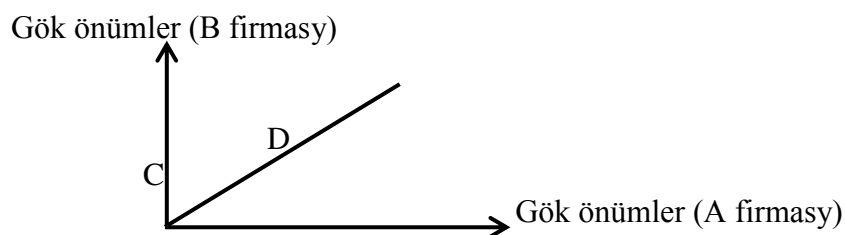
№15. Bölekleyin bazar deňagramlylygynda yzyna gaýtma netijeliligiň baglanyşygy bolup bilermi? Jogabyny delillendirmeli.

№16. Otrisatel eksternaliý (daşky netijeler, ýagny, bazar amallary bilen bagly bolan harajatlar ýa-da haýyr) diýen adalgany ulanyp, düşündiriň: näme üçin Moskwanyň demirgazyk çäginde ýaşayan ilat Demirgazyk ÝEM (Ýyladyş elertrik Merkezi) gurluşygyna garşy boldy? Jogabyny delillendirmeli.

№17. Hakykatdanam tölegsiz bilim we saglygy goraýyş – jemgyýet üçin agyr ýük bolýarmy? Siziň pikiriňizçe, býujet ýetmezçiligi ýokary bolan pes derejeli ýurtlarda bu ugurda mugtuna hyzmatlaryň delilligi nähili? Jogabyny delillendirmeli.

№18. Näme üçin döwlet täze senagat pudaklaryna ýygy-ýygdan maliýe kömegi berýär, käte doly olary maliýeleşdirýär? Jogabyny delillendirmeli.

№19. 2.2-nji suratda şertnamalaryň egri çyzygy şekillendirilen.

2.2-nji surat. Şertnamalaryň egri çyzygy

C nokatda ylalaşyk baglaşan. Aşakdaky soraglara jogap beriň:

- a) baglaşylan Pareto ylalaşyk netijelimi?
b) Egerde D nokatda ylalaşyk baglaşylan bolsa, Pareto ylalaşyk netijeli bolarmy? Jogabyny delillendirmeli.

№20. Dünýäniň ähli ýurtlarynda näme üçin şäher ulag-gatnawy ýerli häkimiýet dotasiýasynda (ýardamlyk) bolýar.

№21. Nukdaýnazardan daşky netijelilik adalgasy üsti bilen düşündiriň, nädip oýlap tapyjyny patent (rugsatnama) ulgamy goraýar, şeýle hem onuň gelejekde hem döredejiligini höweslendirýär? Jogabyny delillendirmeli.

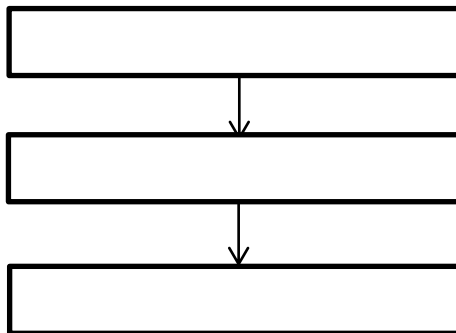
№22. Şweýsariýada geljekki jaýyň eýesi gurluşygy başlamazdan öň öz meýdanynda öýüň karkasyna meňzeş agaç atanaklary (kol) ýere kakýar. Eger-de goňsulardan ýerli häkimlige 1 aýyň dowamynda nägilelik haty bolmasa, onda ýer böleginiň eýesi gurluşygy başlap biler. Bu uzak düzgün näme bilen bagly? Jogabyny delillendirmeli.

№23. Esasy serişdeleriň bazarynda import awtoulaglaryň söwdasy geçýär. Söwda Gollandiýa auksiony (kimýokary) suratda gurnalan.

- a) Şeýle söwdany başgaça gurnamagyň shemasy barmy?
b) Eger-de bar bolsa, onda Gollandiýa auksionyndan onuň tapawudy nämeden ybarat?
ç) Gollandiýa auksionyny geçirende kimler utuşda bolýar:
1. alyjylar;
2. satyjylar;
3. iki tarapyňam artykmaçlygy ýok.
Dogry jogap beriň. Muny grafikde görkeziň.

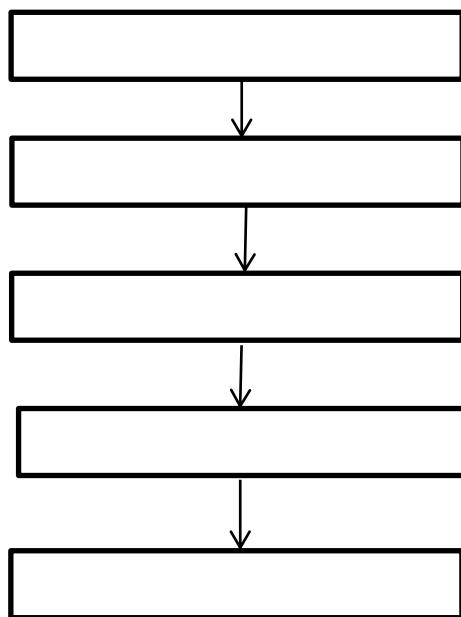
№24. Mikroykdysadyýetiň subýektleriniň (kärhanalar, öý hojalyklary, döwlet) hojalyk işi haýsy gurallar bilen düzgünleşdirilýär? Jogabyny delillendirmeli.

№25. Salgyt töleýjiniň adyndan salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplar bolup kimler çykyş edýär? Şu suratda görkeziň.

2.3-nji surat. Salgyt töleýjiniň adyndan salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplar

№26. Salgyt haýsy alamatlaryň bolmagy bilen kesgitlenýär. Şol alamatlary şu aşakdaky suratda görkeziň.

2.4-nji surat. Salgytlaryň kesgitlenmeginiň alamatlary

№27. Näme üçin bazar ykdysadyýetine geçmeklik kanuna laýyk hasaplanýar? Jogabyňy delillendirmeli.

№28. Bazar ykdysadyýetinde “näme öndürmeli”, “kim üçin öndürmeli”, “nädiň öndürmeli” meseleleriň çözülmeginiň esasynda näme dur? Bu meseleleriň çözülmeginiň shemasyny şekillendiriň.

№29. Buýruk-administratiw jemgyýetinde “näme öndürmeli”, “kim üçin öndürmeli”, “nädiň öndürmeli” meseleler nähili çözülýär? Bu meseleleriň çözülmeginiň shemasyny şekillendiriň.

№30. Ykdysadyýetiň sazlaşykly we netijeli hereketi üçin dolanyşykda puluň belli ýeterlikli möçberi saklanmaly. Haýsy formulanyň üsti bilen puluň kadaly möçberini kesgitlep bolar?

3-NJI TEMA. FIRMALAR WE KÄRHANALAR BARADA DÜŞÜNJE

MESELELER

№1-nji mesele - çözgüdi bilen nusga hökmünde.

3.1. tablisadaky maglumatlary dykgat bilen öwreniň. Şäherdäki ýylyň dowamynda öndürilen önümiň möçberi we kärhanalaryň sany boýunça

maglumatlaryň esasynda pudaklar boýunça öndürilen önümiň möçberini, kärhanalaryň sanyny we tutýan ornuny hasaplaň.

3.1-nji tablica

Şäherdäki kärhanalaryň işi boýunça maglumat

Öndürilen önümiň görnüşi	kärhanalaryň sany, birlik	öndürilen önümiň möçberi, mln. manat
Hemmesi	40	183,6
jorap	2	1,5
Çagalar üçin egin-eşik	3	4,5
Nah mata	1	5,0
Süýji-köke	3	13,0
Gurluşyk materiallary	4	42,0
Beton	2	12,2
Demir-beton diwarlary	2	6,6
Süýt önümleri	3	5,5
Çörek	4	6,0
Gurluşyk işleri	6	44,0
Enjamlary oturtmak işleri	4	33,0
Pomidor ýetişdirmek	2	0,3
Ulag	4	10,0

Çözüdi

Tablisada birnäçe pudaklar boýunça maglumat berlen:

- 1) senagat pudagyna degişli önümler: jorap, çagalar üçin egin-eşik, nah mata, süýji-köke, gurluşyk materiallary, beton, demir-beton diwarlary, süýt önümleri, çörek. Şunda 96,3 mln. manatlyk önüm öndürýän 24 kärhana işleýär.
- 2) gurluşyk pudagyna degişli önümler: gurluşyk işleri, enjamlary oturtmak işleri. Jemi şu pudakda 40 mln. manatlyk önüm öndürýän 10 sany kärhana işleýär.
- 3) Oba hojalygyna degişli önümler: ýyladyşhanada pomidor ýetişdirmek. Şunda 0,3 mln. manatlyk önüm öndürýän 2 sany kärhana işleýär.
- 4) Ulag pudagynda 4 sany kärhana möçberi 40 mln. manada deň bolan hyzmatlaryny ýerine ýetirýär.

Pudaklar boýunça kärhanalaryň sanynyň we tutýan ornunyň hasaplamasyny 3.2-nji tablisada ýerleşdirýäris we onuň esasynda hasaplamalary ýerine ýetirýäris.

Tablisanyň 3-nji sütünini (pudagyň kärhanalarynyň sany boýunça udel agramy) hasaplamagyň formulasy:

$$Ps.u.a. = (Kp.s./Ku.s.) \times 100\%;$$

bu ýerde: Ps.u.a. - pudagyň kärhanalarynyň sany boýunça udel agramy;
Kp.s. – pudaklar boýunça kärhanalaryň sany;

Ku.s. - kärhanalaryň umumy sany.

Ýagny, pudagyň kärhanalarynyň sany boýunça udel agramy ýa-da paýyny hasaplamak üçin (3-nji sütün) 2-nji sütüniniň pudaklar boýunça maglumatlaryny jemine bölmeli we 100% köpeltmeli.

Tablisanyň 5-nji sütünini (pudagyň öndürilen önüminiň möçberi boýunça udel agramy) hasaplamagyň formulasy:

$$Pö.u.a. = (Öp./Öu.) \times 100\%;$$

bu ýerde: Pö.u.a. - pudagyň öndürilen önümiň möçberiniň udel agramy;

Öp. – pudaklar boýunça öndürilen önümiň möçberi;

Öu. - öndürilen önümiň umumy möçberi.

Ýagny, pudagyň öndürilen önüminiň möçberi boýunça udel agramy ýa-da paýyny hasaplamak üçin (5-nji sütün) 4-nji sütüniniň pudaklar boýunça maglumatlaryny jemine bölmeli we 100% köpeltmeli.

3.2-nji tablisa

Şäherdäki kärhanalaryň işi boýunça maglumat

Pudaklar	Kärhanalaryň sany, birlik	Kärhanalaryň umumy sanynda pudaklaryň paýy, %	Öndürilen önümiň möçberi, mln. manat	Öndürilen önümiň möçberinde pudaklaryň paýy, %
1	2	3	4	5
Hemmesi	40	100,0	176,6	100,0
senagat	24	60,0	96,3	54,5
gurluşyk	10	25,0	40,0	22,7
oba hojalygy	2	5,0	0,3	0,2
Ulag	4	10,0	40,0	22,6

Hasaplamalaryň üsti bilen şu netijeler ýüze çykdy: şäherde jemi öndürilen önümiň möçberinde (54,5%) we kärhanalaryň sany boýunça (60%) senagatyň paýy ýokary. Gurluşyk pudagyň we ulag pudagyň paýy jemi öndürilen önümiň möçberinde deň (22,7% we 22,6%) bolmagy bilen, kärhanalaryň sany boýunça gurluşyk pudagyna görä (25%) ulag pudagyň paýy ujypsyz (10%). Bu bolsa, gurluşyk pudagynda ulag pudagyna garanynda esasan kiçi kärhanalaryň hereketini aňladýar (kärhananyň birligine düşýän önümiň ortaça möçberi munuň subutnamasydyr).

№2. Kärhananyň dolandyryjy işgäriniň aýlyk haky 3 müň manada deň. Onuň erkin pul serişdeleriniň möçberi 2 müň manada deň, bankyň goýumlar üçin ýyllyk göterim stawkasy 10% deň. İşgäriň emlägi hem bar we ony kärendä berse goşmaça her aý 2 müň manat girdeji alyp biler. İşgäre hem beýleki söwda

kärhanasy aýlyk haky 3 müň manada deň bolan iş hödürleýär. Bu mümkinçilikler boýunça serişdeleriň we emlägiň ulanylmagy nämeleri aňladýar we girdejisini ýokarlandyrmak üçin işgär haýsy ugurdan boýun gaçyrmalydygyny kesgitlemeli.

№3. Firmada önümi öndürmekde aýda tehniki işgärlere (süpüriji, garawullar we ş.m.) zähmet haky, mahabatlandyрма, ýylylyk işi, amortizasiýa tölegleri boýunça umumy çykdajylar 30 mln. manada deň, esasy işgärleriň zähmet haky, çig mal we materiallar üçin çykdajylar 45 mln. manada deň. Firmanyň hemişelik we üýtgeýän çykdajylaryny kesgitlemeli we grafigini çyzmaly.

№4. Firmanyň önümi bazarda 5 manatdan satylýar. Aýda ol 5000 tonna öndürýär we onuň çykdajylary: çig mal we materiallara 8 müň manat, zähmet hakyna 12 müň manat. Hasaplamaly: firmanyň peýdasyny, girdejisini we düşewündini.

№5. Beýleki şertleriň deňliginde, firma 1 aýyň dowamynda önümini ýerlemekden 500 müň manada deň bolan sap peýda alýar. Peýda salynýan salgydyň möçberi 5% ýokarlandy. Bu ýagdaýda onuň sap peýdasyny hasaplamaly.

№6. Kärhanada 1 aýyň dowamynda pagta süýüminden 120 müň metrlik agardylan mata öndürilýär, şol sanda onuň 1 metriniň satuw bahasy 20 manatdan 100 müň metre deň bolan möçberi ýerlenilýär. Önümiň gymmatyny we ýerlenen önümiň gymmatyny hasaplamaly.

№7. Kärhananyň kuwwatlylygy 1 aýyň dowamynda 150 müň balyk konserwleri öndürmeklige deň, ol bolsa 125 müň balyk konserwleri öndürýär. Kärhananyň kuwwatlylygynyň ulanyş derejesini hasaplamaly.

№8. Kärhana 1 aýyň dowamynda önüm öndürmekde 50 müň manatlyk çig mal we materiallary, 40 müň manatlyk çykdajy zähmet hakyna sarp edýär, 20 müň manatlyk balans peýda gazanýar. Hemişelik çykdajylar 5 müň manada, salgytlaryň mukdary 6 müň manada deň. Kärhananyň 1 aýda öndüren önüminiň gymmatyny we sap peýdasyny hasaplamaly.

№9. Firmanyň tabynlygynda 2 kärhana hereket edýär. Birinjisinde 1 ýylyň dowamynda 1 mln. metr örülen mata, ikinjisinde 40 müň taýýar egin-eşik öndürilýär. Matanyň 1 metr bazar nyrhy 20 manada, taýýar önümiň 1 sanysynyň bazar nyrhy 50 manada deň. Firmada 1 ýylyň dowamynda öndürilen önümiň gymmatyny, özüne düşýän gymmatyny hasaplamaly.

№10. Firmada 1 ýylyň dowamynda işgäriň ortaça ýyllyk sany 100-e deň bolanlygynda 200 müň manatlyk önüm öndürilýär. Firmanyň ortaça zähmet öndürijiligini hasaplamaly.

№11. Kämil bazar şertinde firmanyň satuwynyň möçberi 24 birlikden 44 birlige çenli artmagy bilen onuň ýerlenen önüminiň gymmaty 50 müň manatlyk artdy. Firmanyň ýerlenen önüminiň birliginiň ortaça gymmatyny hasaplamaly.

№12. Kärhana häzirki ýylyň hasabat döwründe Aşgabat şäherinde 50 mln. manatlyk öz öndüren dokma önümlerini ýerlemek maksady bilen köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üstünden mahabatlandyrma çärelerini geçiripdir. Kärhana mahabatlandyrma çärelerini geçirmek üçin jemi 20 müň manatlyk harajat edipdir.

Salgytlar hakynda Türkmenistanyň Bitewi kanunynyň 203-nji maddasyna laýyklykda Aşgabat şäheri üçin ýygymyň möçberi mahabatlandyrma boýunça harajatlaryň bahasynyň 5 göterimine deň.

Kärhananyň häzirki ýylyň hasabat döwründe döwlet býujetine tölemeli mahabatlandyrma ýygymyň pul möçberini kesgitläň.

TESTLER

№1. R. Kouz firmanyň kesgitlemesini şeýle berýär: “Firma – bu gatnaşyklaryň ulgamydyr, ol resurslaryň gönükdirilmesi telekeçä garaşly bolan ýagdaýda emele gelýär.” [19, 40 s.]

Bu şu sebäpleriň esasynda ýüze çykýar:

- a) iýerarhiýa (ýokary derejelere pes derejeleriň boýun egmeginiň düzgüni) düzgüni hemişe bazardan netijelidir;
  - b) nyrh mehanizminiň (guralynyň) hereketiniň harajatlary bar;
  - ç) salgytlardan ýüz öwürmeklik firma üçin fiziki taraplara garanynda ýeňilräkdir;
  - d) bazar näbelliligi ýeňmäge ykdysady agentleriň okgunlygy.
- Dogry jogaby saýlaň.

№2. Aşakdakylaryň haýsysy “kärhana” adalgasyny “firma” adalgasyndan tapawutlandyrýar:

- a) ululygy boýunça;
- b) ýerine ýetirýän işiň möçberi we düzümi boýunça;
- ç) guramaçylyk düzümi boýunça;
- c) ýerine ýetirýän işiň görnüşi boýunça;
- d) eýeçiligiň görnüşi boýunça.

№3. Siziň pikiriňizçe, aşakdaky meseleleri öňde goýan firma üçin biznesiň (işewürligiň) haýsy guramaçylyk görnüşi iň amatly bolar:

- a) gurluşyk senagatynda maýa goýumlary maliýeleşdirmekde bankyň döredilmegi;
- b) ýaşaaýyş meýdançasyny kärendesine bermek we almakda araçy edarany gurnamak;

- ç) reňkli metallaryň magdanlarynyň ýer astyndan gazyp almak we baýlaşdyrmak boýunça senagat toplumyny döretmek;
- d) ýünden el örüliş zatlaryň öndürilişi we ýerlemegi.

№4. Transaksiýa harajatlar (agentleriň aragatnaşygyny ýola goýmakda dörän harajatlar) nazaryýetiň tanymal agzasy, Oliwer Uilýamson nygtaýar: şertnamany doly görnükli hasaplamak bolar, eger-de “... hödürlenýän haryt ýa-da hyzmat bilen bagly bolan işe degişli ähli geljekki hallar ýagdaýlaryň dürli hereketleriniň ösüşi boýunça nukdaýnazardan öňden häsiýetlendirip we hasaplap bolsa ” [26, 128 s.]. Bu kesgitlemäni ulanyp, şertnamanyň görnükçiligi boýunça aşakdaky agzalan mysallary artyş tertipde ýerleşdiriň:

- a) harby tehnikasyna döwlet şertnamasy;
- b) gymmat bahaly kagyzzlar bazaryndaky ylalaşyklar;
- ç) uly şäherde adamyň janyna zyýan getirýän harytlary ýerlemekde bazary bölmek hakynda iki toparlaryň arasynda ylalaşyk.

№5. Siziň pikiriňizçe, aşakdaly agzalan resurslaryň görnüşleriniň haýsylary umuma, ýöriteleşdirilene ýa-da interýöriteleşdirilene degişli:

- a) köpeltme tablisany ýatdan bilmek;
- b) tohumy gowy bolan pudel itlerini gyrkmak;
- ç) poladyň nusga (standart) markasy;
- d) üç akrobatdan ybarat bolan toparyň ajaýyp akrobatiki oýunyň ýerine ýetirilişi;
- e) ýörite enjamy desganyň üstünde oturtmak.

№6. Eger-de transaksiýa (agentleriň aragatnaşygyny ýola goýmakda dörän harajatlar) tapawutlansa, uzak möhletli şertnamany baglaşmak höwesleri artýar:

- a) ýöriteleşdirilen häsiýeti bilen;
- b) umumy häsiýeti bilen;
- ç) wagtal-wagtal gaýtalanmagy bilen;
- d) çalt (säginmän) geçmegi bilen;
- e) kyn ölçelenýändigini bilen;
- f) ýeňil gözegçilik edilmegi bilen.

№7. Eger-de firmany tehnologik, ýa-da önümçilik funksiýasy nukdaýnazardan seretseň, onuň amatly (optimal) ululygy şu ýagdaýlarda bolar:

- a) önümçilik kuwwatlyklaryň 100% üpjünligi;
  - b) masşabyň (gerimiň) tygşytlamasynyň tükenlenmegi;
  - ç) goýberilen önüme maksimal ýokary nyrhynyň bellenilmegi;
  - d) ähli jogaplar dogry.
- Dogry jogaby saýlaň.

№8. Eger-de firma institusional (raýatlaryň dürli birleşmelerini – maşgala, partiýa, kärdeşler birleşmesini seljerýän jemgyýetiň syýasy gurluşy) nukdaýnazardan seredilse, onda ol amatly ululygyna ýetip biler şu ýagdaýlarda:

- a) eýeleriniň gerekli resurslary jemlemekde minimal (iň az) harajatlar;
  - b) bazar guralyny kesgitleýän transaksiýalaryň minimal (iň az) mukdary;
  - ç) bazar transaksiýa goşmaça (çäkli) harajatlarynyň firmanyň içki transaksiýa goşmaça harajatlarynyň deňligi;
- Dogry jogaby saýlaň.

№9. Şahsy taraplar, ýagny hususy telekeçiler ýa-da edara görnüşli taraplar üçin hojalygy netijeli ýöretmekde aşakdaky faktorlaryň haýsylary has möhüm bolup durýar:

- a) salgyt ýeňillikleriniň berilmegi;
- b) ýeňillikli karzlaryň elýeterligi;
- ç) amatly şertleriň bolmagy;
- d) ýurtda kanunlaryň durnukly bolmagy;
- e) hojalygy ýöredijileriň (subýektleriň) gozgalmaýan emläkleriniň döwlet tarapyndan goralmagy.

SORAGLAR

№1. “Firma” adalgasy bilen “kärhana” adalgasynyň aratapawudy nämeden ybarat? Jogabyňy delillendirmeli.

№2. Kärhanany (firmany) netijeli dolandyrmakda onuň öz maýasynyň artykmaçlygy nämeden ybarat? Karz serişdelerini ulanmaklygyň zerurlygy barmy? Jogabyňy delillendirmeli.

№3. Kärhananyň (firmanyň) esasy serişdeleri bilen dolanyşyk serişdeleriniň aratapawudy nämeden ybarat?

№4. Kärhananyň eýeçiliginiň ykdysady we hukuk-guramaçylyk görnüşlerini nygtap geçiň.

№5. Kärhananyň (firmanyň) hereketiniň netijeliligini häsiýetlendirýän esasy görkezijileri görkezmeli.

№6. Kärhananyň (firmanyň) önümçilik serişdeleriniň likwidliliginiň (beýleki eşretlere çalt we islendik wagt çalyşmak mümkinçiliginiň barlygy) kesgitlemesiniň möhümligi nämeden ybarat?

№7. Kärhananyň (firmanyň) zähmet öndürijiliginiň ýokarlandyrmagynyň ýollary nämeden ybarat?

№8. “Firma – bu uzak möhletli şertnamadyr, şertnama – bu firmadyr”. Bu pikirlenme bilen Siz razymy? Jogabyny delillendirmeli.

№9. Ajaýyp (unikal) professional häsiýeti (suratçylar, ýazyjylar, tebipler) bar şahsiýetler öz biznesine nähili guramaçylyk görnüşe ymtylmaga çalyşarlar? Jogabyny delillendirmeli.

№10. Siz mata öndürmek boýunça kiçi kärhananyň döremeginde onuň guramaçylyk görnüşini saýlap bilersiňiz. Bolup biljek bankrotçylygyň (batmakdan) galdyran yzlaryndan öz şahsy emlägiňi maksimal goramak üçin haýsysyny Siz ileri tutarsyňyz? Eger-de dolandyрма işine beýlekileriň gatnaşmagyny maksimal goramak üçin haýsysyny Siz ileri tutarsyňyz? Jogabyny delillendirmeli.

№11. Mikroykdysadyýet dersinde iki talyp gürrüň edýär. Birinjisi: “Şertnamadaky wezipeleriň ýerine ýetirilişine göz ýetirmekde, taraplara mümkin boljak ýagdaýlary göz önünde tutmaly we çak etmeli bolýar, şertnamasyna girizmeli we notariusda tassyklamaly. Şunuň ýaly şertnama hem “firma” diýilýär”. Beýleki talyp oňa garşy: “Beýle bolsa firmanyň bolmaklygy umuman mümkin däl”. Bu jedelde kim dogryçyl? Jogabyny delillendirmeli.

№12. Salgyt ulgamynyň täsirini göz önünde tutmak bilen biznesiň haýsy guramaçylyk görnüşiniň amatly bolar? Iň amatsyz haýsy? Jogabyny delillendirmeli.

№13. Aýdyp bolarmy, hereket edýän hyzmatdaşlyk firmanyň özgerişiniň belli tapgyrynda onuň korporasiýa görnüşe öwrülmege zerur we hökmany bolup biler? Jogabyny delillendirmeli.

№14. “Uly möçberde maýanyň eýesi bolup, korporasiýany döretmek hökmany däl. Ýekebara eýesi bolmak bilen firmanyň işine doly gözegçilik etmäge mümkinçilik berer, maýalar bolsa zerur bolan maliýe binýadyny döreder. Mundan başga, ýekebara eýeçilikde goşa salgyt salmaklykdan gaçmak hem bolýar”. Bu pikirlenmeler bilen razymy? Jogabyny delillendirmeli.

№15. Firmalaryň we kärhanalaryň işiniň netijesine göni we gytaklaýyn salgytlar täsir edýär. Göni we gytaklaýyn salgytlaryň aratapawudy nämeden ybarat? Jogabyny delillendirmeli.

№16. “Harajatlar” adalgasy bilen “çykdaýylar” adalgasynyň aratapawudy nämeden ybarat? Jogabyny delillendirmeli.

№17. Kärhana häzirki ýylyň iýun aýynda şu aşakdaky hojalyk işlerini amala aşyrylypdyr.

- 1) öndürilen önümi ýerleşdirmekden alnan girdeji;
- 2) ýerine ýetirilen hyzmatlar üçin alnan girdejiler;
- 3) özünde öndürilen enjamy gurnamak we oturtmak bilen baglanyşykly işleriň ýerine ýetirilmegi üçin amal edilen harajatlar;
- 4) ätiýaçlandyryş guramasy tarapyndan öwezini dolmak ätiýaçlandyryş tölegi.

Kärhananyň häzirki ýylyň iýun aýy üçin salgyt salynýan amallar boýunça salgydyň salgyt salynýan binýadyny kesgitläň.

№18. Kärhanany (firmany) netijeli dolandyrmakda karz serişdelerini we gymmat bahaly kagyzlary ýerlemekden düşýän serişdelerini ulanmaklygyň ähmiýeti nämeden ybarat?

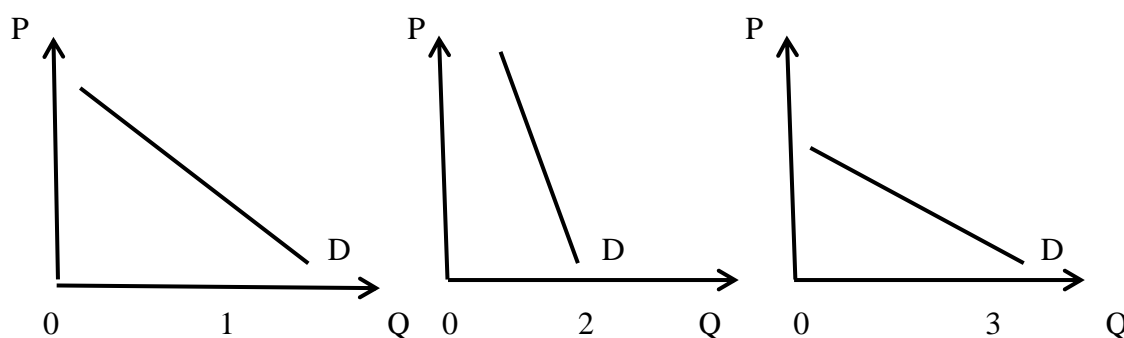
Jogabyny delillendirmeli.

4-NJI TEMA. HYRYDARLYK BARADA DÜŞÜNJE WE OŇA TÄSIR EDÝÄN FAKTORLAR

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

Aşakdaky grafikleri dykgat bilen serediň. Grafikleri seljerip (4.1-nji surat), soraglara jogap beriň - haýsy grafikde:

4.1-nji surat. Hyrydarlygyň egri çyzyklary

- 1) nyrh boýunça hyrydarlygyň çeyeligi 1 deň?
- 2) nyrh boýunça hyrydarlygyň çeyeligi 1-den pes?
- 1) nyrh boýunça hyrydarlygyň çeyeligi 1-den ýokary?

Çözüdi

1) Nyrh boýunça hyrydarlygyň çeýeligi – bu nyrhyň otnositel üýtgemegi bilen hyrydarlygyň duýgurlygydyr (otnositel üýtgeýşi). Çeýeligiň formulasy:

$$\zeta = (\Delta H / H) : (\Delta N / N);$$

bu ýerde: H - hyrydarlygyň möçberi;
 ΔH - hyrydarlygyň üýtgeýşi;
N - harydyň nyrhy;
 ΔN - nyrhyň üýtgeýşi.

Eger-de hyrydarlygyň otnositel üýtgeýşi nyrhyň otnositel üýtgeýşine deň bolsa, nyrh boýunça hyrydarlygyň çeýeligi 1 deň bolar - muňa 1-nji surat laýykdyr.

Eger-de hyrydarlygyň otnositel üýtgeýşi nyrhyň otnositel üýtgeýşinden pes bolsa, nyrh boýunça hyrydarlygyň çeýeligi 1-den pes bolar – muňa 2-nji surat laýykdyr.

Eger-de hyrydarlygyň otnositel üýtgeýşi nyrhyň otnositel üýtgeýşinden ýokary bolsa, nyrh boýunça hyrydarlygyň çeýeligi 1-den ýokary bolar - muňa 3-nji surat laýykdyr.

№2. Sarp edijiniň A haryda hyrydarlygynyň funksiýasynyň görnüşine

$Q_d - 6 - P$, hödürlemäniň - $Q_s = 8 + P$ esaslanyp,

- 1) grafigi gurmaly;
- 2) deňagramly nyrhy we deňagramly mukdary kesgitlemeli;
- 3) bu ýagdaýda bazary ykdysady taýdan bahalandyrmaly.

№3. Eger-de ýerini tutýan harydyň nyrhy üýtgese harydyň hyrydarlygy nädip üýtgär:

- nebitiň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen kömüre hyrydarlyk;
- kofeniň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen çaýa hyrydarlyk;
- etiň nyrhynyň peselmegi bilen towuk ete hyrydarlyk;

Bu harytlaryň hyrydarlygynyň egri çyzygy haýsy tarapa süýşüriler, ýagny kömüriň, çaýyň, towuk etiň? Jogabyny delillendirmeli.

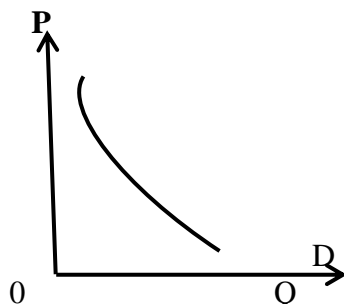
№4. Eger-de garaşly harydyň nyrhy üýtgese harydyň hyrydarlygy nädip üýtgär:

- şekeriniň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen ir-iýmişiň hyrydarlygy;
- kompýuter arkaly reňkli katrijiň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen fotoapparatlaryň hyrydarlygy;
- benziniň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen energiýany köp talap edýän awtomobilleriň hyrydarlygy.

Bu harytlaryň hyrydarlygynyň egri çyzygy haýsy tarapa süýşüriler, ýagny, ir-iýmişiň, fotoapparatlaryň, awtomobilleriň.

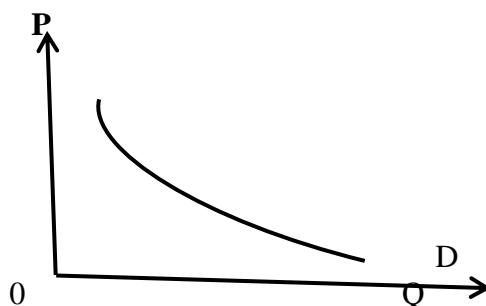
№5. Y harydyň nyrhy boýunça X harydyň hyrydarlygynyň atanaklaýyn (köp taraplaýyn) çeyelik koeffisiýenti 1,5 deň. Bu iki haryt boýunça näme aýdyp bolar? Koeffisiýentiň mukdary nämeni aňladýar? Jogabyny delillendirmeli.

№6. Hyrydarlyk kanunyna düşündiriş beriň we bazarda kärhananyň önüminiň döwrebaplygynyň (moda) peselmegi bilen, grafikde onuň egri çyzygynyň üýtgeýşini görkeziň we harydyň çeyeligini häsiýetlendirin.

4.2-nji surat. Hyrydarlygyň egri çyzygy

№7. Beýleki şertleriň deňliginde, ilatyň girdejisiniň ýokarlanmagy bilen egri çyzygyň üýtgeýşini görkeziň we harydyň çeyeligini häsiýetlendirin.

4.3-nji surat. Hyrydarlygyň egri çyzygy

№8. Hyrydarlygyň funksiýasy tablisa görnüşde berlen. Hyrydarlygyň egri çyzygynyň her bir ýagdaýyndaky we olaryň arasyndaky çeyeligi kesgitlemeli.

4.1-nji tablisa

Harydynyň hyrydarlygy barada maglumatlar

Görkezijiler	1-nji ýagdaý	2-nji ýagdaý	3-nji ýagdaý
Hyrydarlygyň möçberi (Q), birlik	6	8	10
Harydyň nyrhy (P), manat	12	6	4

№9. Grafik görnüşde hyrydarlygyň möçberiniň üýtgeýşini görkeziň. Şeýle hem nyrha degişli däl faktorlaryň (ilatyň girdejileriniň, ileri tutmalarynyň,

garaşmalarynyň we ş.m.) üýtgeýşi bilen hyrydarlygyň egri çyzygyna täsirini grafikde görkeziň we düşündiriş beriň.

№10. Hyrydarlygyň çeyeligi $\zeta_{\text{hyr.}} = -0,5$, $P = 10$, $Q = 5$ ýagdaýda nyrhyň 4 birlige ýokarlanmagy bilen girdeji näçe bolar?

№11. Grafikde $P_0 = OA$, $P_{\text{max.}} = OB$ hyrydarlygyň funksiýasy berlen. P_0 nokatda çeyeligiň $\zeta_{\text{hyr.}}(P_0) = OA / AB$ deňdigini subut etmeli.

№12. Hyrydarlygyň funksiýasy berlen: $Q = 1000 - 2,5P$. Hyrydarlygyň funksiýasynyň ters egmesini hasaplamaly.

№13. Sarp edijiniň girdejisiniň 10-dan 11-e çenli artmagy bilen hyrydarlygyň möçberi 100-den 92-ä çenli kemeldi. Hyrydarlygyň girdejä görä çeyeligini kesgitlemeli.

№14. Kärhananyň harydynyň bazardaky ýagdaýyny şekillendirýän maglumatlarynyň (4.2-nji tablisa) esasynda harydyň hyrydarlygynyň egri çyzygyny çyzmaly we onuň manysyny düşündirmeli.

4.2-nji tablisa

**Kärhananyň harydynyň bazardaky ýagdaýyny
şekillendirýän görkezijiler**

1 kg harydyň nyrhy, manat	Hyrydarlygyň möçberi, kg
1	500
2	440
3	410
4	385
5	330
6	280
7	230

№15. Beýleki şertleriň deňliginde, şöhat önümleri öndürýän kärhananyň harydynyň bazardaky ýagdaýyny şekillendirýän maglumatlarynyň (4.3-nji tablisa) esasynda harydyň hyrydarlygynyň egri çyzygyny çyzmaly. Şeýle hem Täze ýyl baýramçylyk günleri onuň hyrydarlygyň egri çyzygynyň nähili üýtgeýändigini grafikde görkezmeli we manysyny düşündirmeli.

**Kärhananyň harydynyň bazardaky ýagdaýyny
şekillendirýän görkezijiler**

1 kg harydyň nyrhy, manat	Hyrydarlygyň möçberi, kg
10	600
20	570
30	500
45	460
60	380

№16. Hyrydarlygyň funksiýasy şu görnüşde berlen:

$$Q(p) = 2 / p$$

Hyrydarlygyň nyrha görä çeyeligini $P = 2$ nokat üçin hasaplamaly.

№17. A harydyň hyrydarlygynyň funksiýasy $Q_{\text{hyr.}} = 2P_a - P_b + 3I$;

bu ýerde, P_a – A harydyň nyrhy,

P_b - B harydyň nyrhy,

I - sarp edijiniň girdejisi.

$P_a = 1$ birlige, $P_b = 2$ birlige, $I = 1$ ýagdaýda kesgitlemeli:

a) A harydyň hyrydarlygynyň öz nyrhy boýunça çeyeligini ,

b) A harydyň hyrydarlygynyň B harydyň nyrhy boýunça çeyeligini,

ç) Sarp edijiniň girdejisi boýunça çeyeligini.

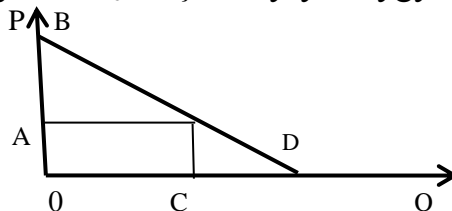
Kesgitlenen netijesi boýunça harytlaryň häsiýetlerini kesgitlemeli we ykdysady düşündiriş bermeli.

№18. Hyrydarlygyň funksiýasy berlen. P_0 we Q_0 nokatda onuň çeyeligi

$\zeta_{\text{hyr.}} = -1$. Hyrydarlygyň çeyeligi nähili üýtgär eger-de:

a) $P = P_0$ ýagdaýda hyrydarlyk ýokarlanar 2 esse;

b) $Q = Q_0$ ýagdaýda $+P_0$ möçber hyrydarlygyň funksiýasy süýşer.

4.4-nji surat. Hyrydarlygyň egri çyzygy

№19. Matanyň hyrydarlygynyň funksiýasynyň formulasy:

$$D = 160 - 2p,$$

bu ýerde: D – hyrydarlygynyň möçberi;

p – matanyň nyrhy.

Matanyň nyrhy 20 manada deň bolan ýagdaýda onuň hyrydarlygynyň möçberini hasaplamaly. Matanyň maksimal nyrhy näçe bolup biler we şonda hyrydarlygyň möçberi näçä deň bolar?

№20. Bazarda iki alyjy bar. Olaryň hyrydarlygynyň funksiýasynyň formulasy:

$$D_1 = 12 - 2p; \quad D_2 = 16 - 4p;$$

bu ýerde: D – hyrydarlygynyň möçberi;
 p –harydyň nyrhy.

Harydyň hyrydarlygynyň maksimal nyrhyny hasaplamaly. Maksimal nyrhlaryň aralyk möçberinde alyjylaryň hyrydarlygyny hasaplamaly.

№21. Futbol oýuna petegiň nyrhy 20 manat bolmagy bilen stadiona 30 müň adam geldi. Petegiň nyrhynyň 40 manada çenli ýokarlanmagy bilen tomaşaçylaryň sany 5 müňe çenli azaldy. Hyrydarlygyň funksiýasyny göni hasaplamak bilen, petegiň nyrhy 10 manat bolmagynda stadiona näçe adam gelýändigini hasaplamaly.

№22. Hyrydarlygyň funksiýasy berlen: $Q = 2100 - 3P$. Haçanda hyrydarlygyň nyrh çeyeligi – 0,75 bolsa harydyň nyrhy näçe bolar?

№23. Çagalara we ýaşulylara belli tölegleri bermek bilen hökümet köp çagaly maşgalalara, pensionerlere maddy kömek edýär. Bular nähili üýtgeder sarp ediş harytlaryň hyrydarlygyny we önümçiligini, grafikde görkeziň.

№24. Hökümet oba hojalygynyň önümlerini öndürýänlere subsidiýa berip önümçiligi höweslendirýär. Bu çäreleriň amala aşyrylmagy bilen hödürleme we önümçilik nähili üýtgeýändigini, grafikde görkeziň.

№25. Hyrydarlygyň egri çyzyklarynyň kesip geçýänligi häsiýetlendirýär:

- a) bir harydyň nyrhynyň üýtgemegi bilen beýlekileriň hem nyrhynyň üýtgeýşini;
  - b) bir harydyň hyrydarlygynyň möçberiniň üýtgeýşi bilen beýlekileriň nyrhynyň üýtgeýşini;
  - ç) bir harydyň nyrhynyň üýtgemegi bilen beýlekiniň hödürlemesiniň üýtgeýşini;
  - d) bir harydyň hyrydarlygynyň möçberiniň üýtgemeginiň beýlekileriň üýtgeýşine täsirini.
- Dogry we esaslandyryjy jogap beriň.

№26. Süýdüň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen kinokameralaryň hyrydarlygynyň atanaklaýyn (köp taraplaýyn) çeýelik koeffisiýenti şeýle:

- 1) otrisatel;
  - 2) amatly (položitel);
  - 3) nola deň.
- Jogabyny delillendiriň.

№27. Hyrydarlygyň funksiýasy berlen: $Q = 1000 - 2,5 P$. Hyrydarlygyň funksiýasynyň ters egmesi deň:

- a) $- 2,5$;
- b) $- 0,4$;
- ç) $- 1,0$;
- d) $- 400,0$

Hasaplamalaryň esasynda dogry jogap beriň.

№28. Futbol oýuna petegiň nyrhy 20 manat bolmagy bilen stadiona 30 müň adam geldi. Petegiň nyrhynyň 40 manada çenli ýokarlanmagy bilen tomaşaçylaryň sany 5 müňe çenli azaldy. Hyrydarlygyň funksiýasyny göni hasaplamak bilen, petegiň nyrhy 10 manat bolmagynda stadiona gelýän adam sany (müň adam) bolar:

- a) 15;
- b) 35;
- ç) 40;
- d) 60.

Hasaplamalaryň esasynda dogry jogap beriň.

TESTLER

№1. Bazar hyrydarlygyň egri çyzygy görkezýär:

- a) ulanylýan harydyň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen sarp edijileriň haryda hyrydarlygynyň üýtgeýşini;
  - b) alyjylaryň girdejileriniň peselmegi bilen sarp edişiniň üýtgeýşini;
  - ç) ulanylýan harydyň nyrhynyň peselmegi bilen sarp edişiniň üýtgeýşini;
  - d) alyjylaryň girdejileriniň ýokarlanmagy bilen sarp edişiniň üýtgeýşini.
- Dogry jogaby saýlaň.

№2. Sarp edijileriň girdejileriniň (beýleki şertleriň deňliginde) ýokarlanmagy bilen:

- a) hyrydarlygyň mukdary artdy;
  - b) hyrydarlyk kemeldi;
  - ç) hyrydarlygyň mukdary azaldy;
  - d) hyrydarlyk ösdi.
- Dogry jogap bermeli.

№3. Bazarda sarp edijileriň sanynyň (beýleki şertleriň deňliginde) artmagy bilen:

- a) hyrydarlygyň mukdary artdy;
- b) hyrydarlyk kemeldi;
- ç) hyrydarlygyň mukdary azaldy;
- d) hyrydarlyk ösdi.

Dogry jogap bermeli.

№4. Bazarda (beýleki şertleriň deňliginde) ösümlik ýagyň nyrhynyň peselmegi bilen saryýaga:

- a) hyrydarlygyň mukdary artdy;
- b) hyrydarlyk kemeldi;
- ç) hyrydarlygyň mukdary azaldy;
- d) hyrydarlyk ösdi.

Dogry jogap bermeli.

№5. Şekeriň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen miwe harytlara hyrydarlygynyň mukdary şeýle:

- 1) ýokarlanar;
- 2) öňki derejede galar;
- 3) peseler.

Jogabyny delillendiriň.

№6. Hususy söwda dükanyň öňki ýerleşýän ýerini (beýleki şertleriň deňliginde) ilatyň köpçülikleýin gatnaşýan bazara ýakynlaşmagy bilen:

- a) hyrydarlygyň mukdary artdy;
- b) hyrydarlyk kemeldi;
- ç) hyrydarlygyň mukdary azaldy;
- d) hyrydarlyk ösdi.

Dogry jogap bermeli.

№7. Hyrydarlygyň nyrh çeýeligi hasaplanýar:

- a) harydyň hyrydarlygynyň möçberiniň üýtgeýşiniň nyrhyň üýtgeýşine gatnaşygy ýaly;
- b) nyrhyň üýtgeýşini harydyň hyrydarlygynyň möçberiniň üýtgeýşine gatnaşygy ýaly;
- ç) hyrydarlygyň otnositel üýtgeýşiniň nyrhyň otnositel üýtgeýşine gatnaşygy ýaly;
- d) hyrydarlygyň egri çyzygynyň egmesi bilen.

Dogry jogap bermeli.

№8. Nyrh boýunça harytlara hyrydarlyk çeýe däl eger-de hyrydarlygyň çeýeligi:

- a) 2-den ýokary;

- b) 1-den ýokary, ýöne 2-den pes;
- ç) 1-den pes;
- d) 2-den pes.

Dogry jogap bermeli.

№9. Eger-de sakgyçyň nyrhy çeýe bolan bolsa, şonda onuň nyrhynyň peselmeginiň netijesinde ýüze çykar:

- a) ilatyň sakgyça çykdajylarynyň ýokarlanmagy;
- b) ilatyň sakgyça çykdajylarynyň peselmegi;
- ç) sakgyça hyrydarlygyň ýokarlanmagy;
- d) sakgyça hyrydarlygyň peselmegi.

Dogry jogap bermeli.

№10. Aşakdaky harytlaryň haýsylarynyň nyrh boýunça hyrydarlygynyň çeýeligi $\zeta = 1$, $\zeta > 1$, $\zeta < 1$:

- a) azyk duzy,
- b) çöregiň,
- ç) sabynyň,
- d) brilliantyň,
- e) 8 mart güni gülleriniň,
- f) sigaretleriň,
- g) awtoulagyň.

Dogry jogap bermeli.

№11. Hyrydarlyk kanuny görkezýär:

- a) nyrhlaryň peselmegi harydyň satylmagynyň köpelmegini, şeýle hem nyrhlaryň ýokarlanmagy harydyň satylmagynyň pese gaçmagyny;
- b) goşmaça peýdalylygyň (ýaramlylygyň) pese düşmegini;
- ç) nyrhyň pese düşmegi bilen alyjylaryň tölege ukyplylygynyň ýokarlanmagyny;
- d) nyrhyň pese düşmegi bilen alyjylara öwezine beýleki arzan harydy almaga mümkinçilik berýändigini;
- e) ählisi dogry.

Dogry jogap bermeli.

№12. Hyrydarlygyň egri çyzygynyň keşbine täsir edýän faktorlar:

- a) nyrhyň üýtgeýşi;
- b) alyjylaryň tölege ukyplylygy;
- ç) satyjylaryň sany;
- d) bäsdeşleriň sany;
- e) ornuny tutýan harytlaryň nyrhy.

Dogry jogap bermeli.

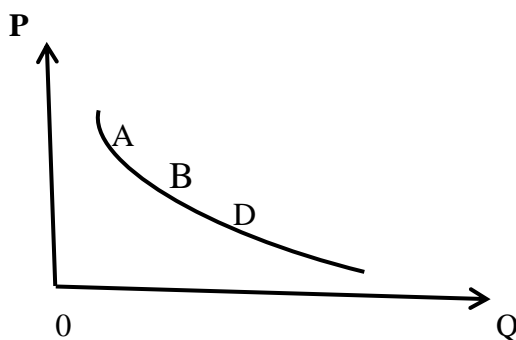
№13. Hyrydarlygyň egri çyzygynyň ýerini üýtgedýän (sag ýa-da çep tarapa süýşürýän) esasy faktorlar:

- a) sarp edijileriň gylyklary we ileri tutmalary;
- b) bazarda alyjylaryň sany;
- ç) alyjylaryň tölege ukyplylygy;
- d) baglanyşykly harytlaryň nyrrhy;
- e) geljekki nyrrhlar we girdejiler barada sarp edijileriň garaşmasy;
- h) ählisi dogry.

Dogry jogap bermeli.

SORAGLAR

№1. Harydyň hyrydarlygynyň egri çyzygynyň islendik nokady (A, B, D) nämäni görkezýär?

4.5-nji surat. Hyrydarlygyň egri çyzygy

№2. Girdeji boýunça otrisatel bellikli çeyeligiň koeffisiýenti nämäni görkezýär? Jogabyny esaslandyryň we mysal getirin.

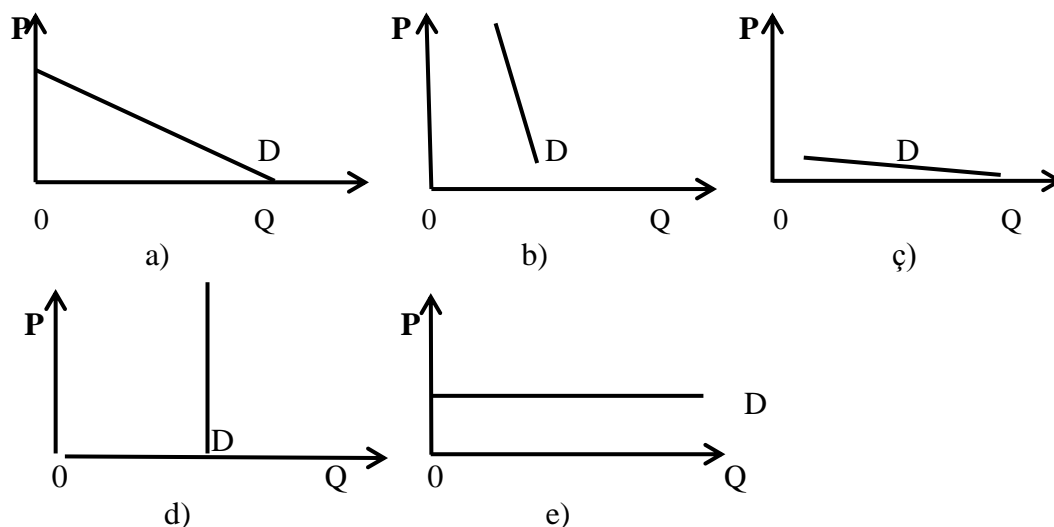
№3. Beýleki şertleriň deňliginde belli önümçilikde salgytlaryň ýokarlanmagynda kärhananyň ýagdaýy nähili üýtgär? Jogabyny delillendirmeli.

№4. Nämä üçin bir ýurtda käbir harytlara hyrydarlyk ýokary, şol bir wagtda beýleki ýurtlarda oňa hyrydarlyk has pes bolýar?

№5. Nämä üçin firmanyň ýolbaşçysy öz harydynyň nyrrha görä çeyeligini öňünden bilmeli?

№6. Eger-de bazarda mal etiň nyrrhynyň üýtgemeyän ýagdaýynda guş etiň nyrrhy peselse mal etiniň hyrydarlygynyň möçberi üýtgärmi?

№7. Görkezilen grafikler (4.6-njy surat) haýsy harytlara degişli?

4.6-njy surat. Hyrydarlygyň egri çyzyklary

№8. Täze ýyla ýakynlaşan günlerde humarsyz içgilere hyrydarlygyň üýtgeýşini häsiýetlendirmeli.

№9. Hyrydarlygy ýokarlandyrmakda kärhanalar tarapyndan nähili çäreler edilýär?

№10. Beýleki şertleriň deňliginde ilatyň girdejisiniň ýokarlanmagy bilen şöhat önümlere hyrydarlyk artar. Muny grafikde görkeziň.

№11. Beýleki şertleriň deňliginde, kärhanada täze innowasion tehnologiýanyň ornaşdyrylmagy bilen, ol bazarda hyrydarlygy ýokarlandyryp bilermi?

№12. Import edilen süýji-köke harytlaryň nyrhynyň peselmegi bilen ýurduň süýji-köke öndürýän kärhanalarynyň ýagdaýy nähili üýtgäp biler:

- a) bäsdeşlige ukyply ýagdaýda;
- b) bäsdeşlige ukyplylygy pes bolan ýagdaýda.

5-NJI TEMA. HÖDÜRLEME BARADA DÜŞÜNJE WE OŇA TÄSIR EDÝÄN FAKTORLAR

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

Kärhananyň harydynyň bazardaky ýagdaýyny şekillendirýän maglumatlarynyň (5.1-nji tablisa) esasynda harydyň hödürlemesiniň egri çyzygyny çyzmaly we onuň manysyny düşündirmeli.

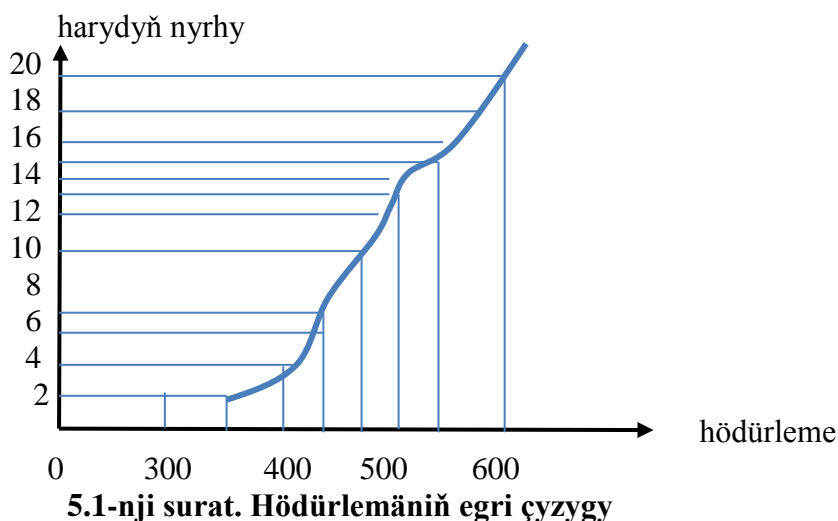
5.1-nji tablisa

Kärhananyň harydynyň bazardaky ýagdaýyny şekillendirýän görkezijiler

1 kg harydyň nyrhy, manat	Hödürlemäniň möçberi, kg
20	600
15	550
13	500
10	485
7	430
4	400
2	350

Çözüdi

Harydyň hödürlemesiniň egri çyzygyny çyzmak üçin grafiğiň koordinatasyny çyzmaly we masştabyny bellemeli. Mysal üçin dik ordinatada harydyň nyrhy – 0,5 sm 2 manada deň, kese ordinatada harydyň hödürlemesi – 1sm – 100 kg deň.

Hödürlemäniň egri çyzygy görkezýär:

harydyň nyrhy bilen hödürlemäniň arasyndaky göni gatnaşygy, ýagny nyrhyň ýokarlanmagy bilen hödürleme hem artýar. Bazarda nyrhyň ýokarlanmagy öndürijileri we täjirleri höweslendirýär.

№2. Tablisanyň (5.2 tablisa) maglumatlarynyň esasynda bazaryň deňagramlylygyny grafikde görkeziň, bazar nyrhyny we ýerlenen önümiň möçberini kesgitläň.

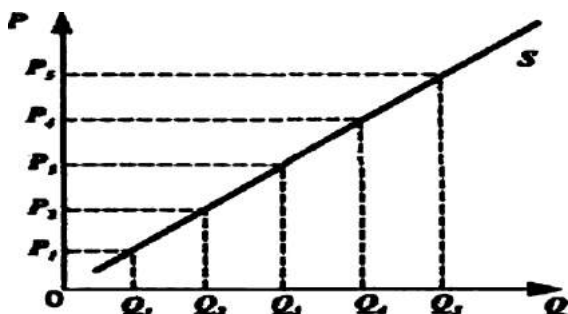
5.2 tablisa

Bazar hyrydarlygynyň we hödürlemäniň möçberi

1 kilogramm almanyň nyrhy, (manat)	Hyrydarlygynyň umumy möçberi, (kg)	Hödürlemäniň umumy möçberi, (kg)
5	30	200
4	60	180
3	100	145
2	150	175
1	220	65

№3. Hereketdäki hödürleme bilen nyrhyň arasyndaky funksional baglanyşyklara ykdysady düşündiriş beriň.

$P_1Q_1 - P_2Q_2 - P_3Q_3 - P_4Q_4$ (5.2-nji surat).

5.2-nji surat. Hödürleme bilen nyrhyň arasyndaky funksional baglanyşyk

№4. Matanyň hödürlemesiniň funksiýasynyň formulasy:

$$S = 3p - 30,$$

bu ýerde: S – hödürlemäniň möçberi;
p – harydyň nyrhy.

Matanyň nyrhy 20 manada deň bolan ýagdaýda onuň hödürlemesini hasaplamaly. Haýsy ýagdaýda, ýagny nyrhyň haýsy derejesinde, matanyň hödürlemesi (formulasyna laýyk) otirisatel bolar we şol netije nämäni aňladýar?

№5. Etiň hyrydarlygynyň funksiýasy şeýle görnüşde:

$$Q_B = 30 - P,$$

bu ýerde:

Q_B – güniň dowamynda ete bolan hyrydarlygyň möçberi (kg);

P – 1 kg etiň nyrhy.

Etiň hödürlemesiniň funksiýasy şeýle görnüşde:

$$Q_S = 15 + 2P,$$

bu ýerde:

Q_S – güniň dowamynda etiň hödürlemesiniň möçberi (kg).

1) etiň deňagramly möçberini we nyrhyny tapyň. Muny grafik görnüşde görkeziň.

2) eger-de etiň nyrhy 3 manada düşse bazarda nähili ýagdaý ýüze çykar?

№6. Bir bada ter gök önümleriniň hödürlemesiniň egri çyzygyny şekillendirin. Şu ýagdaýda nädip deňagramly nyrh emele gelýär we muny grafikde görkeziň.

№7. Beýleki şertleriň deňliginde gant öndürýän kärhananyň harydynyň bazardaky ýagdaýyny şekillendirýän maglumatlarynyň (5.3-nji tablisa) esasynda harydyň hödürlemesiniň egri çyzygyny çyzmaly. Şeýle hem şekerin nyrhynyň ýokarlanmagy bilen onuň hödürlemesiniň egri çyzygynyň nähili üýtgeýändigini grafikde görkezmeli we manysyny düşündirmeli.

5.3-nji tablisa

Kärhananyň harydynyň bazardaky ýagdaýyny şekillendirýän görkezijiler (1 aý üçin)

1 kg gandyň nyrhy, manat	Hödürlemäniň möçberi, kg
4,0	600
3,8	570
3,5	500
3,2	460
6,0	380

№8. Haryda hyrydarlygyň formulasy:

$$Q_D = 30 - P,$$

Hödürlemenin formulasy:

$$Q_S = 50 + 2P.$$

1) deňagramly möçberi we deňagramly nyrhy kesgitlemeli.

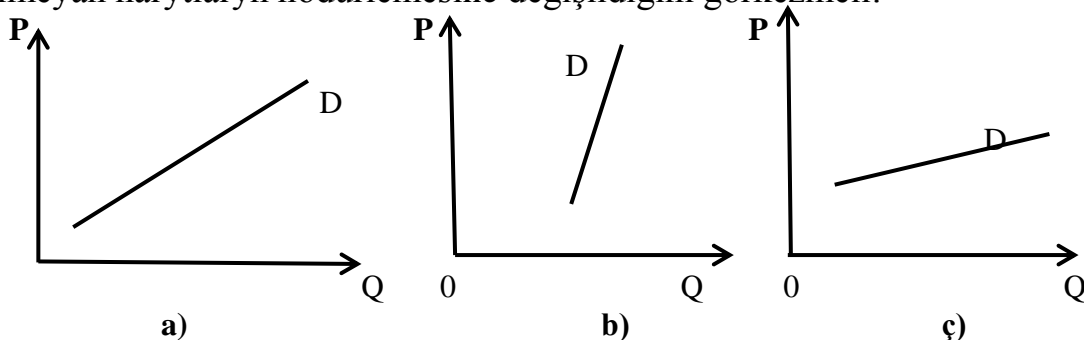
2) şu bazar ýagdaýy häsiýetlendiriş we grafigini çyzyň.

№9. Gysga we uzak möhletde ýer almanyň hödürlemäsiniň çeyeliginiň tapawutlaryny grafikde görkeziň we bu nämelere baglydygyny düşündiriň.

№10. Eger-de hyrydarlygyň (hödürlemäniň) çeyeligi (nyrhyň üýtgemegine görä) 1-e deň bolsa onuň egri çyzygy nähili suratda bolar? Çyzmaly we häsiýetlendirmeli.

№11. Eger-de hyrydarlygyň (hödürlemäniň) çeyeligi (nyrhyň üýtgemegine görä) 1-den ýokary ýa-da pes bolsa onuň egri çyzygy nähili suratda bolar? Çyzmaly we häsiýetlendirmeli.

№12. 5.3-nji suratdaky grafikleri diklik derejesi boýunça häsiýetlendirmeli we haýsyy gündelik zerur harytlaryň, gymmat bahaly, döwrebap (moda) laýyk gelmeýän harytlaryň hödürlemesine deňşlidigini görkezmeli:

5.3-nji surat. Hödürlemegiň egri çyzyklary

№13. Eger-de hyrydarlygyň (hödürlemäniň) çeyeligi (nyrhyň üýtgemegine görä) 0 deň ýa-da tükensiz bolsa onuň egri çyzygy nähili suratda bolar? Çyzmaly we häsiýetlendirmeli.

№14. Hyrydarlygyň we hödürlemäniň funksiýasy berlen:

$$Q_{\text{hyr.}} = 12 - 3P, \quad Q_{\text{höd.}} = 3P$$

a) hyrydarlygyň we hödürlemäniň deňagramly möçberini, deňagramly nyrhy kesgitlemeli. Grafigi çyzmaly. Şol nokatda hyrydarlygyň we hödürlemäniň çeyeligini kesgitlemeli.

b) deňagramly nyrhyň, hyrydarlygyň we hödürlemäniň üýtgeýşini häsiýetlendirmeli eger-de:

- üstüni dolduran harydyň nyrhy ýokarlansa;
- goşulan baha üçin salgydyň (GBüS) möçberi peselse;
- pul birliginiň gymmaty peselse;
- GBüS = 1 ýagdaýda alyja we satyja deňşli onuň paýy näçe bolar.

№15. Hyrydarlygyň nyrh çeyeliginiň koeffisiýenti $\zeta_{\text{hyr.}} = -0,3$, hödürlemäniňki $\zeta_{\text{höd.}} = +0,4$ deň. Bazar deňagramlygynda eşretleriň nyrhynyň 4 pul birliginde 20 sanysy sarp edilýän ýagdaýda:

- göni baglanyşykly şertde hyrydarlygyň we hödürlemäniň funksiýalaryny kesgitlemeli;

- salgydyň girizilmeginden soň öndürijiler tarapyndan harydyň birligine 2 pul birlikde tölenilmegi bilen bazaryň deňagramly nyrhyny we satuwyň mukdaryny kesgitlemeli, grafikde şekillendirmeli.

№16. A harydyň hyrydarlygynyň funksiýasy:

$$Q_{\text{hyr.}} = 3.75 \cdot P_b - 5 \cdot P_a;$$

A harydyň hödürlemesiniň funksiýasy:

$$Q_{\text{höd.}} = 14 + 2 \cdot P_a + 0.25 P_b \text{ berlen;}$$

bu ýerde, P_a – A harydyň nyrry,

P_b - B harydyň nyrry,

Nyrralaryň haýsy möçberinde A we B harydyň hyrydarlygy we hödürlemesi 20 birlige deň bolar?

№17. Hyrydarlygyň we hödürlemäniň nyrrh çeyeliginiň $\zeta_{\text{hyr.}} = \zeta_{\text{höd.}} = 1$ deň ýagdaýynda satyjynyň, sarp edijiniň, jemgyýetiň, döwletiň utuşyny ýa-da ýitgisini, hyrydarlygyň we hödürlemäniň amatly möçberiniň üýtgeýşini grafikde görkezmeli, eger-de:

- sarp ediji üçin dotasiýa (býujetden kömek pul) girizilen bolsa;
- öndüriji üçin dotasiýa (býujetden kömek pul) girizilen bolsa;
- öndüriji üçin salgyt girizilen bolsa;
- sarp ediji üçin salgyt girizilen bolsa;
- şol bir bazardaky öndüriji üçin salgyt we sarp ediji üçin dotasiýa girizilen bolsa.

№18. Hyrydarlygyň formulasy berlen:

$$H_{\text{yr.}} = 10 - P,$$

Hödürlemäniň formulasy berlen:

$$H_{\text{öd.}} = P - 4,$$

Kesgitlemeli: deňagramly nyrry we satuwyň möçberini, hem-de nyrryň 5 deň bolan ýagdaýynda satuwyň möçberini.

№19. Hödürlemäniň formulasy berlen:

$$Q_h = 2P - 200,$$

Hödürlemäniň ters formulasynyň erkin ululygyny hasaplamaly.

№20. Bazaryň deňagramlylygyny aşakdaky maglumatlaryň esasynda grafikde görkezmeli we düşündiriş bermeli.

5.4-nji tablisa

Kärhananyň harydynyň bazardaky ýagdaýyny şekillendirýän görkezijiler

Hyrydarlyk		Hödürleme	
1 kg gandyň nyrhy, manat	möçberi, kg	1 kg gandyň nyrhy, manat	möçberi, kg
2	600	4,0	600
3	550	3,8	570
3,5	500	3,5	500
3,6	485	3,2	460
4,0	430	2,0	380

№21. Harydyň hyrydarlygynyň we hödürlemesiniň funksiýasy berlen:

$$Q_{\text{hyr.}} = 3000 - 1,5P,$$

$$Q_{\text{höd.}} = 3,5P - 600.$$

Harydyň birligine 200 manat satyjy tarapyndan tölenýän salgyt salynýar. Mundan soň harydyň deňagramly möçberiniň näçe bolýandygyny hasaplamaly.

TESTLER

№1. Hödürlemäniň egri çyzygynyň sag tarapa süýşürilmesi mümkin şu ýagdaýlarda:

- harydyň öndürilmeginde ulanylýan resurslaryň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen;
  - täze tehnologiýalary ornaşdyrmak bilen zähmet öndürijiligiň ýokarlandyrylmagy;
  - hümmetsizlenmegiň garaşmasy.
- Dogry jogaby saýlaň.

№2. Hakyky bazar nyrhy deňagramly nyrhdan pesdigini çak edeliň. Şunda:

- hyrydarlygyň möçberi hödürlemäniň möçberinden ýokary bolar;
  - hyrydarlygyň möçberi hödürlemäniň möçberinden azrak bolar;
  - hyrydarlyk hödürleme azrak bolar;
  - hödürleme hyrydarlykdan azrak bolar;
- Dogry jogap beriň.

№3. Hödürleme kanuny görkezýär:

- satylan harydyň nyrhy bilen onuň mukdarynyň ters gatnaşygyny;
- satylan harydyň nyrhy bilen onuň mukdarynyň göni gatnaşygyny;

- ç) çeyé we çeyé däl harytlaryň arasyndaky gatnaşyklary;
  - d) islendik harytlaryň arasyndaky amatly çeyeligi.
- Dogry jogap beriň.

№4. Hödürlemäniň göni çyzykly funksiýasynyň sag tarapa parallel süýşürilişi görkezýär:

- a) hödürlemäniň möçberiniň artmagyny;
  - b) belli san gezek hödürlemäniň möçberiniň kemelmegini;
  - c) hödürlemäniň möçberiniň kemelmegini;
  - d) beýleki faktorlaryň täsiri bilen hödürlemäniň üýtgeýşini.
- Dogry jogap beriň.

№5. Sap bäsdeşli bazarda hyrydarlygyň we hödürlemäniň belli bolmagy bilen satuwyň mukdary:

- a) iň pes (minimal);
  - b) ýokary derejede nyrhyň bellenen ýagdaýynda deňagramly nyrhyň derejesi artyp biler;
  - ç) ýokary derejede nyrhyň bellenen ýagdaýynda deňagramly nyrhyň derejesi kemelip biler;
  - d) iň ýokary (maksimal).
- Dogry jogap beriň.

№6. Hödürlemäniň egri çyzygy çep tarapa süýşdi şu aşakdaky sebäpler bilen:

- a) önümçiligiň bir faktorynyň nyrhynyň peselmegi;
  - b) alyjylaryň girdejeleriniň artmagy;
  - ç) öndürijilere kömek pullaryň artmagy;
  - d) öndürijileriň sanynyň kemelmegi.
- Dogry jogap beriň.

№7. Harydyň hödürlemesiniň artmagy bilen şol bir wagtda onuň hyrydarlygynyň peselmesi hökmany şu aşakdaky ýagdaýlara getirer:

- a) satuwyň mukdarynyň peselmegine;
  - b) satuwyň mukdarynyň artmagyna;
  - ç) deňagramly nyrhyň peselmegine;
  - d) deňagramly nyrhyň artmagyna.
- Dogry jogap beriň.

№8. Hasabat döwründe firma nyrlary üýtgetmän önümiň öndürilişini şu ýagdaýlarda artdyryp biler:

- a) eger-de onuň önümine hyrydarlyk ösýän bolsa;
- b) eger-de bazarda şol önüme hödürleme ösýän bolsa;
- ç) eger-de onuň önüminiň nyrhynyň üýtgedilmeýän ýagdaýynda hyrydarlygyň we hödürlemäniň möçberi bir meňzeş mukdar artsa;

d) eger-de onuň önümüne hyrydarlyk ösýän bolsa we bazarda şol önüme hödürleme peselýän bolsa.

Dogry jogap beriň.

№9. Harytlaryň nyrhynyň üýtgeýşine garamazdan umumy satuwdan gelýän pullaryň möçberi üýtgemese nyrh çëýeligiň koeffisiýenti:

- a) 0 deň bolar;
- b) 1 deň bolar;
- ç) 1-dan ýokary bolar;
- d) 1-dan pes bolar.

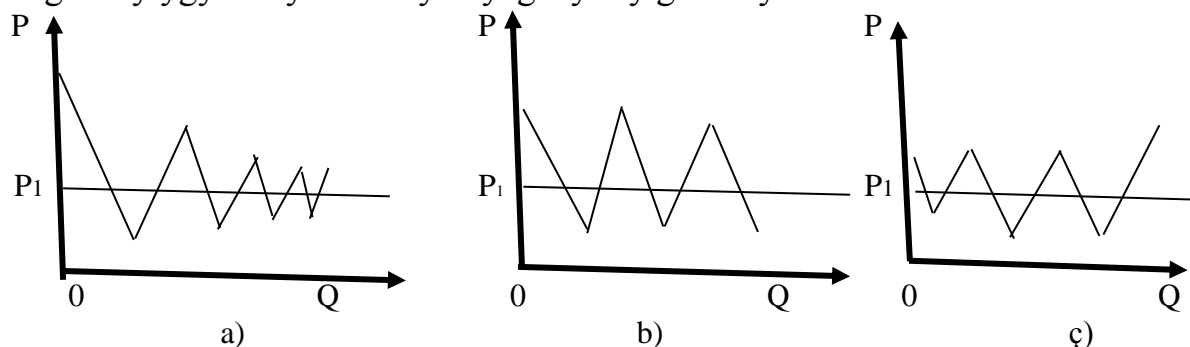
Dogry jogap beriň.

№10. Bazar ýapyk hasaplanýar, eger-de islendik harytlaryň möçberi üçin:

- a) hödürlemäniň nyrhy hyrydarlygyň nyrhyndan pes bolsa;
- b) hödürlemäniň nyrhy hyrydarlygyň nyrhyna deň bolsa;
- ç) hödürlemäniň nyrhy hyrydarlygyň nyrhyndan ýokary bolsa.

Dogry jogap beriň.

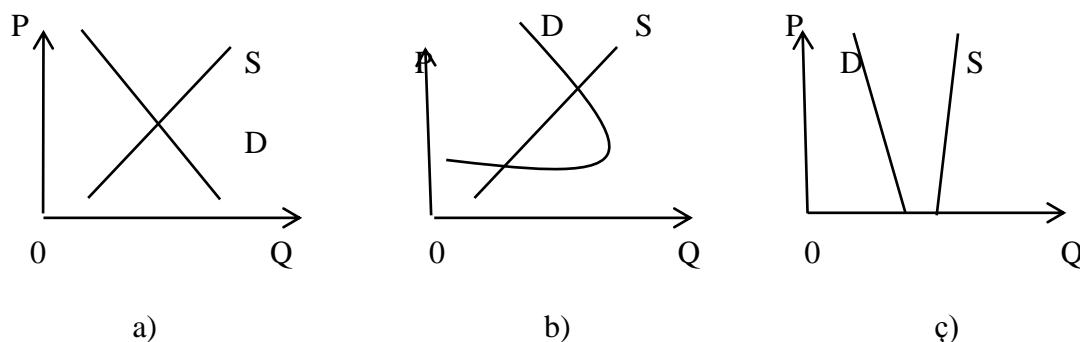
№11. Aşakdaky grafikleriň (5.4-nji surat) haýsysy durnukly deňagramlylygy häsiýetlendirýän ýagdaýlary görkezýär?

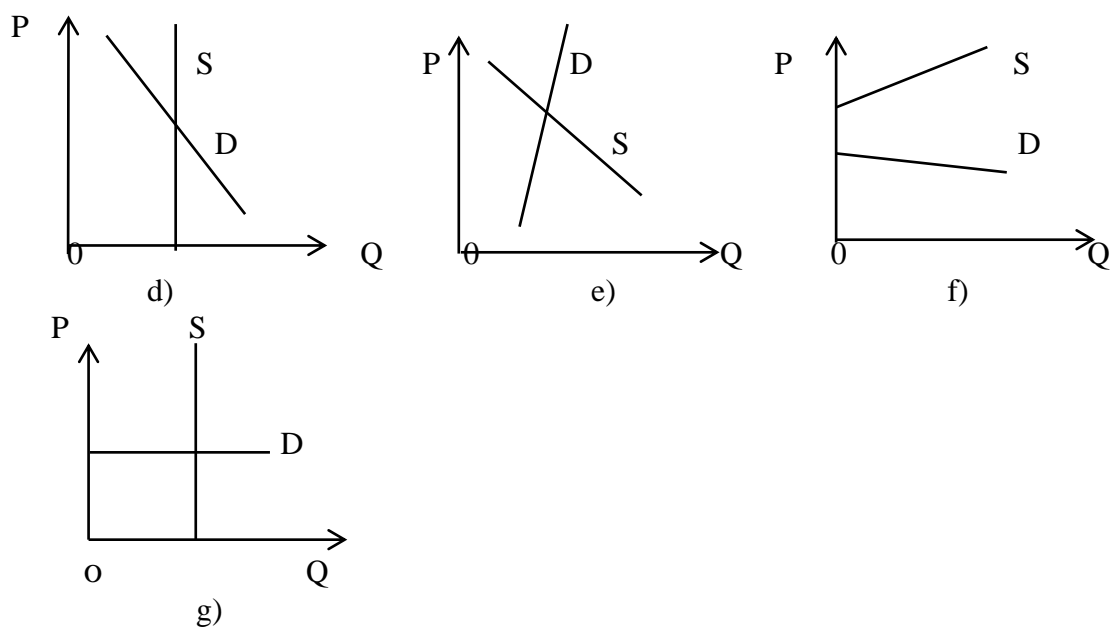

5.4-nji surat. Bazarlaryň ýagdaýynyň grafikleri

№12. Grafikleriň haýsysy (5.5-nji suratlar) gyra deň ýagdaýy görkezýär:

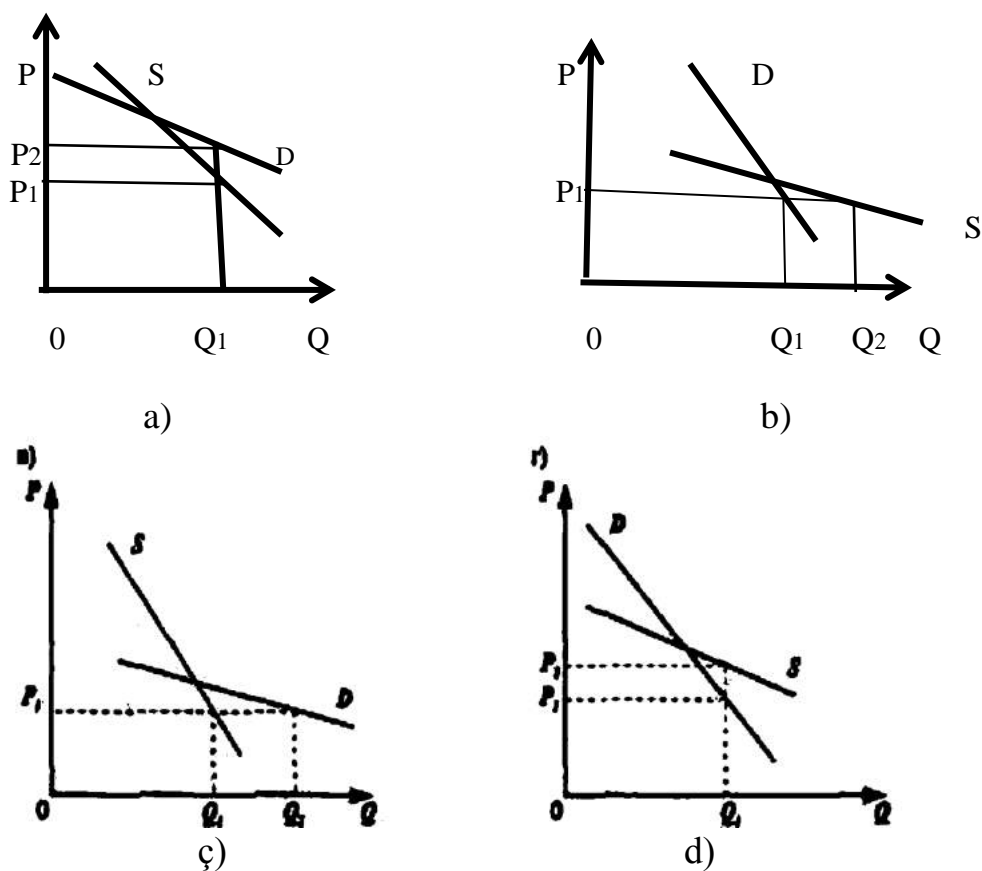
- a) “erkin” bazarynda;
- b) “öndürilişden gaýry” bazarda.

5.5-nji surat. Bazarlaryň ýagdaýlarynyň grafikleri

№13. 5.6-njy suratdaky grafikleriň haýsylary Marşallyň we haýsylary Walrasyň nazaryýeti boýunça durnukly deňagramly ýagdaýyny şekillendirýär.

5.6-njy surat. Bazarlaryň durnukly deňagramly ýagdaýlarynyň grafikleri

№14. Deňagramlylyk durnuksyz hasaplanýar, eger-de:

- a) hyrydarlygyn çýeligi hödürlemäniň çýeliginden ýokary;
  - b) hyrydarlygyn çýeligi hödürlemäniň çýeligine deň;
  - ç) hödürlemäniň çýeligi hyrydarlygyn çýeliginden ýokary.
- Dogry jogap beriň.

№15. Hödürlemäniň formulasy berlen:

$$Q_h = 2P - 200,$$

Hödürlemäniň ters formulasynyň erkin ululygy deň:

- a) - 200;
- b) -100;
- ç) 200;
- d) 100.

Dogry jogabyny görkeziň.

№16. Eger-de hyrydarlyk peselse hödürleme bolsa ýokarlansa, onda:

- a) deňagramly möçber azalar;
- b) deňagramly nyrh peseler;
- ç) a) we b) jogap dogry;
- d) a) we b) jogap dogry däl.

Dogry jogap beriň.

№17. Beýleki şertleriň deňliginde hödürlemäniň ösüşi bilen:

- a) deňagramly nyrh we möçberi ýokarlanar;
- b) deňagramly nyrh we möçberi peseler;
- ç) nyrlar ýokarlanar we möçberi peseler;
- d) nyrlar peseler we hödürlemäniň fiziki möçberi ýokarlanar.

Dogry jogap beriň.

№18. Eger-de kofeniň adam başyna sarp edişi aşak gaçsa, nyryh bolsa 2 esse ýokarlansa, onda onuň sebäbi:

- a) kofeniň hyrydarlygynyň galmagy;
- b) şol bir wagtda kofeniň hyrydarlygynyň we hödürlemesiniň ýokarlanmagy;
- ç) kofeniň hödürlemesiniň egri çyzygy dik;
- d) kofeniň hödürlemesiniň peselmegi.

Dogry jogap beriň.

№19. Oba hojalygynyň hasyllygynyň ýokarlanmagy bilen öndürijileriň girdejileri peselýär. Bu aňladýar:

- a) oba hojalygynyň önüminiň hödürlemesiniň çýe dældigini;
- b) bu harydyň hyrydarlygynyň çýe dældigini;
- ç) bu bazarda öndürijileriň bähbidini ýoýýan satyjylar hereket edýär;
- d) hyrydarlygynyň çýeligi hödürlemäniň çýeliginden ýokary.

SORAGLAR

№1. Harydyň hyrydarlygynyň hödürlemeden tapawudy nämeden ybarat?

№2. Harydyň hyrydarlygynyň üýtgemegi bilen hödürlemäniň üýtgemeginiň arasynda baglanyşyk barmy?

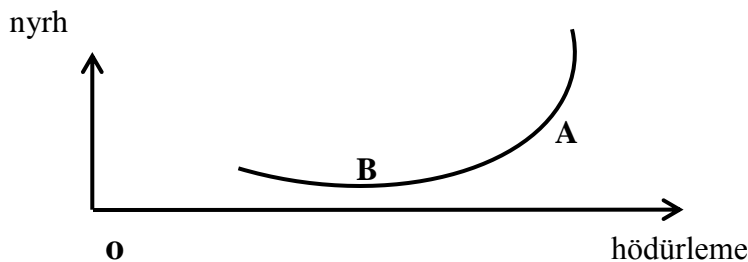
№3. Haýsy faktoryň üýtgemegi hödürlemäniň mukdaryna ýokary derejede täsir edýär we haýsy faktoryň üýtgemegi hödürlemäniň egri çyzygynyň keşbini şekillendirýär? Grafikde görkeziň.

№4. Haýsy sebäbiň (faktorlaryň) üýtgemegi hödürlemäniň egri çyzygyny saga ýa-da çepä süýşürýär? Grafikde görkeziň.

№5. Hödürleme kanunyň mazmuny näme?

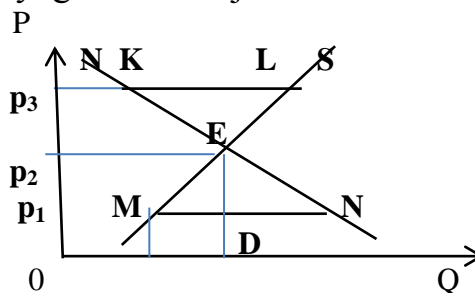
№6. Hödürlemäniň nyrh çeyeliginiň derejesi kärhananyň ýerlenen önüminiň gymmatyna täsir edýärmí?

№7. Hödürlemäniň egri çyzygynyň üstündäki nokatlar (A we B) nämeni görkezýär?

5.7-nji surat. Hödürlemäniň egri çyzygy

№8. Şu grafığı dykgat bilen seljeriň.

5.8-nji surat. Bazaryň deňagramlylygyny şekillendirýän egri çyzyklar

Seljermäniň netijesi boýunça aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. E nokatda egri çyzyklaryň kesişmesi nähili ykdysady many berýär?
2. P_3 nyrhda KL bölek nämeni aňladýar?
3. P_1 nyrhda MN bölegiň ykdysady manysy näme?
4. Haýsy ýagdaýlarda ykdysady hereketiň bes edilmegi mümkin?

5. “Ykdysady erkinlik” adalganyň manysyny nähili düşüňýärsiňiz?
6. Näme üçin diňe ykdysady erkinlik bazaryň deňagramlylygyny üpjün edýär?

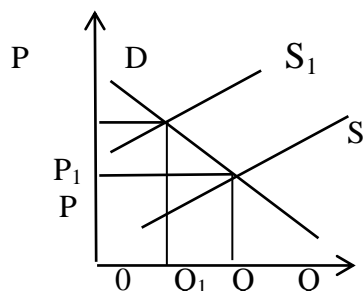
№9. №7 meselede deňagramly nyrh P_2 derejede döräpdir. Eger-de (beýleki şertleriň deňliginde) sarp edijileriň girdejileri ýokarlansa, täze deňagramly nyrh haýsy derejede – P_2 -den ýokary ýa-da pes bolar?

№10. Çig mallaryň gymmatlanmagy hödürlemäniň egri çyzygyny süýşürdi. Indi deňagramly nyrh haýsy derejede bolar – P_2 -den ýokary ýa-da pes bolar (№7 meseleden)?

№11. A. Marşall we L. Walras alymlaryň usuly boýunça algebra görnüşde bazar deňagramlylygy şekillendiriň. Bu usullaryň tapawutlaryny düşündiriň.

№12. Nädip hödürlemenin çeyeligi umumy girdejiniň möçberine täsir edýär? Düşündiriň.

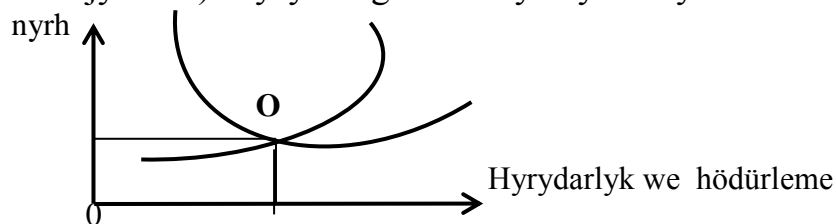
№13. 5.9-njy suratdaky grafigi serediň.

5.9-njy surat. Hödürlemäniň egri çyzyklarynyň grafigi

Hödürlemäniň egri çyzyklarynyň haýsysy umumy harajatlary, haýsy – daşky sebäpleri (faktorlary) hasaba almazdan peseldilen harajatlary görkezýär? Daşky faktorlary internasionalizirmek ýa-da minimizirmek (aşak düşürmek) üçin hökümet nähili çäreleri görüp biler?

№14. Harydyň hyrydarlygynyň we hödürlemesiniň egri çyzyklarynyň kesişýän nokady (5.10-njy surat) haýsy maglumatlary beýan edýär?

5.10-njy surat. Hyrydarlygynyň we hödürlemäniň egri çyzyklary

№15. Mikroykdysady derejede bazaryň esasy gatnaşyjylaryna öý hojalyklary, kärhanalar (firmalar) we döwlet degişlidir. Döwletiň düzgünleşdiriş we kadalaşdyryş işi öý hojalyklaryna we kärhanalara (firmalara) süýşürintgi etmekligi höweslendirmekdir we olary maýa goýumlara öwürmek üçin şertleri gowulandyrmakdyr. Şunda bazarda hyrydarlygyň we hödürlemäniň üýtgeýşi nähili bolar, kärhanalaryň we ilatyň hal-ýagdaýyna täsiri nähili bolar?

6-NJY TEMA. ALYJYLARYŇ ÖZÜNI ALYP BARMAK NAZARYÝETI

MESELELER

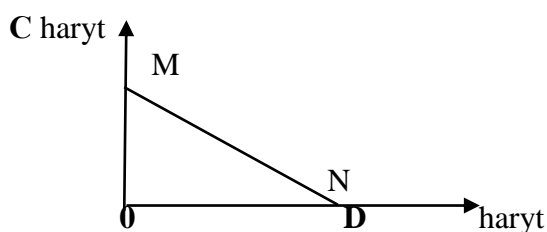
№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

Býujet çäklendirme çyzygynyň MN ykdysady mazmuny näme (6.1-nji surat)? Onuň egmesi näme bilen kesgitlenýär? Eger-de D haryt arzanlaşsa MN çyzygyň egmesi nädip üýtgär?

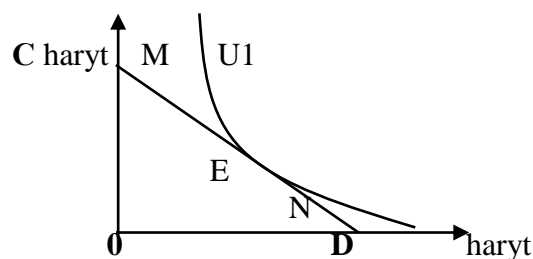
2. Býujet çäklendirme çyzygynyň islendik nokadynda sarp ediş mümkinçiligi nähili bolar (6.1-nji surat)?

3. Ulanyjy üçin E nokatda U_1 (perwaýsyzlygyň çyzygy) bilen MN (býujet çäklendirme çyzygy) degmesi nämeni aňladýar (6.2-nji surat)? U_1 bilen MN çyzyklaryň degmesi başga nokatda mümkinmi? Şunda haýsy ýagdaýlar üýtgemeli?

4. Deňleme formulasy bilen sarp ediş deňagramlylygyň şertlerini nädip şekillendirip bolar?

6.1-nji surat. Býujet çäklendirme çyzygy

**6.2-nji surat. Býujet çäklendirme
we perwaýsyzlygyň çyzygy**

Çözüdi:

- 1) MN çyzygyň egmesi C we D harydyň nyrhyna bagly.
- 2) Nyrlaryň belli derejesinde we býujetiň belli mukdarynda MN çyzyk C we D harydyň ähli mümkin bolan toplanmasyny (kombinasiýalaryny) şekillendirýär.
- 3) Degme nokady – ulanyjylaryň deňagramlylygydyr, bu bolsa harytlaryň nyrlary olaryň goşmaça (çäkli) peýdalylygyna göni gatnaşykda mümkindir.
- 4) Deňleme formulasy bilen sarp ediş deňagramlylygyň şertleri:

$$\frac{\text{MU C harydyň}}{\text{C harydyň } P} = \frac{\text{MU D harydyň}}{\text{D harydyň } P}$$

№2. Iýmit önümleriniň ornuny geým bilen çalyşmaklygyň goşmaça (çäkli) kadasyňy kesgitlemeli.

6.1-nji tablisa

Harytlaryň toplanmasy (kombinasiýasy) boýunça maglumat

Harytlaryň kombinasiýasy	A	B	Ç	D
geým	12	6	4	3
iýmit	2	4	6	8

№3. Tablisada (6.2-nji tablisa) önümiň mukdary, umumy peýdalylygyň möçberi boýunça maglumat berlen. Goşmaça (çäkli) peýdalylygy, ortaça peýdalylygy hasaplamaly we tablisanyň boş ýerlerini doldurmaly:

6.2-nji tablisa

Berlen maglumat

Görkezijiler	möçberi				
Önümiň mukdary, birlik	2	4	6	8	10
Umumy peýdalylyk	10	16	18	18	13
Goşmaça (çäkli) peýdalylyk					
Ortaça peýdalylyk					

№4. Girdejisi 900 birlik bolan şahsyýet X we Y mukdarda eşretleri sarp edýär. Onuň ileri tutmasy şu peýdalylyk funksiýasy bilen şekillendirilýär:

$$U = XY^3$$

Sarp edilýän eşretleriň nyrhy $P_X = 5$, $P_Y = 12$ deň bolan ýagdaýynda eşretleriň toplanmasyňy kesgitlemeli.

№5. Mälim bolşy ýaly, käbir maşgala üçin şöhat önümiň möçberiniň 10 kg-dan 11 kg çenli sarp edilmeginiň artmagy bilen onuň peýdalygy 5 birlik, peniriň 2 kg artmagy bilen bolsa peýdalylygy 15 birlikden 19 birlige çenli ösýär.

Eger-de şöhat önümiň peýdalygyny peýniriň peýdalygy bilen şekillendirilse, onuň otnositel peýdalygy näçe bolar? Islendik önüm boýunça kesgitlenen gatnaşyk birmeňzeş bolarmy?

№6. Öý hojalygynda ulanylýan önümleri biri birine doly çalyşyp bolýar, olaryň nyrhy 5 we 7 manada deň. Öý hojalygynyň girdejisi 800 manada deň,

peýdalylyk funksiýasy belli däl. Bu ýerde önümleri biri birine çalyşmasynyň kadasy 1 deň. Öý hojalygy üçin önümleriň deňagramly toplanmasyny hasaplamaly.

№7. A harydyň nyrhy 1 manada, B harydyň nyrhy 2 manada deň. Sarp edijiniň girdejisi 28 manada deň. Bu iki harydyň perwaýsyzlygy berlen:

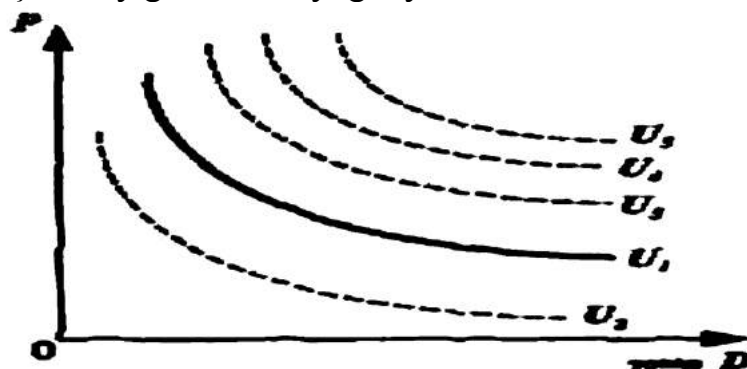
6.3-nji tablisa

Harytlaryň perwaýsyzlygy boýunça maglumat

Görkezijiler	möçberi			
A haryt	16	12	8	4
B haryt	6	8	12	24

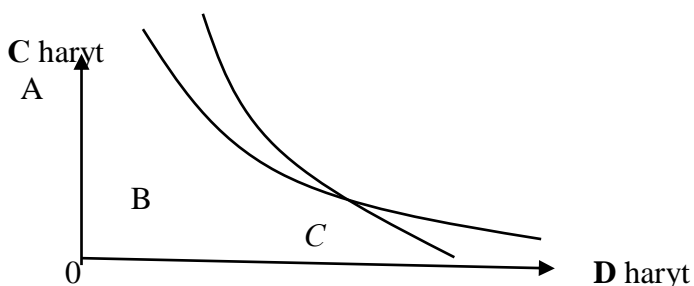
Býujetiň göni çyzygyny we perwaýsyzlygyň egri çyzygyny gurmaly. Sarp edijiniň deňagramly nokadyny, býujetiň göni çyzygynyň egmesini, harydyň goşmaça (çäkli) ornunyň çalyşma kadasyny kesgitlemeli.

№8. Şu aşakdaky grafikleri dykgatly serediň:

6.3-nji surat. Perwaýsyzlygyň egri çyzygy

- 1) Perwaýsyzlygyň egri çyzygynyň ykdysady manysy nämeden ybarat?
- 2) Egri çyzygyň U_1 görkümü we ýerleşşi (6.3-nji surat), ýagny, koordinatanyň başyna otrisetel egmesi we pökgüligi nämeni aňladýar?
- 3) Perwaýsyzlygyň (bezrazliçiýe) egri çyzygyndan U_1 ýokardaky ýa-da aşakdaky ýerleşýän U_2, U_3, U_4, U_5 egri çyzyklar nämeni aňladýar?
- 4) Perwaýsyzlygyň (bezrazliçiýe) egri çyzyklary (mysal üçin, 6.4-nji surat) kesişip bilermi?

6.4-nji surat. Perwaýsyzlygyň egri çyzyklary

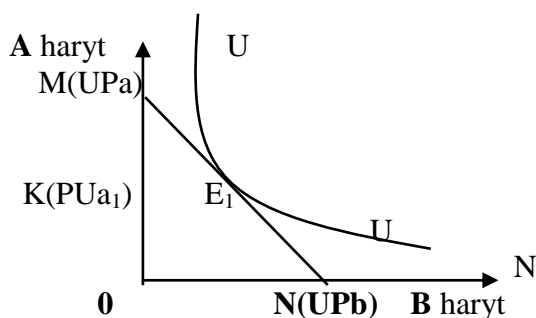
№9. Tablisada tapawutly peýdalylyk derejesi bolan iki harydyň A we B perwaýsyzlygynyň üç toplanmasy berlen. Umumy girdejisi 20 manada deň bolanlygy bilen A harydyň nyrhy 0,5 manada, B harydyň nyrhy 0,5 manada deň bolan ýagdaýda, mümkin bolan iň ýokary peýda berýän peýdalygyň toplanmasy nähili bolar?. Grafigini gurmaly.

6.4-nji tablisa

Harytlaryň perwaýsyzlygynyň toplanmasy boýunça maglumat

1 toplama		2 toplama		3 toplama	
A	B	A	B	A	B
8	26	14	30	16	35
12	21	17	25	18	30
17	16	20	20	21	25
22	12	25	16	27	20
29	9	30	14	33	17
34	7	37	12	38	15

№10. Sarp edijiniň sebedi iki harytdan ybarat: A we B. A harydyň nyrhy P_{A1} derejeden P_A derejä galdy. B harydyň nyrhy üýtgemän saklandy. 6.5-nji surady ulanyp, Hiks boýunça A harydyň nyrhynyň ýokarlanmagy bilen umumy netijeniň girdeji we ýerini tutma netijelere bölünişini grafikde görkezmeli.

**6.5-nji surat. Býujet çäklendirmesi
we perwaýsyzlygyň çyzygy**

UN- pul girdejä we P_A hem P_B nyrhlara gabat gelýän býujet çyzygy.

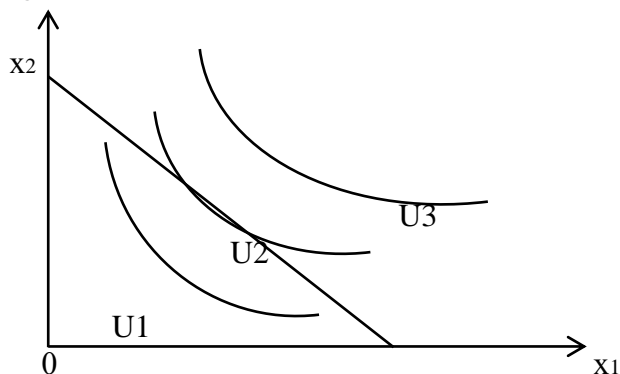
UU - perwaýsyzlygyň egri çyzygy.

K nokat – pul girdejisine we P_A nyrha gabat gelýär.

№11. Birinji süýjiniň hyrydarlygynyň nyrhy 10 manada deň, öňki süýjiniňkä garanynda her bir soňky süýjiniň hyrydarlygynyň nyrhy 2 manat möçberde pes. Süýjiniň bazar nyrhy 5 manada deň. Üç süýjiniň sarp edilmeginden soňkylaryň artykmaçlygynyň jemini hasaplamaly.

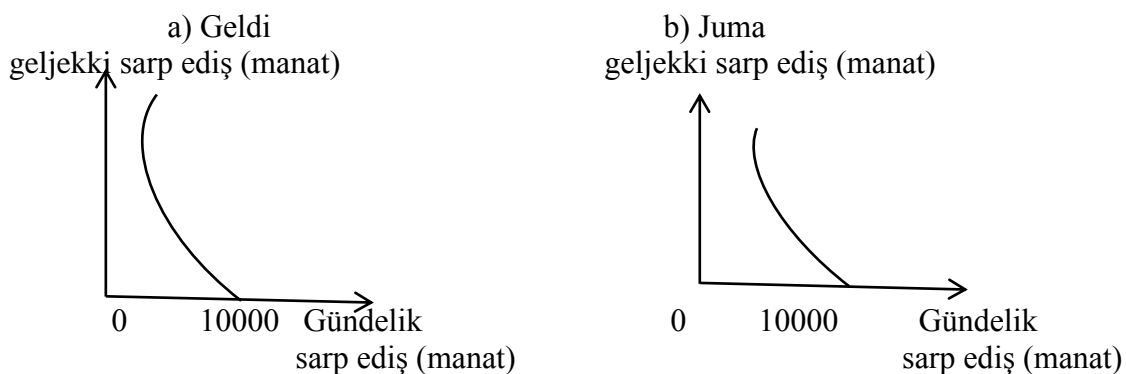
№12. Grafik görnüşde alyjylygyň saýlama funksiýasy we býujetiň göni çyzygy berlen. Grafikde görkezmeli:

- a) alyjynyň girdejisiniň artmagy bilen alyjylyk saýlamanyň amatly nokadynyň üýtgeýşini;
- b) x_1 harydyň nyrhynyň 2 esse artmagy bilen alyjylyk saýlamanyň amatly nokadynyň üýtgeýşini;
- ç) bellenen nyrhyň üýtgeýşi bilen girdejiniň netijeliligini, ornuny tutma netijeliligini.

6.6-njy surat. Alyjylygyň saýlama funksiýasy we býujetiň göni çyzygynyň grafikleri

№13. 6.7-nji suratda Geldi we Juma üçin gündelik we geljekki sarp edişi saýlamaklygy görkezýän perwaýsyzlygyň egri çyzyklary şekillendirilen.

6.7-nji surat. Geldi we Juma üçin gündelik we geljekki sarp edişi saýlamaklygy görkezýän perwaýsyzlygyň egri çyzyklary

Bu perwaýsyzlygyň egri çyzyklaryny häsiýetlendirmeli we biri birinden näme bilen tapawutlanýandygyny görkeziň.

№14. U harydyň her birliginiň peýdalylygy ulanylýan Q harydyň mukdaryna bagly.

6.5-nji tablisa

Harydyň käbir görkezijileri

görkezijiler	möçberi				
Q , san	1	2	3	4	5
U, peýdalylyk	10	9	8	7	6

Eger-de peýdalylyk 1 manada deň bolsa, onda kesgitlemeli:

- harydyň birliginiň nyrry 7 manada deň bolan ýagdaýda alyjy näçe mukdarda harydy satyn alar?

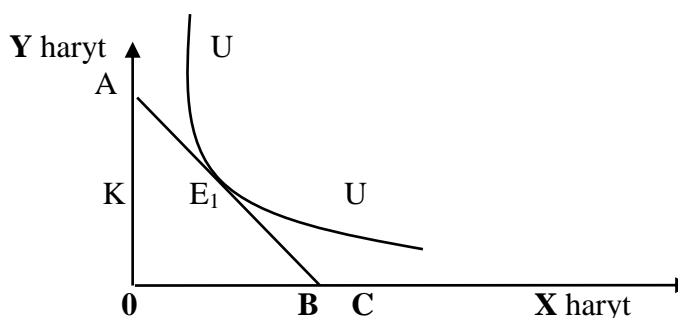
- harydyň birliginiň nyrry 5 manada çenli peseldi. Indi satyn alynýan harydyň mukdary näçe bolar, nyrryň peselmegi bilen alyjynyň utuşy näçe bolar?

Jogabyny grafikde görkezmeli.

№15. Şahsyýet A harydyň 5 sanysyny sarp edip 8 birlik möçberde peýda alýar, 12 sany B harydy sarp edip 18 birlik möçberde peýda alýar. “Eger-de 10 birlik peýda getirýän 7 sany A haryt we 16 birlik peýda getirýän 10 sany B haryt sarp etsem hiç bir zat bolmaz” karara geldi. Harytlaryň her biri üçin çäkli möçberini we harydyň çäkli ornuny çalyşma kadasyny kesgitlemeli.

№16. Belli AB býujet çyzygynda 6.8-nji suratda sarp edijileriň deňagramlylygy şekillendirilen. Mysal üçin, beýleki şertleriň deňliginde X harydyň nyrry P_{X_1} derejä peseldi, bu bolsa grafikde C nokada gabat gelýär.

E. Sluskiý boýunça X harydyň nyrrynyň peselmeginden umumy netijäniň girdeji we ýerini tutma netijelere bölmeli we grafikde görkezmeli.

6.8-nji surat. Býujet çäklendirmesi we perwaýsyzlygyň çyzygy

№17. A harydyň we iki derejeli peýdalylykly B harydyň arasyndaky alyjylygyň saýlamaklyk egri çyzygy şeýle görnüşde:

A harydyň birliginiň nyrry 2 manada deň, B harydyň birliginiň nyrry hem 2 manada deň.

6.6-njy tablisa

Harytlaryň mukdarynyň maglumatlary

Görkezijiler	möçberi				
A harydyň mukdary, san	0	2	4	6	8
B harydyň mukdary, san:					
$U = U_1$	14	8	4	2	1
$U = U_2$	20	12	8	6	5

Alyjy birnäçe A we B harydy satyn alyp, iki peýdalylygyň pesräginini alýar.

B harydyň nyrrynyň 2 esse peselmegi bilen alyjynyň girdejisini hasaplamaly we alyjylyk deňagramlygyň egri çyzygynyň süýşmesini grafikde görkezmeli.

№18. Alyjylygyň saýlamaklyk egri çyzygynyň ýagdaýy nähili üýtgär:

- a) eger-de 1 we 2 harytlaryň peýdalylygy ýokarlansa;
- b) eger-de 1 harydyň peýdalylygy ýokarlansa.

№19. Sarp ediji üçin X harydyň goşmaça (çäkli) peýdalygy 16 birlige, Y haryt üçin – 16 birlige, X harydyň nyryhy 2 manada, Y harydyň nyryhy 3 manada deň. Sarp ediji deňagramly ýagdaýdamy? Haýsy harydyň sarp edişini ol artdyrmak islär?

TESTLER

№1. Pähimli özüni alyp baryjy hasaplanýar:

- a) eger-de küşt oýun boýunça olimpiadanyň ýeňijisi alnan 50 müň dollar baýragyň ýarysyny haýyr-sogap maksadyna beren bolsa?
  - b) eger-de adam sport bilen meşgullanmagyň ýerine günde bir paçka çilim çekse?
  - ç) eger-de zehinli sungatçy öz şöhratynyň ösen döwri sahnada oýnamagy goýup ybadathanasyna gitse?
- Dogry jogabyny bellemeli.

№2. Eger-de iki haryt biri biriniň öwezini tutýan bolsa, onda biriniň nyryhynyň has ýokarlanmagy bilen:

- a) sarp ediji beýlekisiniň ulanmagyny artdyrar;
- b) sarp ediji beýlekisiniň ulanmagyny üýtgetmez;
- ç) sarp ediji beýlekisiniň ulanmagyny kemelder;
- d) sarp ediji beýlekisiniň ulanmagyny bes eder.

Dogry jogabyny bellemeli.

№3. Döwlet býujet ýetmezçiligini (defisitini) aradan aýyrmak üçin sarp edijileriň girdejilerine 15% täze salgyt salyp, ony azaldýar ýa-da ähli harytlaryň nyryhyny 20% galdyryan pul emissiýasyny (çap etmegini) amala aşyrýar. Sada sarp ediji üçin bu çäreleriň haýsysy amatly bolar?

- a) sarp ediji üçin birinjisi;
- b) sarp ediji üçin ikinjisi;
- ç) haýsysyny saýlamak sarp ediji üçin tapawudy yok;
- d) bar bolan maglumat ýeterlikli däl.

Dogry jogabyny bellemeli.

№4. Alyjylyk ukybynyň üýtgeýşini häsiýetlendirýär:

- a) hyrydarlyk kanuny;
- b) alyjylaryň girdejileriniň artmagy;
- ç) alyjylaryň girdejileriniň peselmegi;
- d) goşmaça (çäkli) peýdalylygyň peseliş meýli.

Dogry jogabyny bellemeli.

№5. Perwaýsyzlygyň egri çyzygy bu:

- a) ýaramlygy deňeçer bolan iki harydyň toplanmasy (kombinasiýasy);
- b) iki harydyň biri biriniň ornuny tutmaklygy;
- ç) alyjynyň iki haryda deňeçer hyrydarlyk bildirmegi.

Dogry jogabyny bellemeli.

№6. Býujet çyzygyna täsir edýän sebäbi saýlamaly:

- a) alyjylaryň pul girdejisi;
- b) ornuny tutýan harytlaryň nyrhynyň üýtgeýşi;
- ç) garaşly harydyň nyrhynyň üýtgeýşi.

Dogry jogabyny bellemeli.

№7. Býujet çyzygy bu:

- a) iki harydyň satyn alynýan toplanmasy (kombinasiýasy);
- b) iki harydyň biri biriniň ornuny tutmaklygy;
- ç) alyjynyň iki haryda deňeçer hyrydarlyk bildirmegi;
- d) harytlaryň nyrhyna görä ulanyjy satyn alýan harytlaryň kombinasiýasynyň üýtgeýşi.

Dogry jogabyny bellemeli.

№8. Perwaýsyzlygyň egri çyzygynyň häsiýetlerine degişli däl:

- a) koordinatanyň islendik giňişliginde perwaýsyzlygyň egri çyzygyny çyzyp bolýar;
- b) perwaýsyzlygyň egri çyzyklary biri birini kesip geçýär;
- ç) egri çyzygyň sag tarapyndaky we egri çyzykdan ýokardaky islendik nokada laýyk bolan harytlaryň kombinasiýasy ulanyja deň derejede we doly islegleri kanagatlandyrýar;
- d) egri çyzygyň çep tarapyndaky we aşakdaky islendik nokatlar doly islegleri kanagatlandyрмаýar;
- e) perwaýsyzlygyň egri çyzygynyň egmesi otrisateldir.

Dogry jogabyny bellemeli.

SORAGLAR

№1. Perwaýsyzlygyň egri çyzygy nämäni aňladýar?

№2. “Eger-de şäher ulag gatnaw tölegi iki esse ýokarlansa men işe pyýada gatnaryn. Men elbetde işe gijä galyp gelerin, emma bu meniň üçin arzan düşer we arassa howada gezmeklik nämä deger!” Munuň ýaly adamyň özüni alyp barmaklygyna oýlanyşykly diýip bolarmy? Jogabyny delillendirmeli.

№3. Бýujet çyzygy nämäni aňladýar?

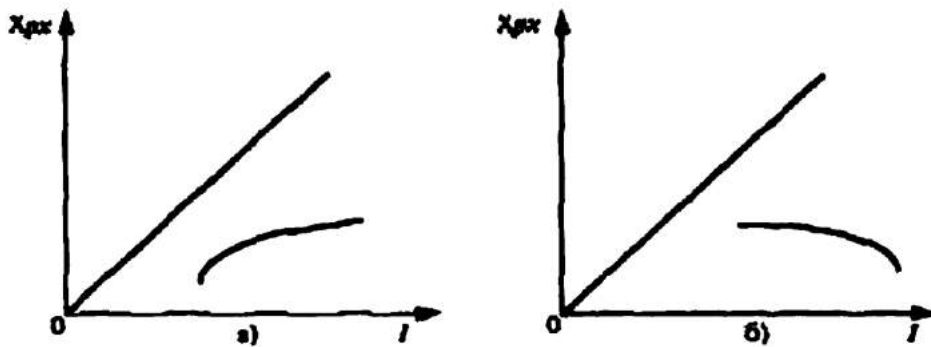
№4. J. Hiks we E. Sluskiý boýunça nyryhň üýtgemeginden umumy netijeniň girdeji we ýerini tutma netijelere bölünişi nämä bilen tapawutlanýar?

№5. Harytlaryň islendik kombinasiýasynda we umumy peýdalylygyň saklanmagynda, eger-de y harydyň x haryda çalyşmagynyň çäkli kadasy (MRS_{xy}) hemişelik ölçeg bolsa, onda perwaýsyzlygyň egri çyzygy nähili görnüşde bolar?

№6. 6.9-njy suratda Engeliň çykdaýylaryň egri çyzygy görkezilen. Onuň dik okunda “d” haryda sarp edilen çykdaýylar görkezilen, kese okda – sarp edijiniň girdejisi.

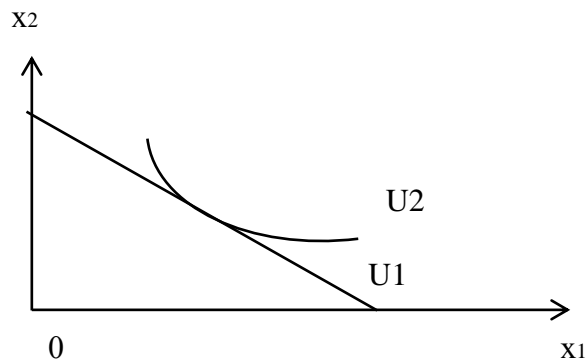
Aşakdaky soraglara jogap beriň:

- a) şu grafikde haýsy harytlaryň çykdaýylary görkezilen?
- b) grafiğiň koordinatasynyň başyndan geçirilen 45 gradus egmesi bolan çyzyk nämäni aňladýar?
- ç) Engeliň çykdaýylar egri çyzygy bilen grafiğiň koordinatynyň başyndan geçirilen 45 gradus egmesi bolan çyzyk gabat gelmegi mümkinmi?

6.9-njy surat. Engeliň çykdaýylar egri çyzygy

№7. 6.10-njy suratdaky çyzyklar nämäni aňladýar we olaryň kesişýän nokady nämäni görkezýär? Düşündiriň.

6.10-njy surat. Alyjylygyň saýlama funksiýasy we býujetiň göni çyzygynyň grafikleri

№8. Siziň gündelik iýmitiňizde hemişe kofe bar we çay ýok (hiç içmeýärsiňiz). Şu ýagdaýda, kofeni çaya çalyşmagynyň çäkli kadasy nämä deň bolar, perwaýsyzlygyň egri çyzygy nähili görnüşde bolar.

№9. Perwaýsyzlygyň we býujet çyzyklaryň kesişýän nokady nämäni görkezýär?

7-NJY TEMA. ÖNÜMÇILIK HARAJATLARYNYŇ DÜZÜMI WE FIRMALARYŇ GIRDEJILERI

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

Firmada 1 aýyň dowamynda zenanlar üçin 300 müň sany köýnek tikilýär. 7.1-nji tablisanyň maglumatyna esasanyp, kalkulýasiýa usuly bilen firmanyň önüminiň birliginiň özüne düşýän gymmatyny, hemişelik (üýtgemeyän) we üýtgeýän harajatlaryň gymmatyny hasaplamaly.

7.1-nji tablisa

**Köýnek tikýän firmanyň önüminiň birligine sarp edilýän
serişdeleriň gymmaty, mln. manat**

Görkezijiler	möçberi
Mata	20
Bölekleyin materiallar	6
Iş haky	17
Elektrik energiýa	4
Enjamlaryň amortizasiýasy	8
Kärende tölegi	6
Gaýry harajatlar	5
Ýerleşdirmek üçin harajatlar	10
Administratiw harajatlar	8

Çözüdi:

Kalkulýasiýa usuly bilen önüminiň birliginiň özüne düşýän gymmatyny hasaplamak üçin tablisadaky ähli harajatlaryň gymmatynyň jemini çykaryp aýdaky öndürilen önümiň sanyna (Ö sany) bölmeli, muňa önümiň aýlyk ortaça özüne düşýän gymmaty diýilýär.

$$300 \text{ müň } \text{ÖDG} = (20+6+17+4+8+6+5+10+8) : 300000 =$$

$$84 \text{ mln. manat: } 300000 \text{ manat} = 280 \text{ manat.}$$

Hemişelik harajatlaryň (üýtgemeýän) (HH) gymmatyna enjamlaryň amortizasiýasy, kärende tölegi, ýerleşdirmek üçin harajatlar (HHu) we administratiw harajatlary deňşlidir. Ýagny umumy hemişelik harajatlar deň:

$$\text{HHu} = 8+6+10+8 = 32 \text{ mln. manat};$$

Köýnegiň birligine harçlanan hemişelik çykdajylaryň ortaça möçberini (Hho) hasaplamak üçin umumy hemişelik (üýtgemeýän) harajatlary (HHu) önümiň sanyna bölmeli:

$$\text{Hho} = \text{HHu} : \text{Ö sany} = 32 \text{ mln. manat} : 300000 \text{ manat} = 106,7 \text{ manat}.$$

Üýtgeýän harajatlaryň (ÜH) umumy gymmatyny umumy harajatlaryň gymmatyndan umumy hemişelik (üýtgemeýän) harajatlary aýyrmak bilen hasaplamak bolar.

$$\text{ÜH} = 84 - 32 = 52 \text{ mln. manat};$$

Köýnegiň birligine harçlanan üýtgeýän çykdajylaryň ortaça möçberini (Üho) önümiň birliginiň ortaça özüne düşýän gymmatyndan (ÖDG) onuň birligine harçlanan hemişelik (üýtgemeýän) çykdajylary aýyrmak bilen hasaplap bolar, ýa-da umumy üýtgeýän harajatlary önümiň sanyna bölmeli:

$$\begin{aligned} \text{Üho} &= 280 - 106,7 = 173,3 \text{ manat}, \\ \text{ýa-da } \text{Üho} &= 52 \text{ mln. manat} : 300000 = 173,3 \text{ manat}. \end{aligned}$$

№2. Daşary ýurt uniwersitetinde talyp ýylda 10 müň dollar okuw tölegini töleýär. Ýokary okuw mekdebini gutarmaýan işgäriň ýyllyk iş haky 15 müň dollara, ýokary bilimli işgäriň bolsa - 25 müň dollara deň. Kesgitlemeli:

- 1) okuw tölegiň hakyky harajatlaryny;
- 2) ýokary bilim almaklygyň ykdysady manysy barmanydygyny;
- 3) okuw üçin aç-açan, aç-açan däl ýa-da goşulan (alternatiw) harajatlary;
- 4) ýokary okuwyň 5 ýyllyk dowamlygy şertinde bilim almaklygyň özüni ödeýiş möhletini.

№3. Belli önümçilikde esasy we alternatiw önümiň öndürilişi mümkin.

**Kärhananyň mümkin bolan esasy we alternatiw önümiň
öndürilişi barada maglumatlar**

Görkezijiler	a) wariant	b) wariant
Esasy önümiň göni harajatlary, mln. manat	1	2
Şol bir göni harajatlaryň esasynda öndürilen alternatiw önümiň mümkin bolan satuwynyň gymmaty, mln. manat	1,5	2,2
Obligasiýalardan düşýän girdeji, %	30	30
Kärhananyň eýesine degişli ýeri kärendä berip girdeji almak mümkin, mün manat	100	100
Ýerlenen esasy önümiň gymmaty, mln. manat	2	3

Bu kärhananyň buhgalter, alternatiw, ykdysady, aç-açan däl harajatlaryny, buhgalter, ykdysady we kadaly peýdasyny kesgitlemeli. Ykdysady netije çykarmaly.

№4. Kärhananyň şu aşakdaky görkezijileri belli:

- a) zähmet harajatlary – 1 mln. manat;
- b) maýalar üçin harajatlar – 0,5 mln. manat;
- c) ýerlenen önümiň gymmaty - 2 mln. manat.

Kärhananyň masştabyna (ululygyna) görä peýdalylygyny kesgitlemeli.

№5. Maşgala bazarda nyryhy 50 manatdan ýokary bolmaýan 1 banka böwürslen (ýežewika) toşabyny almaklyk karara geldi. Ýöne bazarda şonuň nyryhy 100 manada deň bolupdyr. Bu ýagdaýda maşgala 80 manat ýol tölegini töläp şäheriň çetindäki бага baryp 1 banka böwürslen ýygypdyr.

Hasaplamaly:

- a) maşgalanyň hakyky (alternatiw) girdejisini;
- b) böwürsleniň özüne düşýän gymmatyny;
- ç) böwürsleniň jemgyýetçilik zerur harajatlary (gymmatyny);
- c) eger-de böwürsleni satýan bolsalar, satuwdan düşýän peýdany;
- d) eger-de böwürsleni maşgala özi iýen bolsa, ykdysady (şertli) girdejini.

№6. Mälim bolşy ýaly, gazy we mazudy amatly gatnaşykda ulanylmagy bilen gazyň ýylylyk derejesi = 4; mazudyňky = 16 deň. Eger-de gazyň bahasy 5 birlige deň bolan bolsa, mazut (gara ýag) näçeden satylyp biler.

№7. Subut etmeli şu aşakdaky deňligi:

$$MRTS_{2/1} = MP_2 / MP_1$$

bu ýerde, MRTS – tehnologik ornuny tutmanyň goşmaça (çäkli) kadasy;
MP – goşmaça (çäkli) önüm.

№8. Mysal üçin, öz jaýyňyzda timarlamak işleri (remont) etmek üçin reňk, ýelim, ýelmeýän kagyz we ş.m. çykadjy etmeli bolýar. Mundan başga-da, özüňiz işden rugsat ýa-da hakyna işgäri tutup timarlamak işini amala aşyryp bilersiňiz. Bu harajatlaryň haýsysy aç-açan çykadjylaryna, haýsylary goşulan (alternatiw) çykadjylaryna degişli? Jogabyny delillendirmeli.

№9. Kärhanada önümiň öndürilişi $Q = 80$ birlik bolan ýagdaýda umumy ortaça harajatlar 22 birlige deň boldy. Önümçiligiň möçberiniň $Q = 60$ birlige çenli peselmeginde umumy ortaça harajatlar 26 birlige deň boldy. Önümçiligi bes etmän we onuň şol bir möçberlerinde, gysga we uzak döwür üçin minimal (iň pes) bahasyny näçä çenli bellemek bolar? Üýtgeýän ortaça harajatlaryň (AVC) möçberi hemişelikdir.

№10. Bir aýyň dowamynda kärhananyň öndürilen önüminiň möçberi 300 müň tonna, bazarda önüminiň birliginiň ortaça gymmaty 100 manada deň. Ýerlenen önümiň möçberi – 250 müň tonna deň. Öndürilen we ýerlenen önümiň gymmatyny hasaplamaly we düşündiriş bermeli.

№11. Aşakdaky tablisadaky maglumatlaryň haýsylary firmanyň üýtgeýän we hemişelik (üýtgemeyän) çykadjylaryna degişlidigini bellemeli we olaryň möçberini hasaplamaly.

7.3-nji tablisa

Firmada köýnegiň tikilmegine sarp edilýän zerur serişdeleriň gymmaty, manat

Çykadjylar	Möçberi
Mata	18,2
Bölekleýin material	8,5
iş haky	12,1
Elektrik energiýa	3,8
enjamlaryň amortizasiýasy	7,6
kärende töleg	9,2
ýerleşdirmek üçin harajatlar	10,1
administratiw harajatlar	7,7
özüne düşýän gymmatyň jemi	77,2

№12. Maglumatlaryň esasynda firmanyň harajatlarynyň düzümini (1 ýyllyk), we peýdasyny hasaplamaly.

7.4-nji tablisa

Firma köýnek tikmek üçin sarp edilýän zerur serişdeleriň gymmaty, mln. manat

Görkezijiler	Möçberi
Mata	18,2
Bölekleyin material	8,5
iş haky	12,1
Elektroenergiýa	3,8
enjamlaryň amortizasiýasy	7,6
jemi önümiň gymmaty	61,2

№13. Kärhana 1 aýda ýerlenen önümden 600 manat peýda alýar. Şunda umumy harajatlaryň möçberi 290 müň manada, umumy zähmet haky 170 müň manada deň. Ýerlenen önümiň gymmatyny we girdejisini hasaplamaly.

№14. Firmada hasabat ýylyň dowamynda öndürilen önümiň möçberi 600 mln. manada deň, şol sanda ýerlenen önümiň möçberi 500 mln. manada deň. Geçen ýylyň dowamynda degişli görkezijileriň möçberi 570 mln. manada we 500 mln. manada deň. Bu görkezijileriň esasynda firmanyň ýagdaýyny häsiýetlendirmeli we hasaplamalary geçirmeli.

№15. Kärhananyň maglumatlarynyň esasynda sap peýdasyny we düşewüntililigini hasaplamaly.

7.5-nji tablisa

Kärhananyň esasy görkezijileri, mln. manat

Görkezijiler	Möçberi
Hemişelik (üýtgemeyän) harajatlaryň möçberi	240
Üýtgeýän harajatlaryň möçberi	685
Ýapma summasy (balans peýda)	270

№16. Kärhananyň maglumatlarynyň esasynda hemişelik (üýtgemeyän) harajatlaryny, peýdasyny, düşewüntililigini, ösüş depginini we öndürilen önümiň umumy gymmatynyň düzümini hasaplamaly we diagramma görnüşli suratda görkezmeli.

7.6-njy tablisa

Kärhananyň esasy görkezijileri, mln. manat

Görkezijiler	2014 ý.	2015 ý.
Öndürilen önümiň umumy gymmaty	270	300
Umumy harajatlaryň möçberi	240	280
Üýtgeýän harajatlaryň möçberi	100	170

№17. Şu aşakdaky ýagdaýlary dykgatly serediň:

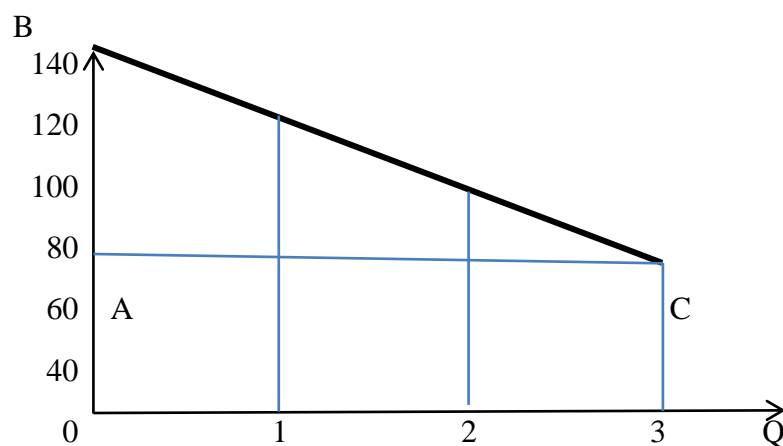
“Jewonsyň pikiri boýunça, subýektiw peýdalylygyň we onuň bahalandyrylmagynyň mukdar anyklygy harytlaryň, hyzmatlaryň we önümçilik faktorlaryň diňe bazar nyrhynnda ýüze çykyp biler” [18, 157 s.].

“Pareto subýektiw peýdalylygyň mukdar anyklygy adalgasynyň ýerine tertip peýdalylygy adalgasyny, ýagny şahsy (subýektiw) ileri tutmany girizdi, aýry-aýry eşretleriň tertip peýdalylygynyň deňeşdirilmeginiň ýerine – olaryň toplanmasyny deňeşdirmek” [18, 164 s.].

Bu iki mysaly seljerip, nazaryýetleriň ugurlarynyň (ordinalizm we kardinalizm) many-mazmunyny kesgitlemeli.

№18. Grafigi (7.1-nji surat) ulanyp, aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Harydyň bazar hyrydarlygynyň 3 birlige deň ýagdaýynda harydyň 1-nji birliginiň, 2-nji birliginiň, 3-nji birliginiň bazar nyrhy näçe bolar?
2. Her bir goşmaça haryt birligini sarp ediji haýsy maksimal (iň ýokary) nyrhda bahalandyrar?
3. “Sarp edijiniň artykmaçlygy” adalgany nädip düşündirip bolar?
4. Sarp edijiniň artykmaçlygyny grafıkde nädip şekillendirip bolar?
5. Sarp edijiniň artykmaçlygyny nädip kesgitläp bolar? Bazar nyrhynyň ýokarlanmagy bilen sarp edijiniň artykmaçlygy näçe bolar? Bazar nyrhynyň peselmegi bilen sarp edijiniň artykmaçlygy näçe bolar?
6. Her kim bolsa-da islendik satyn alyja artykmaç sarp ediş üçin pul tölenýärmí?

7.1-nji surat. Harydyň bazar hyrydarlygynyň grafigi

№19. Kärhanalaryň görkezijileriniň esasynda olaryň peýdasyny we girdejisini hasaplamaly we olary netijesi hem düzümi boýunça bahalandyrmaly (görkezme: öndürilen önümiň düzümini ýatlamaly).

7.7-nji tablisa

Kärhanalaryň käbir görkezijileri boýunça maglumat, müň manat

Kärhanalar	Önümiň gymmaty	Maddy harajatlar	Zähmet haky
1.	100	45	20

2.	120	60	40
3.	145	90	30
4.	150	90	35
5.	155	86	30

№20. Eger-de önümiň bazar nyrhy 100 manada, özüne düşýän gymmaty 83 manada deň bolsa, ýapma summasynyň (balans peýda) möçberi näçe bolar?

№21. Aşakdaky maglumatlaryň esasynda kärhananyň önümçiliginiň ýitgisiz nokadyny hasaplamaly we düşündiriş bermeli. Ýitgisiz nokatda arassa peýdanyň we ýitgileriň möçberi näçe?

7.8-nji tablica

Kärhananyň bir aýda öndürilen önüminiň görkezijileri, müň manat

Görkezijiler	möçberi
Ýerlenen önümiň möçberi	2600
Ýerlenen önümiň möçberinde üýtgeýän harajatlar	1500
Hemişelik (üýtgemeyän) harajatlaryň möçberi	800

№22. 7.9-njy tablisanyň maglumatlarynyň esasynda kärhananyň düşewüntliligini hasaplamaly.

7.9-njy tablica

Kärhananyň önümçiliginiň käbir görkezijileri, müň manat

Görkezijiler	möçberi
Ýerlenen önümiň möçberi (ÝÖ)	300
Önümiň özüne düşýän gymmaty	270

№23. Kärhananyň aýyň dowamynda ýerlenen önüminiň möçberi 2600 müň manada, ýitgisiz nokadyň möçberi 1891 müň manada deň bolan ýagdaýynda onuň mäkämlik ätiýaçlygyny hasaplamaly. Düşündiriş bermeli.

№24. Kärhananyň umumy peýdasy 120 müň manada, enjamlary satyn almaga gönükdirilen peýdanyň möçberi 80 müň manada, amortizasion geçirimiň (esasy serişdeleri ulanmak boýunça tutumlaryň) möçberi 50 müň manada, gozgalmaýan emläge salgyt 0,5 müň manada, peýda salynýan salgydyň möçberi 24% deň bolan ýagdaýynda onuň elinde galýan peýdasyny hasaplamaly.

№25. Kärhana bir aýyň dowamynda 28 müň manatlyk çyra öndürmekligi we satmaklygy meýilleşdirýär. Harydyň birliginiň nyrhy (gytaklaýyn salgydy goşmazdan) 50 müň manada deň. Kärhananyň önüminiň birligine harçlanan üýtgeýän harajatlaryň möçberi 30 müň manada, hemişelik (üýtgemeyän) harajatlaryň möçberi 8 müň manada deň. Kärhananyň alyp biljek peýdasyny hasaplamaly.

№26. Kärhanada zähmete çykdaýylar 1 mln. manada, maýalara – 500 müň manada, önümiň satuwyndan gelýän serişdeler – 2 mln. manada deň. Önümçiligiň masşabyndan (ululygyndan) gelýän girdejini hasaplamaly.

№27. Çaphana mahabatlandyryş plakatlaryny öndürýär. Işgärleriň sany 3 adam bolanlygy bilen günde ortaça 25 sany önüm öndürilýär. Şunda her bir işgäriň gündelik zähmet haky 600 manada deň, hemişelik (üýtgemeyän) harajatlar (FC) 1000 manada deň. Çaphananyň ortaça üýtgeýän (AVC) harajatlaryny hasaplamaly.

№28. Aýakgap kärhanasy aýda 1000 jübüt (Q) aýakgap öndürýär. Şunda aýlyk hemişelik (üýtgemeyän) harajatlar (FC) 200 müň manada deň. Diňe zähmet üýtgeýän faktor bolanlygy bilen oňa 1 sagatda 1250 manat çykdaýy edilmeginde, 1 sagatda 5 jübüt aýakgap öndürmekde ortaça (AC) we ortaça üýtgeýän (AVC) harajatlary hasaplamaly.

№29. Ýurtda awtomobil we tikin maşynlary öndürilýär.

7.10-njy tablisa

Awtomobilleriň we tikin maşynlaryň öndürilişi, san

Görkezijiler	Awtomobilleriň we tikin maşynlaryň öndürilişi					
awtomobil	5	4	3	2	1	0
tikin maşynlary	0	7	13	18	22	25

Alternatiw harajatlary kesgitlemeli:

- goşmaça bir awtomobil üçin;
- goşmaça bir tikin maşyny üçin.

№30. Kärhanalaryň görkezijileriniň esasynda (7.11-nji tablisa) olaryň önümçiligini zähmet öndürijiligi, zähmeti talap edijiligi boýunça häsiýetlendirmeli.

7.11-nji tablisa

Kärhanalaryň 1 ýylyň netijesi boýunça käbir görkezijileri

kärhanalar	Önümiň gymmaty, müň manat	Işgärleriň ýyllyk ortaça sany, adam	Önümiň gymmatynda zähmet hakynyň ortaça möçberi, müň manat
------------	---------------------------	-------------------------------------	--

1.	100	45	20
2.	120	60	40
3.	145	90	30

№31. Siz öz firmaňyzy döretdiňiz. Buhgalteriň hasaby boýunça ýylyň ahyryna peýda 10 mln. manada deň boldy. Siziň pikiriňizçe peýdalymy Siziň işewürligiňiz (biznesiňiz), eger-de göz önünde tutulsa: Siz 2 mln. manat girdeji getirýän işi goýmaly bolarsyňyzmy? Mundan başga-da, firmany döretmekde 100 mln. manat öz serişdeleriňizi özleşdirmeli boldy. Bankyň ýyllyk göterim stawkasy 20% tutýar. Ykdysady peýdany hasaplamaly.

№32. Kärhanalaryň görkezijileriniň esasynda (7.12-nji tablisa) olaryň maýa goýumlary talap edijiligi we ylmy talap edijiligi boýunça häsiýetlendirmeli.

7.12-nji tablisa

Kärhanalaryň 1 ýylyň netijesi boýunça käbir görkezijileri, müň manat

Kärhanalar	Önümiň gymmaty	Maýa goýumlaryň ýyllyk möçberi	Ylmy-barlag we konstruktorçylyk işinde harçlanan serişdeleriň ortaça möçberi
1.	110	45	10
2.	130	30	5
3.	145	25	2

TESTLER

№1. Haçanda önümçiligiň faktorynyň (sebäbiň) nyrhy ýokarlananda firma:

- bu faktory has köp mukdarda ulanmaly;
  - bu faktory azrak mukdarda ulanmaly;
  - bu faktory öňki mukdarda ulanmaly;
  - bu önümçilik faktory beýlekilere çalyşmaly;
- Dogry jogap beriň.

№2. “Ykdysady harajatlary” aňladýar:

- ähli ulanylýan resurslaryň alternatiw (saýlanylmadyk wariantyny) gymmatyny hasaba almak zerur;
  - buhgalter çykdajylary resurslaryň alternatiw gymmatydan önümçilige degişli däl çykdajylaryň ululygy bilen tapawutlanýar;
  - önümçilik in pes çykdajylar bilen amala aşyrylýar;
  - firmanyň öz resurslarynyň gymmatyny harajatlaryň gymmatyna goşmaly däl.
- Dogry jogap beriň.

№3. Önümçiligiň islendik mukdarynda firmanyň ortaça harajatlarynyň (AC) goşmaça harajatlaryň (MC) möçberinden pes bolanlygy aňladýar:

- a) kāmīl bāsleşik şertleriň barlygyny;
- b) önümçiligiň mukdarynyň ýokarlanmagy bilen ortaça harajatlaryň mukdary kemelýär;
- ç) önümçiligiň mukdarynyň ýokarlanmagy bilen ortaça harajatlaryň mukdary artýar;
- d) goşmaça harajatlaryň mukdary önümçiligiň mukdaryna bagly däl. Dogry jogap beriň.

№4. Bellenilen ýagdaýlaryň haýsysynda goşmaça (ykdysady manyda) ululyk barada aýdylýar:

- a) ýylda 200 mün awtoulag – bu bar bolan resurslaryň doly ulanmagy bilen goşmaça öndürilişdir;
- b) resmi ýaşayyş minimumy şahsiýetiň ýaşayyşyny goldamak üçin zerur bolan girdejiniň iň az möçberini görkezýär;
- ç) öz dördünji kostýumyňy Siz wekillik maksatlar üçin ulanjak isleýärsiňiz;
- d) ikinji ýüz münlik manady gymmat bahaly kagyzlara däl-de eýsem banka goýmak bähbitli. Dogry jogap beriň.

№5. Aşakdakylaryň haýsylary üýtgemeyän harajatlara, haýsylary üýtgeýän harajatlara degişli?

- 1. Jaýlaryň we enjamlaryň amortizasiýasy;
  - 2. Işgärleriň zähmet haky;
  - 3. Zawodyň direktorynyň gulluk haky;
  - 4. Gozgalmaýan emläge salgyt;
  - 5. Elektrik energiýa we suwa çykdajylar;
  - 6. Hökmany ätiýaçlandyрма tölegleri;
  - 7. Çig mallary satyn almaga çykdajylar;
  - 8. Kömekçi materiallary we gurallary satyn almaga çykdajylar;
  - 9. Öz goýlan pul serişdeleriňize alyp bilmedik göterim peýdasy.
- Dogry jogap beriň.

№6. Firmanyň gysga döwürde umumy harajatlary (TC) şulardan ybarat:

- a) üýtgemeyän (FC) we goşmaça harajatlaryň (MC) jemi;
  - b) ortaça üýtgeýän (AVC) we ortaça üýtgemeyän (AFC) harajatlaryň jemi;
  - ç) ortaça (AC) we goşmaça harajatlaryň (MC) jemi;
  - d) üýtgemeyän (FC) we üýtgeýän (VC) harajatlaryň jemi;
  - e) ortaça üýtgemeyän (AFC) we üýtgeýän (VC) harajatlaryň jemi;
- Dogry jogap beriň.

№7. Aşakdaky faktorlaryň haýsylary goşmaça harajatlaryň möçberine gös-göni täsir edýär:

- a) umumy harajatlar;
- b) üýtgeýän harajatlar;
- ç) ortaça üýtgemeyän harajatlar;
- d) üýtgemeyän harajatlar.

№8. Beýleki şertleriň deňliginde önümçiligiň göwrüminiň giňelmeginde netijeliligiň ýokarlanmagy bilen nähili üýtgär ortaça uzak möhletleýin harajatlar:

- a) hemişelik galar;
  - b) peseler;
  - ç) ýokarlanar.
- Dogry jogap beriň.

№9. Eger-de belli tehnologiýanyň we belli harajatlaryň ulanylmagynda elektrik energiýa üçin tarifler 2 esse peselse we emläk üçin salgytlar 10% ýokarlansa, onda ýüze çykar:

- a) ortaça üýtgemeyän harajatlaryň hemişelik ýagdaýynda, ortaça umumy we ortaça üýtgeýän harajatlaryň egri çyzyklary aşak süýşüriler;
  - b) ortaça umumy we ortaça üýtgeýän harajatlaryň egri çyzyklary aşak süýşüriler, ortaça üýtgemeyän harajatlaryň egri çyzygy ýokary süýşüriler;
  - ç) ýokarda bellenilen egri çyzyklarynyň hemmesi aşak süýşüriler.
- Dogry jogap beriň.

№10. Eger-de firmanyň masştabynyň (ululygynyň) giňelmegi bilen netijeliligi tehnologiýanyň hasabyna häsiýetlendirilen bolsa, onda:

- a) gysga möhletli harajatlaryň egri çyzygy saga süýüşer;
  - b) gysga möhletli ortaça harajatlar uzak möhletli ortaça harajatlardan pes bolar;
  - ç) önümçiligiň ýokarlanmagy bilen uzak möhletli ortaça harajatlar peseler;
  - d) uzak möhletli ortaça harajatlaryň egri çyzygy uzak möhletli goşmaça harajatlaryň egri çyzygyndan aşak bolar.
- Dogry jogap beriň.

№11. Haçan-da üýtgeýän faktordan alnan ortaça önümiň mukdary (AP) goşmaça önümiň mukdaryna (MP) deň bolsa, onda:

- a) goşmaça önümiň mukdary (MP) iň ýokary derejesine ýeter;
  - b) bu nokatda goşmaça harajatlar (MC) iň pes derejesine ýeter;
  - ç) ortaça harajatlar (AC) iň pes derejede bolar;
  - d) bu nokatda ortaça harajatlar (AC) goşmaça harajatlardan pes bolar;
- Dogry jogap beriň.

№12. Firmalar öz harajatlaryny peseltmäge çalyşýar. Muny olar şu aşakdaky

şertleri berjaý edip gazanyp biler:

- a) bäsdeşli bazarda önümçilik faktorlaryny satyn almak bilen;
  - b) faktorlaryň tehniki çalyşmasynyň goşmaça kadasynyň we bu faktorlaryň nyrlarynyň gatnaşygynyň arasynda deňagramlylygy saklamak bilen;
  - ç) üýtgeýän we üýtgemeyän harajatlaryň arasynda deňagramlylygy goldamak bilen;
  - d) önümçiligiň iň ýokary derejede ösmegini goldamak bilen.
- Dogry jogap beriş.

SORAGLAR

№1. Goşmaça çykdaýlaryň we goşmaça girdejiniň deňeşdirme ýörelgesiniň uniwersal (köp ýagdaýlarda) ulanylyp bolýandygyny görkezmeli.

№2. “Goşmaça (çäkli) peýdalylyk” adalgany nähili düşüňýärsiňiz? Goşmaça peýdalylygyň möçberi otrisatel bolup bilermi? Jogabyny delillendirmeli.

№3. Siziň pikiriňizçe, goşmaça peýdalylygyň we bazar hyrydarlygynyň egri çyzyklarynyň (olaryň otrisatel egmesi bar) meňzeşligi näme bilen düşündirip bolar? Hyrydarlygyň egri çyzygynyň položitel egmesi bolup bilermi?

№4. Ulanylan eşretiň soňky birliginiň azrak peýdalylygy bolup bilermi? 1-nji ýyl talyby geň galýar: “Eger-de älem gämisinde heläkçilik bolan ýagdaýynda kislorodyň syzmasy başlasa, kosmonawt üçin kislorodyň iň soňky ýuwdumy iň uly peýdalylykdyrmy?” Talyba nähili jogap berip bilersiňiz?

№5. Ulanylýan eşretleriň yzygiderli ösmegi bilen goşmaça peýdalylygyň meýli nähili üýtgär?

№6. “Kärhananyň girdejisi we peýdasy” adalgalaryň tapawudy nämeden ybarat?

№7. Näme üçin önümiň (hyzmatyň) düzümindäki girdejä “goşulan gymmat” hem diýilýär?

№8. Soraglara mümkin boljak jogaplary bellemeli:

a) Mysal üçin, eger-de ..... üýtgemese pombarhat matanyň nyrlarynyň peselmegi bilen oňa hyrydarlyk ýokarlanar.

b) Mysal üçin, eger-de ..... üýtgemese wideomagnitofonlaryň nyrlary ýokarlanmagy bilen oňa hyrydarlyk peseler.

ç) Mysal üçin, eger-de ..... üýtgemese Siziň zähmet hakyňyzyň ösmegi bilen pul ätiýaçyňyz ýokarlanar.

Jogabyny delillendirmeli.

№9. Ortaça umumy harajatlaryň (AC) we ortaça üýtgeýän harajatlaryň (AVC) egri çyzygyny şekillendiriň. Önümiň islendik mukdarda goýberilişinde bu iki egri çyzyklaryň dikligindäki aralyk nämä deň bolar? Düşündiriň.

№10. Näme üçin öz hojalyk işinde karz serişdelerini ulanmadyk ýa-da beýleki maýadarlaryň serişdelerini çekmedik kärhanany mümkinçilikleri ulanyp bilmeýänlere degişli hasaplaýarlar?

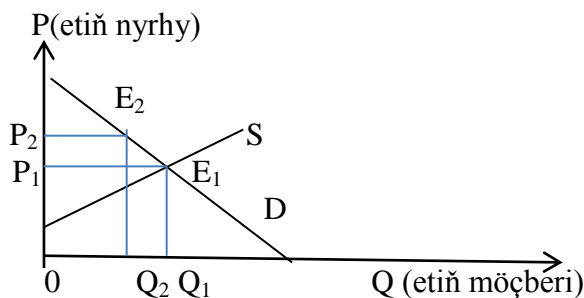
8-NJI TEMA. BAZAR NUSGALARYNYŇ HÄSIÝETNAMASY. SAP BÄSDEŞLI BAZAR NUSGASY

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

Fermerçilik hojalyklary goldamakda, eger-de döwlet etiň nyrhyny deňagramly derejesinden ýokary bellese, sarp edijiniň umumy peýdasyna (utuşy) bu nähili täsir eder? Suratda muny görkeziň.

Çözüdi:

8.1-nji surat. Etiň nyrhynyň ýokarlanmagynyň sarp edijiniň peýdasyna täsiri

Sarp edijiniň umumy peýdasy (utuşy) $P_1P_2E_2E_1$ dörtburçyň meýdançasynyň möçberine kemeler.

№2. Siz kärhananyň işine öz 20 mln. manaduňyzy goýduňyz. Ýylyň netijesinde Siz şu aşakdakylary gazandyňyz:

- a) kärhananyň işinden alynýan umumy girdeji 10 mln. manat boldy;
- b) buhgalter harajatlary 8 mln. manat boldy;
- ç) bankyň ýyllyk göterimi 15% boldy.

Bu netijeler boýunça Siz kadaly peýda alyp bilersiňizmi? Öz pul serişdeleriňizi amatly ýerleşdirdiňizmi? Jogaby esaslandyrmaly.

№3. Aşakdaky şertleriň haýsysynda gysga möhletde ýitgileri minimizirmek (peseltmek) maksady bilen kämil-bäsdeş firma önümçiligi bes etmeli we bazardan çykmalı bolar:

- a) $P > AC$;
- b) $P = MC$;
- ç) $P < AC$;
- d) $P > AFC$;
- e) $P > AVC$;
- f) $P < AVC$;

bu ýerde: P – nyrh;

AC – umumy ortaça harajatlar;

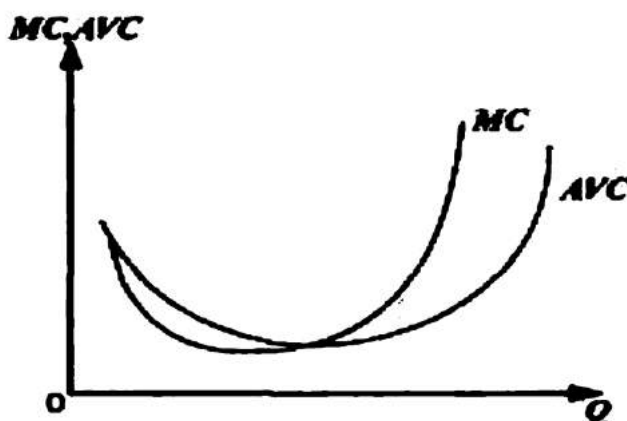
MC – goşmaça harajatlar;

AFC - ortaça üýtgemeýän çykdajylar;

AVC - ortaça üýtgeýän çykdajylar;

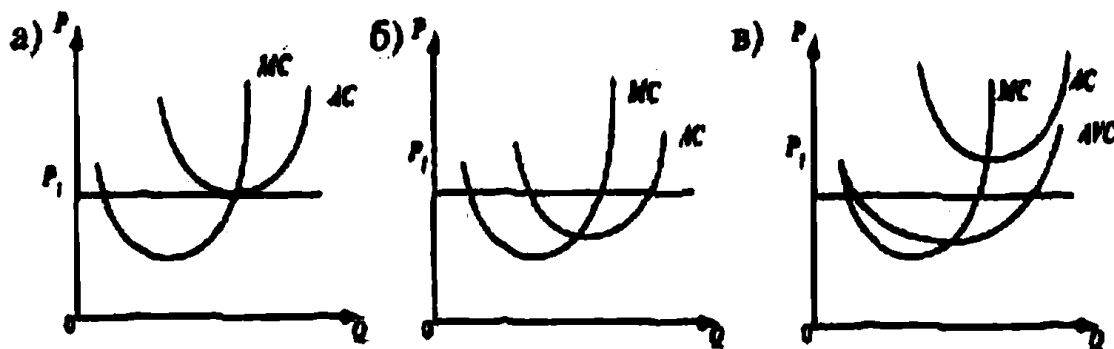
Dogry jogaby saýlaň we düşündiriň.

№4. Näme üçin grafikde ortaça üýtgeýän harajatlaryň (AVC) we goşmaça harajatlaryň (MC) egri çyzyklary bir nokatdan çykýar? Munuň ykdysady mazmuny nämeden ybarat?

8.2-nji surat. Ortaça üýtgeýän we goşmaça harajatlaryň egri çyzyklary

№5. 8.3-nji suratda üç grafik görkezilen:

8.3-nji surat. Önümçiligiň peýdasyny (ýitgisini) kesgitleýän grafikler

bu ýerde: P – nyrh;

AC – umumy ortaça harajatlary;
 MC – goşmaça harajatlary;
 AVC - ortaça üýtgeýän çykdajylar.

Her bir grafigi seljerip, kesgitlemeli:

- 1) peýdany maksimizirleýän (iň ýokary derejä çykarýan) ýa-da ýitgileri minimizirleýän (iň pes derejä ýetirýän), önümçiligiň mukdaryny kesgitlemeli;
- 2) peýdanyň we ýitginiň mukdaryny kesgitlemeli we grafikde görkezmeli;
- 3) firmanyň peýdasynyň haýsy görnüşiniň bardygyny kesgitlemeli;
- 4) geljekki gysga döwürde firmanyň bazarda özüni alyp barmaklygy boýunça maslahat beriň.

№6. 8.1-nji tablisada firmanyň dürli möçberde öndürýän önümi boýunça umumy harajatlaryň möçberi berlen. Eger-de harydyň bazar nyrhy 8 pul birligine deň bolsa, firma önümçiligiň haýsy mukdarynda iň ýokary peýda alyp biler?

8.1-nji tablisa

**Firmanyň dürli möçberde öndürilýän önümi boýunça
umumy harajatlaryň möçberi**

görkezijiler	möçberi										
Q (önümiň möçberi)	0	100	200	300	400	500	600	650	700	800	900
TC (umumy harajatlaryň möçberi)	800	2000	2300	2400	2524	2775	3200	3510	4000	6400	9000

№7. Kärhananyň umumy harajatlarynyň önümçiligiň mukdaryna baglylygy 8.2-nji tablisada berlen.

Uzak möhletli döwürde nyrhyň haýsy derejesinde kärhana onuň öndürilişini bes eder?

**Kärhananyň dürli möçberde öndürilýän önümi bilen
umumy harajatlaryň arasyndaky baglanyşyk**

görkezijiler	möçberi										
Q (önümiň möçberi)	0	100	200	300	400	500	600	650	700	800	900
TC (umumy harajatlaryň möçberi)	800	2000	2300	2400	2524	2775	3200	3510	4000	6400	9000

№8. Şaýlaryň 40 möçberiniň öndürilişinde ortaça üýtgeýän harajatlar (AVC) 20 manada deň boldy. Şaýlaryň 20 möçberiniň öndürilişinde ortaça üýtgemeyän (AFC) harajatlar 5 manada deň boldy. Şaýlaryň 50 möçberiniň öndürilişinde ortaça (AC) harajatlar 60 manada deň boldy.

Kesgitlemeli:

1. Şaýlaryň 40 möçberiniň öndürilişinde ortaça (AC) harajatlaryň möçberini;
2. Şaýlaryň 50 möçberiniň öndürilişinde ortaça üýtgeýän (AVC) harajatlaryň möçberini.

№9. 8.3-nji tablisada firmanyň dürli möçberde öndürýän önümi boýunça umumy harajatlaryň möçberi berlen. Eger-de harydyň bazar nyryhy 6 dollara deň bolsa, onda firma önümçiliginiň haýsy mukdarynda iň ýokary peýda alyp biler?

**Firmanyň dürli möçberde öndürilýän önümi boýunça
umumy harajatlaryň möçberi**

görkezijiler	möçberi										
Q (önümiň möçberi)	0	100	200	300	400	500	600	650	700	800	900
TC (umumy harajatlaryň möçberi)	800	2000	2300	2400	2524	2775	3200	3510	4000	6400	9000

№10. Kämil bäsdeşli bazar şertinde 100 sany firma elektrik lampoçka öndürýär. Umumy harajatlar (TC) bilen öndürilen önümiň mukdarynyň arasyndaky baglanyşyk 8.4-nji tablisada görkezilen. 8.5-nji tablisada firmanyň nyryhynyň üýtgemegi bilen öndürilen önümiň hyrydarlygynyň üýtgeýşi görkezilen.

**Firmanyň umumy harajatlary bilen öndürilen önümiň
mukdarynyň arasyndaky baglanyşyk**

görkezijiler	möçberi						
Q (önümiň möçberi)	40	50	60	70	80	90	100
TC (umumy harajatlaryň möçberi)	177	210	252	306	375	462	570

**Firmanyň nyryhyň üýtgemegi bilen öndürilen önümiň
hyrydarlygynyň üýtgeýşi**

görkezijiler	möçberi						
P(önümiň nyryhy)	12.5	10.8	8.7	6.9	5.4	4.2	3.3
Q (önümiň hyrydarlygy)	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000

Kesgitlemeli:

- lam-poçkanyň 1 sanysynyň nyryhyny;
- elektrik lam-poçkanyň önümçiligi peýdalymy? Elektrik lam-poçkanyň bir sanysynyň düşewüntliligi näçe?

№11. Siz – kämil bäsdeş. Eger-de 1 kg pomidoryň bazar nyryhy 50 manada deň bolsa, satuwyň mukdary 100 kg, 1 kg, 20 kg deň bolan ýagdaýynda Siziň goşmaça girdejiňiz näçe bolar? Bu ýagdaýda Siziň ortaça girdejiňiz (AR) näçe bolar?

№12. Grafikde umumy ortaça (AC), ortaça üýtgeýän (AVC) we goşmaça harajatlaryň (MC) egri çyzyklaryny şekillendirin. Haýsy nokatda olar kesişýärler? Näme üçindigini düşündirin.

№13. Bu maglumatlar bar: önümiň 10 birlik goýberişinde ortaça üýtgemeyän (AFC) harajatlary 20 manada deň, önümiň 11 birlik goýberişinde ortaça üýtgemeyän harajatlary 18,2 manada deň. Önümiň 11-njisiniň goýberiş bilen bar bolan maglumatlaryň esasynda goşmaça harajatlaryň möçberini kesgitläp bolarmy? Eger-de kesgitläp bolsa, onuň möçberini hasaplamaly. Eger-de kesgitläp bolmasa, onda haýsy maglumatlaryň bolanlygy zerur.

№14. Öndürilen önümiň birliginiň bazar nyryhy 70 manada deň. Önümiň 12 birlik bolan amatly öndürilişinde, ortaça harajatlaryň (AC) möçberi 80 manada deň. Şol bir möçberde önümiň goýberilişinde ortaça üýtgeýän harajatlaryň (AVC)

möçberi 50 manada deň. Siziň pikirinizçe, şu ykdysady ýagdaýda kämil-bäsdeş firma gysga döwür üçin nähili çözgüt kabul eder: bazardan gitmek ýa-da galmak, näme üçin?

Ýagdaýyň grafik üsti bilen seljermesini beriň.

№15. Kämil bäsdeşli bazarda firma ýylda 20 müň telefon öndürýär. Şunda ortaça üýtgeýän harajatlar (AVC) 1750 pul birligine, umumy ortaça harajatlar 2150 (AC) pul birligine deňdir. Bir telefonyň bazar nyrhy 2500 pul birligine deň bolan ýagdaýynda firmanyň peýdasy näçe bolar?

TESTLER

№1. Sap bäsdeşli bazary häsiýetlendirýän sebäplere (faktorlara) degişli däl:

- a) bazarda köp sanly satyjylaryň we alyjylaryň bolmagy;
- b) bazarda birmeňzeş harytlary hödürleýän öndürijileriň köp sany;
- ç) öndürijiler harydyň nyrhyna täsir edip bilmeýär;
- d) hyrydarlygy ýokarlandyrmak üçin mahabatlandyrmak işi.

Dogry jogaby saýlaň.

№2. Sap bäsdeşli bazaryň funksiýalaryna degişli däl:

- a) jemgyýetiň isleglerini has ýokary derejede kanagatlandyrmak;
- b) önümçilikde tygşytlylyk gazanmak;
- ç) ýekebaralygyň önüni almak;
- d) önümçilikde ösüşi gazanmak;
- e) ykdysadyýetiň köpugurly ösüşini gazanmak.

Dogry jogaby saýlaň.

№3. Aşakdaky tassyklamalary seljerip, şu soraglara jogap beriň:

- 1. a) - d) belgilerde haýsy bazar nusgasy görkezilen?
- 2. e) belgide haýsy bazar nusgasy tassyklanýar?
- 3. f) tassyklamada nähili häsiýetli bazar nusgasy şekillendirilen?

Tassyklamalar:

a) nyrlaryň üstünden hususy gözegçilik edýän az sanly firmalar birmeňzeş önüm öndürýär;

b) nyrlaryň üstünden gowşak gözegçilik edýän köp sanly kompaniýalar dürli önüm öndürýär;

ç) nyrlaryň üstünden bölekleyin gözegçilik etmek bilen iki firma birmeňzeş önüm öndürýär;

d) nyrlaryň üstünden ýokary derejede gözegçilik etmek bilen bir firma belli önüm öndürýär;

e) ABŞ-da in kuwwatly kompaniýalaryň 50-si gaýtadan işlenilýän dürli nebit önümleriniň 94%-ni öndürilýärler.

f) ABŞ-nyň uçarlarynyň gurluşygynda satuwyň 81%-i iň iri 8 kompaniýalaryň paýyna düşýär.

№ 4. Aşakdaky tassyklamalar ýekebaralygyň (monopoliýanyň) haýsy görnüşlerine degişli (tebigy, açyk, ýapyk)?

- a) bäsdeşlerden goramak üçin ýörite çäreleri öňünden görmän, kompaniýa ilki gezek täze önüm bilen bazara çykdy;
- b) awtorçylyk hukugyny goraýan instituta ýüz tutup, ylmy açyşyň eýesi ony bellige aldyrýar;
- ç) önümi öndürmekde diňe bazar hyrydarlygyny doly kanagatlandyrmak bilen ýokary netijelilik gazanylýan bazarda firma hereket edýär.

№ 5. Sap bäsdeşli bazar bu:

- a) kämil bazardyr;
- b) kämil däl bazardyr;
- ç) açyk bazardyr;
- d) ýapyk bazardyr.

Dogry jogaby saýlaň.

№ 6. Sap bäsdeşli bazar nusgasynda esasy ýörelge:

- a) ykdysady erkinlik;
- b) höweslendirme;
- ç) adalatlylyk;
- d) döwletiň kanunlaryny berjaý etmek.

Dogry jogaby saýlaň.

№ 7. Sap bäsdeşli bazar nusgasyna degişli bolmadyk almatlary görkeziň:

- a) bäsdeş satyjylar bar;
- b) birmeňzeş harytlar öndürýän köp öndürijiler bar;
- ç) bazar nyrrhy hyrydarlyk we hödürleme üsti bilen kesgitlenýär;
- d) öndürijiler bazar nyrrhyna täsir edip bilýär.

Dogry jogaby saýlaň.

SORAGLAR

№1. Özüňizi wagtal-wagtal firmanyň buhgalteri rolunda we nazary-ykdysadyýetçi rolunda göz önüne getiriň. Şunda firmanyň harajatlarynyň kesgitlenmesine Siziň garaýşyňyz tapawutlanýarmy? Haýsy roluňyzda Siz firmanyň işiniň geçmişiniň bahalandyrylmagy, haýsy roluňyzda – firmanyň gelejeginiň bahalandyrylmagy boýunça has alada edersiňiz?

№2. Aşgabadyň merkezinde öz jaýyňyzda tikiňilik atelýe açmak Siziň niýetiňiz bar. Tölegine iki zenany işe alyp, öz atelýeňizi hereketlendirýäňiz. Harajatlaryňyzy nädip hasaplarsyňyz? Aýdyň däl (alternatiw) harajatlary hasaba alarsyňyzmy? Harajatlaryň haýsy esasy maddalaryny aýdyp bilersiňiz?

№3. Haýsy şertlerde:

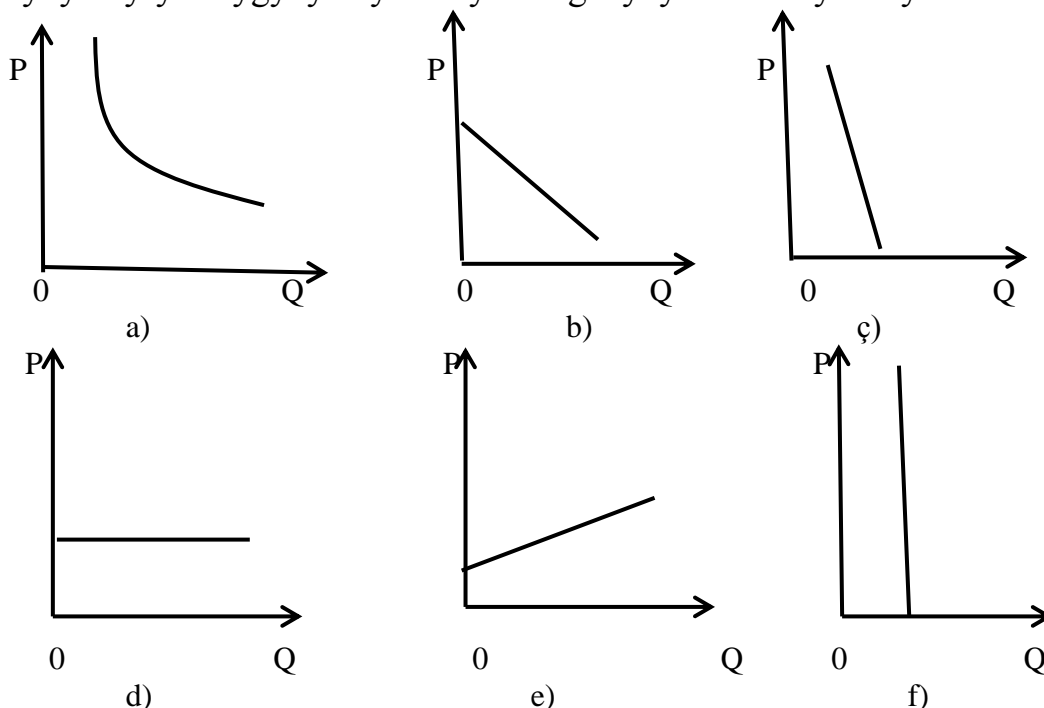
- a) buhgalter peýdasy 0-den ýokary bolar;
- b) buhgalter peýdasy 0 deň bolar;
- ç) ykdysady peýda 0-den ýokary bolar;
- d) ykdysady peýda 0 deň bolar.

№4. Eger-de firma önüm çykarmasa, önümçilik harajatlaryna bagly bolan çykdaýylar bolarmy? Jogaby esaslandyrmaly.

№5. Siz şu aşakdaky tassyklama bilen razymy, ýagny önümiň mukdarynyň öndürilişiniň ýokarlanmagy bilen ortaça harajatlaryň (AC) we ortaça üýtgeýän harajatlaryň (AVC) egri çyzyklary biri birinden uzaklaşýar. Jogabyny esaslandyryň we grafikde görkeziň.

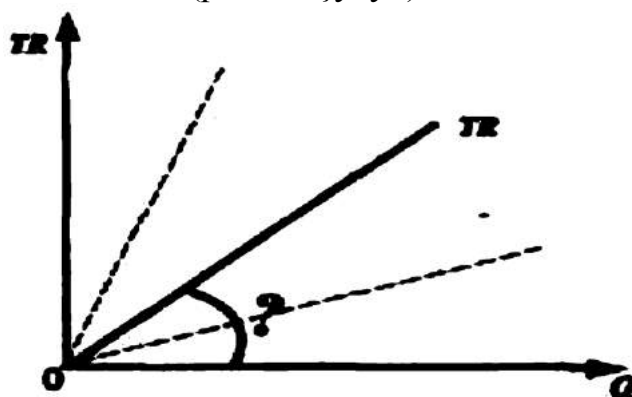
№6. Pudakda ýekebara öndüriji (monopolist) bolanlygy bilen “arassa” monopolist öz önüminiň nyrhyny çäksiz galdyryp biler. Onuň harydyňa hyrydarlygynyň egri çyzygy absolýut çeyýe däl. Bu tassyklama bilen Siz razymy?

№7. 8.3-nji suratda görkezilen grafikleriň haýsysy kämil bäsdeşli satyjynyň harydynyň hyrydarlygyny beýan edýär. Jogabyny esaslandyrmaly.

8.4-nji surat. Satyjynyň harydynyň hyrydarlygynyň grafikleri

№8. Grafikde kamil bäsdeş firmanyň umumy girdejisiniň (TR) çyzygy şekillendirilen. Bu egri çyzygyň burça egmesi nähili kesgitlenýär? Haýsy şertlerde TR çyzyk dikräk ýa-da keseräk (punktir çyzyk) bolar?

8.5-nji surat. Kamil bäsdeş firmanyň umumy girdejisiniň (TR) çyzygy

№9. Öz umumy girdejisiniň möçberine kamil bäsdeş-firma täsir edip bilýärmä? Eger-de täsir edip bilýän bolsa, onda nädip? Eger-de täsir edip bilme, onda näme üçin?

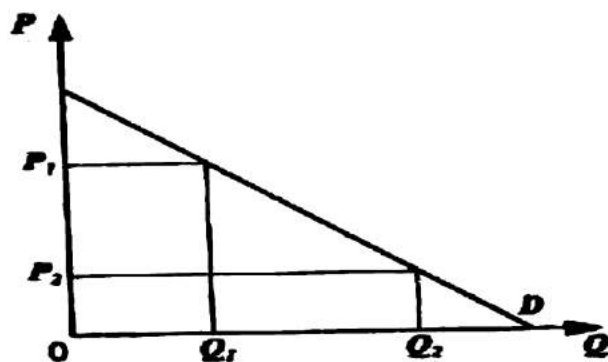
№10. Eger-de firmanyň umumy girdejisiniň grafiginiň şekili göni çyzyk görnüşde bolsa, önümiň dürli möçberde goýberilişinde goşmaça girdejisiniň (MR) möçberi hakda näme aýdyp bolar?

9-NJI TEMA. SAP ÝEKEBARA WE BÄSDEŞLI ÝEKEBARA BAZAR NUSGASY. OLIGOPOLIÝA BAZAR NUSGASY

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

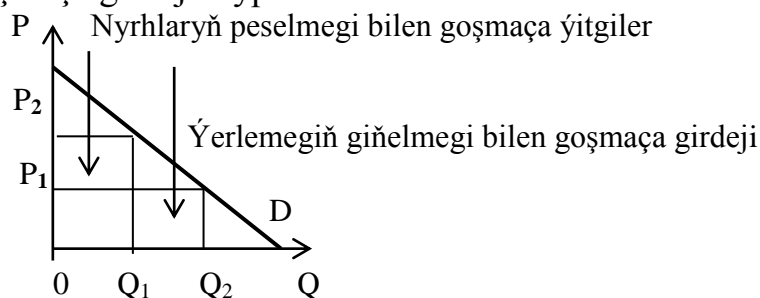
Grafikde ýekebara öndürijiniň (monopolistiň) önümine hyrydarlygyň hem-de P_1 we P_2 nyrhda satuw möçberiniň çyzygy şekillendirilen. Grafikde nyrrhyň peselmeginde goşmaça girdejini we ýitgileri şekillendirýän gönüburçlygy görkezmeli.

9.1-nji surat. Monopolistiň önümine hyrydarlygyň grafigi

Çözüdi

Mälim bolşy ýaly, beýleki şertleriň deňliginde, bazarda nyrhyň peselmegi bilen hyrydarlyk ösýär, nyrhyň ýokarlanmagy bilen hyrydarlyk peselýär. Şeýle hem nyrhyň peselmegi bilen ýekebara öndüriji goşmaça ýitgi görse, satuwyň giňelmegi bilen goşmaça girdeji alyp biler.

9.2. surat. Nyrhyň peselmeginde goşmaça girdejini we ýitgileri şekillendirýän gönüburçlyklar

№2. Ykdysady nazaryýetde köplenç ýekebara (monopol) bäsdeşlik bilen baglylykda jemgyýet üçin netijesiz we ýitgili şu aşakdakylar hasaplanýar:

- firma öz uzak möhletli in pes ortaça harajatly nokadynda hereket etmeýär;
- sap ýekebara (monopol) ýagdaýyndaky ýaly, çäkli serişdeleriň nyrhynyň arasyndaky oňaýsyz gatnaşygy jemgyýede gerekli önümiň “kem öndürilişini”, ýagny doly kanagatlandyрмаýandygyny aňladýar;
- köpsanly kiçi firmalaryň – dellekhana, ownuk dükanlar, restoranlar we ş.m. azalmagy.

Esaslandyryjy jogap beriň.

Jogaby

Ähli delillere üns berip bolýar. Ýöne garşy deliller bar: bäsdeş monopoliýa alyjylara has köp dürli maddy we maddy däl eşretleri we hyzmatlary ygtyýaryna berip bilýär, ýagny, sap monopoliýa, oligopoliýa ýa-da birmeňzeş önümlü kämil bäsdeşlige garanynda uly erkin saýlama bilen bagly. Bu firmalaryň önüminiň hyrydarlygynyň egri çyzyklarynyň otrisatel egmesi bolsa-da, olar ýeterlikli çeýe,

ýagny, nyrh bilen P goşmaça (çäkli) harajatlaryň MC kesişmesi (aralygy) şonça uly däl. Şu aralyk bilen dürli zerurlyklary kanagatlandyrmakda sarp ediş saýlamanyň giňelmegi bilen jemgyýetiň ýitgileriniň üsti dolýar.

№3. Siz sap ýekebara öndüriji (monopolist) bolmagyňyzy göz önüne getirin. Ortaça harajatlaryň, umumy peýdanyň we önümiň birligine peýdanyň meýilleri şu aşakdakylar: 6 birlik önümiň satuwynda önümiň birligine düşýän peýda peselýär, emma umumy peýda in ýokary (maksimal) derejede bolýar. Eger-de Siz 5 önüm satsaňyz, onda önümiň birligine düşýän peýda maksimal derejede bolar. Size haýsy warianty saýlamak - 5 ýa-da 8 önümi satmak, bähbitli bolar?

№4. Siz sap ýekebara öndüriji. Eger-de nyrhy 50 manat (P) belleseniz, onda 1 birlik, eger-de 45 manat – 2 birlik önüm ýerleşdiriler (Q). Yzygiderli her bir goşmaça satuwyň nyrhy 5 manat peseldilse näçe goşmaça girdeji (MR) we umumy girdeji (TR) bolar? Tablisanyň boşlugyny doldurmaly we umumy girdejiniň grafigini düzmeli.

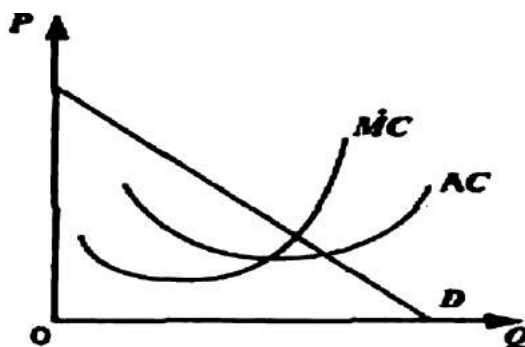
9.1-nji tablisa

Sap ýekebara öndürijiniň aýry-aýry görkezijileri

P	Q	TR	MR
50	1	?	9
45	2	?	9

№5. Sap ýekebara öndürijiniň peýdasy – bu umumy girdeji (TR) bilen umumy harajatlaryň (TC) tapawudydyr. Umumy girdeji (TR) bilen umumy harajatlaryň (TC) egri çyzyklaryny grafikde şekillendirin. Önümiň goýberilişiniň haýsy möçberinde in ýokary peýda alyp bolar? Grafikde görkeziň.

№6. Grafikde (9.3-nji surat) hyrydarlygyň, ortaça harajatlaryň (AC) we goşmaça harajatlaryň (MC) egri çyzyklary şekillendirilen. Sap ýekebara öndürijiniň (monopolistiň) in ýokary (maksimal) peýdasyny üpjün edýän nyrhyň derejesini kesgitlemek üçin ýene-de haýsy egri çyzygy grafikde çyzmaly?

9.3-nji surat. Hyrydarlygyň, ortaça harajatlaryň we çäkli harajatlaryň egri çyzyklary

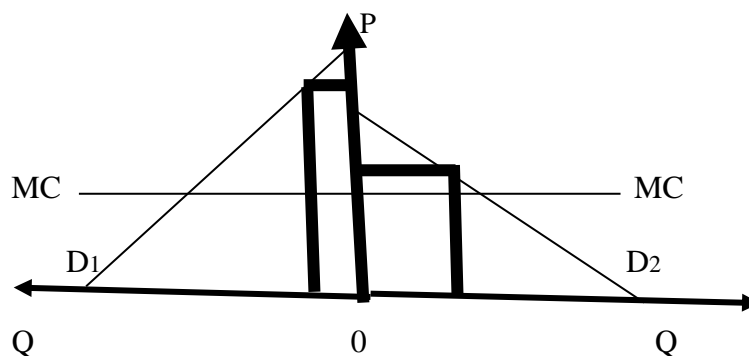
bu ýerde: P – nyrh;
 AC – umumy ortaça harajatlary;
 MC – goşmaça harajatlary;
 Q – önümiň hyrydarlygy.

Monopol nyrry kesgitlenenden soň, grafikde gönüburçy garalamak bilen sap monopoliýanyň peýdasynyň möçberini görkeziň.

№7. Satyjylar öz harytlaryny bazarda üýşmejikler bilen goýuşdyrmagy amatly bilýärler: almalaryň irirägin, ownukragyny, has ownuklaryny goýuşdyrýarlar we degişli nyrrlary belleýärler. Bu mysalyň nyrr kemsitmegine nähili aragatnaşygy bar?

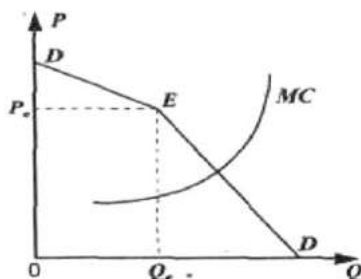
№8. Mälim bolşy ýaly, kartel – bu şol bir bazarda hereket edýän birnäçe firmalaryň gizlin ylalaşmagyny (dilleşmegini) aňladýar. Nädip kartele degişli önümçiligiň ululygy boýunça kiçi firmalar hem sap ýekebaralygyň artykmaçlygyny alyp bilýärler? Bu firmalaryň harajatlarynyň derejesi şu ýagdaýda nähili ähmiýete eýedir? Karteliň ýagdaýyny grafikde şekillendirmeli.

№9. Grafikde (9.4-nji surat) iki bazar – “arzan” we “gymmat bahaly”, ýagny nyrr kemsitlemäniň ýörelgeleri şekillendirilen. D_1 we D_2 çyzyklar – bu dürli çeyelikli hyrydarlygyň egri çyzyklarydyr; MC – bu her bir bazarda hemişelik bolan goşmaça harajatlaryň egri çyzygydyr. Haýsy usullar bilen Siz P_1 we P_2 nyrrlaryň derejelerini kesgitleärsiňiz? (Gönükdirme: pikirleniň, grafikde ýene-de haýsy egri çyzygy şöhlendirmeli? $MC=MR$ ýörelge ýadyňyzdamy?).

9.4-nji surat. Dürli çeyelikli hyrydarlygyň egri çyzyklary

№10. Oligopol bazarynda DD hyrydarlygyň “döwürleýin egri çyzygy” (9.5-nji surat) E nokatda eplemesi bar. Bu durnukly P_e nyrry häsiýetlendirýär. Nämе üçin bu nyrr belli durnuklygy bilen tapawutlanýar? Haýsy çende, nyrryň P_e möçberine täsir etmän, goşmaça harajatlaryň (MC) derejesi üýtgär? Bu aralygy grafiğiň ordinatasynda görkeziň (gönükdirme: MR egri çyzygy ýatdan çykarmaň).

9.5-nji surat. Oligopol bazarynda DD hyrydarlygyň we goşmaça harajatlaryň (MC) egri çyzyklary

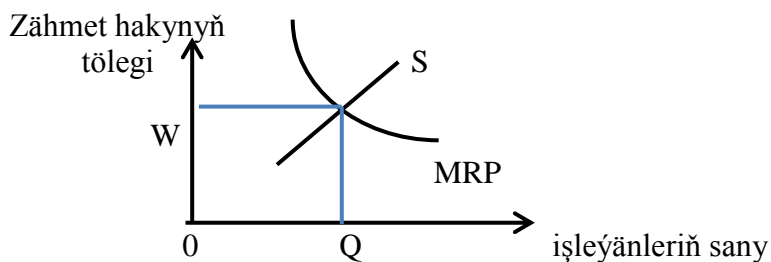
№11. Ulanylan kompýuter bazarynda iki topar satyjy bar: birinjisinde gowy ýagdaýy bolan az wagtda ulanylan kompýuterler satylýar. Satyjylar 1,2 müň dollardan az bahada satmaz. Mümkün bolan alyjylar oňa 1,4 müň dollardan satyn almaga taýyn. Ikinji topardaky satyjylar doly diýen ýaly öz bahasyny ödeýän kompýuterleri hödürleýär. Olar 600 dollardan ýokary bolan islendik bahadan satmaga taýyn. Alyjylar bolsa 800 dollara satyn almaga taýyn. Gowy ýagdaýy we ýaramaz ýagdaýy bolan kompýuterleriň sany deň. Kompýuterleriň bazarda nähili satuw nyrhý bolar we nähili netijelere bu getirir?

№12. Siz şereket dükandan 3 müň manada wideoapparatura satyn alyp bilersiňiz. Başga bir dükandan şonuň hiline laýyk gelýän 2,2 müň manada wideoapparatura satyn alyp bilersiňiz. Beýleki şertleriň deňliginde olaryň nyrhynyň tapawudy nämelere bagly?

№13. Siziň aýlyk girdejiňiz 2 müň manada deň. Duýdansyz kepillendirilmedik girdejili täze iş hödürleýärler. Üstünlik gazanan halatynda girdejiňiz 6 müň manada deň, gowşuzlyk halatynda – 1,5 manada deň bolup biler. Şunda Siziň üçin umumy peýdalylygyň derejesi 2 müň manada deň bolan ýagdaýynda 15 birlige, 6 müň manada deň bolan ýagdaýynda – 20 birlige, 1,5 müň manada deň bolan ýagdaýynda – 2 birlige deň. Size hödürlenilen işiňiziň ähtimally netijeliligi 0,5 deň. Garaşylýan girdejini we garaşylýan peýdalylygy kesgitläň.

Hödürlenýän täze işi kabul etmelimi?

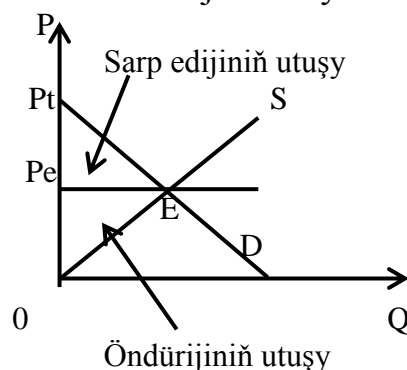
№14. 9.6-njy suratdaky egri çyzyklara serediň:

9.6-njy surat. Zähmet bazarynda zähmet hakynyň we işleýänleriň sanynyň arasyndaky baglanyşyk

Bu ýerde Siz monopsoniýa (monopsoniýa – bazarda köp satyjynyň bolmagy bilen diňe bir alyjynyň bolmagy) bazarynyň ýoklygyny göz önünde tutmaly bolýarsyňyz. Monopsoniýa bazarynda zähmet hakynyň derejesi we işgärleriň sany nähili üýtgär? Grafikde görkeziň.

№15. Grafigi (9.7-nji surat) serediň: P_tP_eE üçburç – bu sarp edijiniň artykmaçlygy; OPE – bu öndürijiniň artykmaçlygy.

9.7-nji surat. Hyrydarlygynyň we hödürlemäniň egri çyzygy

Bu ýerde kämil bäsdeş ýagdaýydyr. Ýekebara (monopol) ýagdaýda sarp edijiniň utuşy, öndürijiniň utuşy (peýdasy), sarp edijiniň we öndürijiniň (jemgyýetiň) umumy utuşy nähili üýtgär (artar, peseler)? Näme üçin? Grafikde görkeziň.

№16. Siz telewizorlary satmak üçin öz dükanyňyzy gurnamaga çözügüt kabul etdiňiz we telewizor satyn alyp biljekdigiňiziň möçberini bellemeli bolduňyz. Eger-de Siz 1 müň telewizor alyp satmaly bolsaňyz, onda onuň birliginiň bahasy 7 müň manat bolar. Eger-de Siz 500 telewizor alyp satmaly bolsaňyz, onda onuň birliginiň bahasy 8 müň manat bolar. Islendik ýagdaýda Siz telewizorlary 10 müň manada satarsyňyz. Emma Sizde onuň satuwynyň mukdarynyň takyk maglumaty ýok. Birmeňzeş ähtimally derejede Siz 500 we 1 müň telewizor satyp bilersiňiz. Şeýle hem, satylmadyk telewizorlar ilki nyryhyndan 40% pes derejede üpjün edijä gaýtarylyp bilner. Telewizorlaryň satyn alyş mukdaryny kesgitlemekde, olaryň mümkin bolan satuwynyň mukdary boýunça takyk maglumatlary doly anyklamakda Siz näçesini satyn almaga taýýar?

№17. Täze gaz käniniň abadanlaşdyrmagyna maýa goýumlaryny özleşdirmäge niýetlendiren kärhananyň gymmat bahaly kagyzlaryny Size hödürleýärler. Üstünligiň ähtimallygy $1/3$ deň, gowşuzlygy - $2/3$ deň. Üstünlik gazanan halatynda gymmat bahaly kagyzlara 60 manatdan, gowşuzlyk halatynda – 12 manatdan satyn alyp bolýar. Bu gymmat bahaly kagyzlary Siz näçeden satyn almaga taýýar?

№18. Firma harydynyň birliginiň nyrry $P = 1255$ -den satsa, onuň nyrra görä hyrydarlygynyň çeyeligi - 5 deň bolýar.

Bu harydyň öndürilişiniň goşmaça harajatlaryny kesgitlemeli.

№19. Eger-de firmanyň harydynyň nyrhy 10 dollara, hyrydarlygyň nyrha görä çeyeligi -2 deň bolsa, onda goşmaça girdejisi (MR) näçe bolar?

№20. Goşmaça girdejisi (MR) 180 birlige, goşmaça harajatlar (MC) 100, umumy ortaça harajatlar (AC) 200 birlige deň bolanlygynda ýekebara öndüriji (monopolist) önümini öndürýär we satýar. Öz peýdasyny iň ýokary derejä ýetirmekde firma nähili çäreleri görmeli?

№21. Almaz (gymmat bahaly daş) bazarynda iň iri “De Birs” firma we birnäçe kiçi kärhanalar hereket edýär. Almaza hyrydarlyk şu formula bilen häsiýetlendirilýär:

$$p=100-2q;$$

bu ýerde: p – bir karatyň nyrhy;
q – almazlaryň mukdary, müň sany.

Beýleki firmalar bazara almazlaryň şu mukdaryny hödürläp biler:

$$Q=0,5p$$

- a) Eger-de “De Birs” firmanyň goşmaça harajatlary 20 dollara deň bolan ýagdaýda, ol näçe mukdarda almaz bazara hödürlär?
- b) Bir karatly almazyň nyrhy näçe bolar?
- ç) dünýä bazarynda almazyň näçe mukdary ýerlener?

№22. Firmanyň goşmaça harajatlary 60 dollara deň. Önümçiligiň belli möçberinde hyrydarlygyň çeyeligi -2 deň. Onuň bazar nyrhyny kesgitläň.

TESTLER

№1. Aşakdaky tassyklamalaryň haýsysy dogry:

- a) ABŞ-da lukmançylykda we ýurisprudensiýada (hukukşynaslyk) hususyýet işini açmakda döwlet edaralaryndan ygtyýarnama (lisenziýa) almak zerur;
- b) Türkmenistanda tebigy resurslar döwlet eýeçiligindedir, mundan başga, bu resurslaryň esli bölegi gaýtadan dikeldilmeýändir;
- ç) awtorçylyk hukugy ýaýrawynyň ösen kanunçylygynda, firma öz täze önümini öndürmek üçin tassyknama (patent) we diňe özüniň nusgasyny çykarmak hukugy bilen ony goraýar;
- d) ählisi.

Dogry jogap beriň.

№2. Siz miras galýan uly baýlygyň eýesi bolup, öz telekeçi işiňizi açmaga karara geldiňiz: awtomobil öndürýän zawody döretmek. Pudaga girmek üçin nähili päsgelçilikleri ýeňip geçmeli bolar:

a) masşabyň (kärhananyň giňelmegi bilen) peýdalylygyny peseldýän päsgelçilikleri;

b) maliýe ýagdaýa degişli päsgelçilikleri;

ç) ygtyýarnamany almak bilen bagly päsgelçilikleri;

d) kompaniýa bilen bagly mahabatlandyрма päsgelçilikleri;

e) hereket edýän awtomobil firmalar tarapyndan gödek bäsdeşlik.

Dogry jogap beriň.

№3. Aşakdaky sebäpleriň (faktorlaryň) haýsylaryny firmanyň agalyk etmeginiň çemesine degişli hasap etmek bolar:

1) pudaklaýyn bazarda firmalaryň sanyny we, degişlilikde, önümçiligiň konsentrasiýasyny (toplanmasy);

2) ýerine ýetiriji we kanun çykarýan döwlet edaralaryň düzümine girmekligi;

3) firmanyň ortaça harajatlarynyň derejesini;

4) firmanyň önüminiň hyrydarlygynyň çeýeligini;

5) hödürlemäniň çeýeligini;

6) belli pudagyň firmalarynyň arasynda aragatnaşygy (aýyk ýa-da gizlin ylalaşma).

Dogry jogap beriň.

№4. Nyrh kemsitmesini (diskriminasiýa) ýöretmek bolýarmy:

a) supermarketde birmeňzeş hilli almany satmakda?

b) ýokarky we kiçi topardaky talyplar üçin “Ykdysady nazaryýet” dersi boýunça okuw kitabyňy satmakda?

ç) London şäheriniň merkezinde uly supermarketde we onuň çetdäki kiçi dükanynda birmeňzeş hilli zenanlar üçin köýnekleri satmakda?

Dogry jogap beriň.

№5. Bazar ygtybarly bölünenmi, haçan-da:

a) Döwletli we garyp syrkawlara lukman öz hyzmatlaryna dürli nyrh bellese?

b) sergi galereýa çagalar we ulular üçin dürli giriş tölegi bolsa?

ç) Aşgabat şäheriniň merkezindäki dükanlarda we şäheriň çetdäki dükanlarynda miwe suwlarynyň dürli nyrhy bolsa?

d) salgyt beýannamasyny (deklarasiýa) düzmekde maslahat beriji öz hyzmatlaryna döwletliler we garyplar üçin dürli derejede tölegleri bellenilse?

e) raýatlara we senagat kärhanalara goýberilen elektrik energiýanyň dürli tarifleri bolsa?

Dogry jogap beriň.

№6. Göz önüne getiriň, pudakda diňe 4 firma bar, ýagny oligopol bazary bar. Oligipolist-firma nädip öz peýdasyny iň ýokary derejä ýetirer (maksimizirlär):

- a) öz önüminiň nyrhyny galdyryp;
- b) öz önüminiň hilini gowulandyryp;
- ç) işjeň mahabatlandyрма syýasaty üsti bilen;
- d) öz önüminiň nyrhyny peseldip;
- e) şol bir pudagyň beýleki firmalary bilen açyk ýa-da gizlin ylalaşyk boýunça bilelikdäki nyrh syýasatyny düzmek bilen;
- f) harajatlary peseltmek bilen?

Dogry jogap beriň.

№7. Köplenç “ownuk biznes” – bu önümiň tapawutlygy bilen bäsdeş monopoliýadyr” pikirlenmeleri eşidip bolýar: Munuň özi näçe derejede dogry? Mysal üçin aşakdaky firmalaryň nämesi umumy:

- a) galla ýetişdiren kiçi oba hojalyk maşgala fermasy;
- b) özboluşly we giňden ýaýranmadyk materialdan – Sibiriň tundrasyndaky sugunyň şahlaryndan ilik öndürýän kiçi kärhana;
- ç) harby gämiler üçin kürekleme wintyna dünýä islegleriň 30% kanagatlandyryan Norwegiýanyň “Ka Me Ba” kiçi kompaniýasy;
- d) töwegelli (wençur) kärhanasy?

Dogry jogap beriň.

№8. Beýleki şertleriň deňliginde, aşakdaky sebäpleriň (faktorlarynyň) haýsylary ýekebara öndürijiniň (monopolistiň) agalyk derejesini güýçlendirýär, haýsylary – gowşadýar:

- a) ulag ulgamynyň ösüşi;
- b) degişli pudakda zähmeti tygşytlaýan tehnologiýa;
- ç) degişli kärhananyň işgärleriniň hünär derejesiniň ýokarlanmagy?

Dogry jogap beriň.

№9. Töwegellige höwesli adamyň öz pullaryny ýerlemekde şu aşakdaky wariantlary bar:

- a) peýdalylygy 20% deň bolan ABŞ-nyň kaznaçeý weksellerine (ABŞ-nyň hökümetiniň töwegelsiz gysga möhletli gymmat bahaly kagyzlaryna);
- b) 50% ýyllyk möçberi bolan täjirçilik bankyň depozit şotyna (töwegellik derejesi örän ýokary);
- ç) goýumlary diwersifikasiýalaşdyrmak (köp ugurly ýerleşdirmek): 50% - ABŞ-nyň kaznaçeý weksellerine, 50% - täjirçilik banka. Haýsy wariant saýlanyp bilner?

Dogry jogap beriň.

№10. Aşakdaky ýagdaýlara laýyk antimonopol (ýekebaralyga garşy) kanunçylyk namalarynyň kabul edilmegine amatly ýa-da garşy delil getiriň:

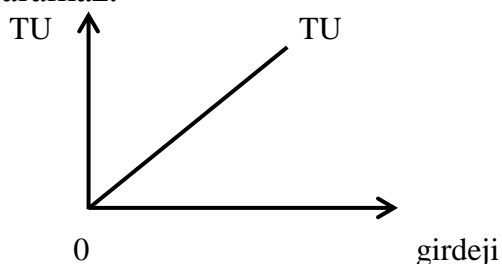
- a) sowudyjy içgileri öndürýän uly kompaniýanyň ýolbaşçysy bolup, antimonopol (ýekebaralyga garşy) kanunçylyk namalarynyň kabul edilmegine garşy delil getiriň.
- b) ýekebaralyga garşy (antimonopol) işleriň kadalaşdyrylmagy boýunça Barlag toparyň ýolbaşçysy bolup, antimonopol kanunçylyk namalarynyň kabul edilmegine amatly delil getiriň.

№11. Aşakdaky haýsy ýagdaýlarynda, Siziň pikiriňizçe, ýekebaralyga garşy (antimonopol) kanunçylyk namalary kabul etmek maksada laýykdyr:

- a) jemagat ulgamyndaky elektrik enjamlary öndürýän birnäçe fabrikleriň direktorlarynyň dilleşmegi esasynda öz önümine birmeňzeş nyrh belleniýär, bu bolsa pudakda öz şertini höküm etmäge ýardam berýär;
- b) köpsanly ätiýaçlandyрма we sintetiki süýüm öndürýän kompaniýalaryň birleşmesi bolup geçýär;
- ç) ençeme sintetiki süýüm öndürýän kompaniýalaryň birleşmesi bolup geçýär;
- d) täze tehnologiýalaryň durmuşa ornaşdyrylmagynyň we önümçiligiň masştabyndan (ululygyndan) tygşylygyň netijesinde, himiýa dökünlerini öndürýän zawod pudakda öz şertini höküm etmäge mümkinçiligi bar?

№12. 9.8-nji suratdaky grafik şahsyýetiň nähili töwekgelligini şekillendirýär:

- a) hoşamaý;
- b) bitarap;
- ç) ýaramaz.

9.8-nji surat. Şahsyýetiň töwekgelligini şekillendirýän grafik

Dogry jogap beriň.

SORAGLAR

№1. Haýsy ýagdaýlarda “firma” we “pudak” adalgalary gabat gelýär, ýa-da sinonim (manydaş) bolýar?

№2. Şu aşakdaky soraglara jogaplary beriň:

1. Pudaga girmek päsgelçilik nämäni aňladýar?
2. Pudaga girmek päsgelçiligiň meselesi nämeden ybarat?
3. Pudaga girmek päsgelçilikleri nädip toparlara bölüp bolar?

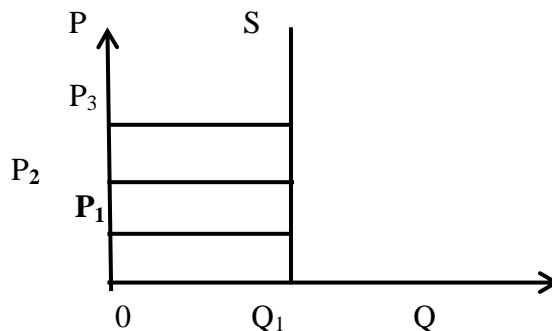
№3. Tassyklamalary seljeriň we aşakdaky soraglara jogap beriň:

- a) nyrhларыň üstünden gözegçilik edip, az sanly firmalar birmeňzeş önüm öndürýärler;
- b) nyrhларыň üstünden gowşak gözegçilik edip, köp sanly kompaniýalar dürli önüm öndürýärler;
- ç) nyrhларыň üstünden bölekleyin gözegçilik edip, iki sany firma birmeňzeş önüm öndürýärler;
- d) nyrhларыň üstünden ýokary derejede gözegçilik edip, bir firma belli bir önüm öndürýärler;
- e) ABŞ-da gaýtadan işleýän nebit önümleriň dürli görnüşleriniň 94%-ni 50 sany iri kompaniýalar öndürýärler.
- f) ABŞ-da uçarlaryň gurluşygynda satuwyň 81%-i 8 sany iri firmalaryň paýyna düşýär.

Soraglar:

1. a)-d) pikirlenmelerde haýsy bazar düzümi beýan edilen?
2. e) tassyklamada haýsy bazar düzümi beýan edilen?
3. f) tassyklamada haýsy bazar nusgasyna degişli alamatlar beýan edilen?

№4. “Monopoliýa” grek dilden terjimesi “ýekebara satyjy” adalgany aňladýar.

9.9-njy surat.

“Monopoliýa” sözi we grafigi seljerip, aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Bazarda ýekebara satyjy bolup monopoliýa işi üçin hakyky mümkinçilikler barmy? Beýle işiň dowamlylygy näçe bolup biler?
2. 1-nji soraga hawa jogap bermekde nähili deliller we mysallar bolup biler?

3. Siziň pikiriňizçe, 1-nji soraga ýok jogap bermekde nähili deliller bolup biler?

№5. Sap ýekebara öndüriji (monopolist) çäksiz öz harydynyň nyrhyny galdyryp bilýär, çünki ol pudakda ýeketäk öndürijidir. Onuň harydyna hyrydarlygyň egri çyzygy – absolýut çeyä däl görnüşdedir. Siz şu pikirlenme bilen razymy?

№6. Tassyklamalary seljerip aşakdaky soraga jogap beriň:

a) bäsdeşlerden goranmakda ýönekeý çäreleri göz önünde tutman, kompaniýa täze önüm bilen birinji gezek bazara çykýar;

b) ylmy açyşyň awtory öz döredijilik artykmaçlygy barada alada edip, awtorçylyk hukuklary barada instituta ýüzlenip, ony bellige aldyrýar.

ç) tutuş bazar hyrydarlygyny kanagatlandyryň önümi öndürüp, iň ýokary netijelilik gazanyp, firma pudakda hereket edýär;

Monopoliýalaryň haýsy görnüşine (a - ç) tassyklamalar degişli: tebigy, açyk ýa-da ýapyk? Mysal getirin.

№7. Bazaryň häsiýetnamalarynyň biri bu bazarda iri firmalaryň ýa-da iri firmalaryň topary tarapyndan agalyk etmegidir. Ine satuw hakynda ABŞ-nyň 4 iri senagat firmalaryň käbir tejribä daýanýan (empiriki) maglumatlary, ýagny pudakda öndürilen önümiň möçberinden paýy şulardan ybarat: ağaç kesýän senagatyň satuwyndan – 17%, awtoulaglar üçin herekete getiriji şaýlaryň (dwigatelleriň) we kuzowlaryň – 93%.

Şoňa meňzeş, ABŞ-nyň 8 iri senagat kompaniýalaryny häsiýetlendirýän görkezijiler: gazet çykarýan önümçiligiň satuwyndan - 31%, howa ulaglaryň gurluşygy – 81%.

Empiriki maglumatlary seljerip aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Siz nädip “bazaryň toplanmasy (konsentrasiýasy)” adalgany düşünýärsiňiz?

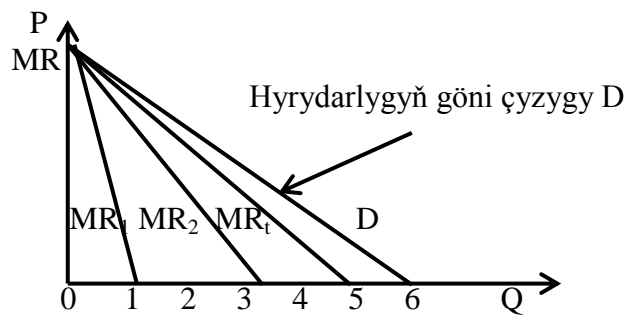
2. konsentrasiýanyň koeffisiýenti näme?

3. konsentrasiýanyň koeffisiýenti görkezijide ýetmezçilik barmy?

№8. Sap ýekebara (monopoliýa) şertinde kämil bäsdeşli şertdäkilere garanyňda näme üçin hyrydarlygyň we goşmaça girdejiniň çyzyklary gabat gelenok?

№9. Ýekebara öndüriji öňki harytlaryň nyrhyny peseltmän, her bir goşmaça önümiň nyrhyny peseldip bilermi?

№10. Grafikde (9.10-njy surat) hyrydarlygyň çyzygy (D) we goşmaça girdejiniň üç wariantynyň çyzygy şekillendirilen: MR_1 , MR_2 , MR_3 . Bu wariantlaryň (MR) haýsylary dogry we näme üçin?

9.10-njy surat. Hyrydarlygyň we goşmaça girdejiniň grafikleri

№11. Pikirleniň, ýekebara öndüriji (monopolist) üçin näme saýlama obýekti bolup durýar: goşmaça harajatlara (MC) deň bolan nyrhларыň derejesi (P), ýa-da iň ýokary (maksimal) nyrha deň bolan goşmaça harajatlaryň derejesi? (gönükdirme: monopoliýada $MC < P$, ýatdan çykarmaň).

№12. Her bir goşmaça öndürilen we ýerlenen önüm umumy girdejä we umumy harajatlara bir zat artdyryarmy? Bu “artyş” näme? Ykdysady nazaryýetde olary nädip belleýärler?

№13. Mälim bolşy ýaly, uzak möhletde kämil bäsdeşlikde firmanyň deňagramlylygynyň şerti bu goşmaça harajatlara (MC), goşmaça girdejä (MR) we umumy ortaça harajatlara (AC) deň bolan nyrhларыň (P) derejesi ($MC = MR = AC = P$) bolup durýar. Bu ýagdaý kämil däl (sap ýekebara) bäsdeşlikde nähili üýtgär?

№14. “Näme üçin maksimal ýokary nyrry bellemäge bähbidi bolan ýekebara öndüriji (monopolist) öz harydynyň nyrhyny peseldýär?”

№15. Durnukly ykdysady peýdanyň nukdaýnazaryndan, gysga we uzak möhletli döwürleriň haýsysy kimlere wajyp: kämil bäsdeşe (nyrh alyjy) ýa-da kämil däl bäsdeşe (nyrh yzarlaýjy)?

№16. Sap ýekebara öndürijiniň (monopolistiň) ýitgili hereketi bolup bilermi? Eger-de monopolist nyrhларыň üstünden doly gözegçilik edýän bolsa bu nädip mümkin bolýar? Şu ýagdaýyň (ýitgili önümçilik) dowamlygy näçe bolup biler?

№17. Ýekebaralyk bazarda belli derejede agalygy aňladýar. Iňlis ykdysatçysy A.Lerner “monopol agalygy” diýen görkezijini (L)

$$L = \frac{P - MC}{P}$$

ylmy dolanyşyga girizdi (P – nyrh, MC - goşmaça harajatlar).

Bu agalyk haýsy çäklerde L: $? < L < ?$ bolup biler.

Kämil bäsdeş ýagdaýda L görkeziji näçe bolar?

№18. Ýokary umumy peýdany A. Lernerin “monopol agalygy” diýen görkezijisiniň (L) ýokary derejesi kepillendirýärmí? (gönükdirme: ortaça harajatlar bilen nyrhyň gatnaşygyna üns beriň).

№19. Firmanyň önüminiň hyrydarlygynyň çeyeligi bilen onuň bazarda agalygynyň arasynda nähili baglanyşyk bar?

№20. Mälim bolşy ýaly, kämil bäsdeşlik şertinde ýokary galýan goşmaça harajatlaryň (MC) egri çyzygy hem firmanyň gysga döwürdäki hödürlemesiniň egri çyzygydyr. Ýekebara firma tarapyndan öndürilýän önümiň möçberi bilen nyrhyň arasynda şeýle göni baglanyşyk barmy? (Gönükdirme: Diňe goşmaça harajatlara däl-de ýekebara öndürijiniň önümine hyrydarlygyň şekline, ýagny onuň egmesine hem üns beriň).

№21. Eger-de ýekebara-firma her bir alyjy üçin, onuň şol nyrhda harydy almaga taýýar bolanlygynda, iň ýokary nyrhy belläp bilse, onda muňa alyjynyň ätiýaç nyrhy diýip bolar. Şunda hyrydarlygyň we goşmaça girdejiniň grafikde egri çyzyklary nähili bolardy? Ätiýaç nyrhy bellemek mümkinmi? Her bir alyjy satyja iň ýokary nyrhda tölemäge taýýardygyny hakykatdanam habar berermi?

№22. Anyk her bir adam şu ýagdaý bilen bazarda duşuşýar: Siz sorayarsyňyz: - “Limon näçeden?” - “10 manat”. Haçan-da satyjydan bir näçe ädim daşlaşýarsyňyz, ol yzyňyzdan – “9 manat”, ýene-de bir ädim daşlaşýan da “bolýar, 8 manat” gygyrýar. Yzyňyza gaýdyp limony ilkinji bahasyndan 2 manat pes alyp bilersiňiz. Şunda satyjy näme kesgitlemek isleýär (mikroykdysadyýetiň adalgasy boýunça)? Alyjynyň daşky görkümüne, hususan, nähili egin-eşigi bar, ilkibaşky nyrhyň möçberi baglymy? Eger-de Siz gaýdyp, limony 8 manatdan alýan bolduňyz, satyjy beýleki alyjylara hem şol bahada limony hödürlärmí?

№23. Kämil bäsdeşli bazarynda nyrh kemsitmesi mümkinmi?

№24. Bazarda nyrh kemsitlemesini geçirmeýän ýagdaýy bilen deňeşdirende nyrh kemsitlenmesinde firmanyň önüminiň hödürlemesi köp ýa-da az bolar.

№25. Näme üçin obada satyn alnan alma, şäherde alnandan arzan bolar?

№26. Karteliň agzasy hökmünde Siz onuň hereketine, ýagny işiniň netijeliliginiň derejesine gyzyklanma bildirýärsiňizmi? Ýa-da, ylalaşygy bozmaga Siziň nähili bolsa-da höwesiniňiz barmy? Haýsy ýagdaýda Siz ylalaşygy bozup bilersiňiz?

№27. Tapawutly önüm öndürýän bäsdeş ýekebaralyk (monopol) bazarda oligopol baglanyşyk, gizlin ýa-da açyk ylalaşyk barmy?

№28. Kiçi şäherde ýeke-täk bolan tikiňçilik fabrikasyny ýeketäk alyjyly bazara (monopsoniýa) degişli hasaplap bolarmy? Jogaby esaslandyrmaly.

№29. Ýekebara-firmalaryň bazar agalygy (ýekebara agalygyň çeşmesi) nämä esaslanýar: olaryň önümçiligi we satuwy ujypsyz bolup bilermi?

№30. Millileşdirmegi aýyrmak, ýa-da hususlaşdyrmak adalgalar ýekebaralygy (monopoliýany) aradan aýyrmak adalgasy bilen bir manyny aňladýarmy?

№31. Nämä üçin amanat bankyň goýuma göterim möçberi hemişe beýleki täjirçilik banklaryňkydan pes bolar?

№32. “Eger-de dürli aktiwleriň (kärhananyň hususy serişdeleri) özünü ödeýişi (yzyna gaýtaryşy) položitel (amatly) baglanyşykda bolsa, onda maýa goýum bukjany döretmekde köpugurly (diwersifikasiýa) diýen töwekgelligi ätiýaçlandyryan usulyny ulanmak gerekdir. Şu pikirlenme bilen Siz razymy?”

№33. Galplaşdyrylan we pes hilli harytlary ýerlände alyjylara nämä üçin kepillendirmeleri bermek bolmaýar? Kepillendirmeleri bermeklik önümiň hiliniň ýokary bolmagyny häsiýetlendirýär, ynsapsyz söwdagärlere olary ýeňil ýerlemäge ýardam berer. Soňky sözlem bilen Siz razymy?

№34. Dürli hünärmen üçin sarp edilýän eşretleriň nyrhynyň derejesi onuň tölege ukyplylygy barada habar berilýärmí? Sebäbi, mysal üçin, fundamental fizika bilen meşgul bolan dünýä belli alym köne “Žigulide” instituta gatnamagy özüne gelşiksiz görenok, emma belli bankda üstünlik gazanýan işgär şonuň ýaly ulagda müşderileriň önünde gatnamagy ýalňys hasaplaýar,

№35. Ilat üçin edilýän kabel teleýaýlymyň hyzmat edýän kärhananyň, gaz-we ýylylyk üpjünçiligi hyzmatlarynyň ýekebaralygyny (monopoliýasyny) ýok etmek maksada laýykmy?

10-NJY TEMA. YKDYSADY RESURSLARYŇ DÖREMEGI WE PAÝLANYLMAGY

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

Firmalaryň 1 aýyň dowamyndaky maglumatlarynyň esasynda zähmeti talap edijilik görkezijisini we zähmet öndürilijisini hasaplamaly we netije çykarmaly.

Firmalaryň esasy görkezijileri

Görkezijiler	A firma	B firma
Öndürilen önümiň gymmaty, müň manat	900	800
ş.s. onuň gymmatynda: ortaça zähmet haky, manat	100	115
Firmalarda işleýänleriň ortaça sany, adam	100	70

Çözüdi:

Bu maglumatlaryň esasynda hasaplap bolar:

1) önümçiligiň zähmeti talap edijiligi – zähmet haky öndürilen önümiň gymmatyna bölmeli:

A firma üçin $ZTE = (100:900)*100 = 11,1\%$;

B firma üçin $ZTE = (115:800)*100 = 14,4\%$;

2) önümçiligiň zähmet öndürilijiligi – öndürilen önümiň gymmatyny işgärleriň ortaça sanyna bölmeli:

A firma üçin $ZÖ = (900 \text{ müň manat} : 100) = 9 \text{ müň manat}$;

B firma üçin $ZÖ = (800 \text{ müň manat} : 70) = 11,4 \text{ müň manat}$.

Netije: B firma A firma garanynda zähmeti köpräk talap edýär, zähmet öndürilijiligi hem B firmanyňky A firmanyňkydan 26,7% ýokary ($11,4 : 9$). Bu B firmada zähmet hakynyň ösüş depginine garanynda zähmet öndürilijiligiň ösüş depgininiň öňürdýän häsiýetini aňladýar. Umuman, A firma garanynda B firmada netijelilik ýokarydyr.

№2. Harydyň öndürilişinde firma maýany (K) we zähmeti (L) ulanýar. Şunda $MP_K = 8$, $MP_L = 20$. Önümçilik faktorlaryň birliginiň nyrrhy:

$$P_K = 4, P_L = 10;$$

bu ýerde: MP_K – maýany ulanmak bilen goşmaça önümiň mukdary;

MP_L – zähmeti ulanmak bilen goşmaça önümiň mukdary;

P_K we P_L – maýanyň we zähmet resurslaryň ulanylmagynda öndürilen önümiň nyrrhlary.

№3. 10.2-nji tablisanyň boş sütünlerini dolduryň we kämil bäsdeşdäki şertlerde resursa hyrydarlygyň grafigini görüň, grafigiň häsiýetini düşündiriň. Kämil däl bäsleşikli şertlerde tablisanyň haýsy sütününde ilki maglumatlar üýtgär? Bu bolsa grafigiň keşbine nädip täsir eder?

Zähmetiň birligi (1)	Umumy önüm (2)	Goşmaça önüm (3)	Önümiň nyryhy, manat (4)	Umumy önümiň gymmaty (5)	Pul görnüşde goşmaça önüm, manat (6)
0	0		5		
1	10		5		
2	19		5		
3	27		5		
4	34		5		
5	40		5		
6	45		5		
7	49		5		
8	52		5		
9	54		5		
10	55		5		

№4. Kärhanada ulanylýan esasy resurslaryň netijeliligini 10.3-nji tablisanyň maglumatlarynyň esasynda hasaplamaly.

10.3-nji tablisa

Kärhananyň esasy görkezijileri

t/b	Görkezijiler	Maglumat
1.	Öndürilen önümiň möçberi (Ö), müň manat	300
2.	Ýerlenen önümiň möçberi (YÖ), müň manat	260
3.	Işçileriň sany (I), adam	710

№5. Aşakdaky şertler firmanyň iň ýokary (maksimal) peýdany almaklyga gabat gelýärmí? Eger-de gelmese, onda firma peýdany iň ýokary derejä ýetirmek (maksimizirmek) üçin resurslaryň (zähmetiň we maýalaryň) arasyndaky gatnaşyklary nädip üýtgetmeli?

a) $MRP_L = 40$ manat, $P_L = 20$ manat;

$MRP_K = 40$ manat, $P_K = 20$ manat;

b) $MRP_L = 40$ manat, $P_L = 45$ manat;

$MRP_K = 30$ manat, $P_K = 40$ manat;

ç) $MRP_L = 50$ manat, $P_L = 50$ manat;

$MRP_K = 30$ manat, $P_K = 30$ manat;

d) $MRP_L = 30$ manat, $P_L = 25$ manat;

$MRP_K = 50$ manat, $P_K = 60$ manat.

Bu ýerde: MRP_L - zähmeti ulanmak bilen goşmaça önümiň gymmaty;

MRP_K - maýany ulanmak bilen goşmaça önümiň gymmaty.

№6. 10.4-nji tablisa serediň:

Kärhananyň aýry-aýry görkezijileri

Zähmetiň birlihi(1)	Umumy önüm (2)	Goşmaça önüm (3)	Önümiň nyryhy, manat (4)	Umumy önümiň gymmaty (5)	Pul görnüşde goşmaça önüm, manat (6)
0	0	0	3.10		
1	10	10	3.00		
2	19	9	2.90		
3	27	8	2.80		
4	34	7	2.70		
5	40	6	2.60		
6	45	5	2.50		
7	49	4	2.40		
8	52	3	2.30		
9	54	2	2.20		
10	55	1	2 10		

1. Boş sütünlerini dolduryň.
2. Kärhanada aşakdaky zähmet haklary boýunça näçe işgär saklarsyňyz:
  - a) sagatda 15,5 manat?
  - b) sagatda 16,0 manat?
  - ç) sagatda 20,0 manat?

№7. Bir harydyň öndürilmegine 2 sebäp (faktor) zerur: zähmet we ýer. Aşakdaky ýagdaýlaryň haýsysynda harajatlaryň iň pes derejesi (minimizasiýasy) gazanylýar?

Bazar şertindäki esasy görkezijiler

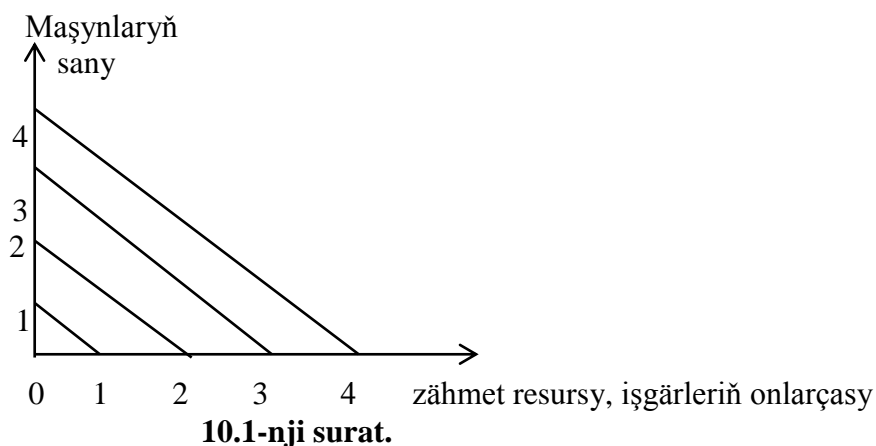
t/b	Goşmaça önüm	Ýeriň nyryhy	Zähmetiň goşmaça önümi	Zähmetiň nyryhy
a	6	2	9	3
b	16	8	15	5
ç	9	2	8	2
d	20	5	16	4

№8. Siziň dykgatyňyza firmanyň grafigi (10.1-nji surat) we tablisa (10.5-nji tablisa) görkezilen. Şolarda şol bir möçberde önüm öndürilişinde ulanylýan serişdeleriň (faktorlaryň) utgaşdyrylyşy şekillendirilen. 10.1 surady we 10.6-njy tablisany ulanyp, iň pes derejede (minimal) resurs harajatlary bilen önümçiligiň alnyp barylýşynyň nokadyny grafikde görkeziň. 10 işgäriň zähmeti = 1 maşynyň nyryhyna. Haýsy şertlerde deň harajatlaryň (izokost) çyzygynyň egmesi üýtgär? (Gönükdirme: tablisanyň maglumatlarynyň esasynda grafigi gurnamaly).

Bazar şertindäki esasy görkezijiler

Mümkin utgaşdyrylmalar	Maşynlaryň sany	Zähmet, 10-lyk işgär
a	5	0,5
b	4	0,7
ç	3	0,9
d	2	1,2
e	1	2,7

TESTLER

№1. Ykdysady resurslaryň döremegine degişli däl sebäbi görkeziň:

- a) bazarda resurslaryň nyryhy;
- b) resurslaryň paýlanyşy;
- ç) ykdysady syýasat;
- e) täze pudaklaryň ýüze çykmagy.

№2. Haýsy ýagdaýda kärhana goşmaça resurslary ulanyp in ýokary peýda gazanyp biler?

- a) goşmaça resurslary ulanmak bilen umumy girdeji umumy harajatlara deň bolsa;
- b) goşmaça resurslary ulanmak bilen goşmaça girdeji goşmaça harajatlara deň bolsa;
- ç) resurslary ulanmak bilen goşmaça girdeji üýtgeýän harajatlara deň bolsa;
- c) resurslary ulanmak bilen goşmaça girdeji üýtgemeyän harajatlara deň bolsa;
- e) ählisi nädogry.

№3. Resurslaryň haýsylary ykdysady resurslara degişli däl?

- a) kärhanada işleýänler;
- b) önümçilikde ulanylýan maddy serişdeler;

- c) ýer astyndan gazyp çykarylýan magdanlar;
- d) ammarlardaky önümçilik ätiýaçlary;
- e) geljekde gazyp çykarmaga niýetlenen magdan serişdeleri;
- f) ulanmaga göz önünde tutulmaýan we gazyp çykarylmaýan magdan serişdeleri.

№4. Aşakdaky görkezilen sebäpleriň (faktorlaryň) haýsysy belli pudagyň resurslara bolan hyrydarlygyna täsir etmeýär?

- a) ulanyjylaryň ileri tutmasynyň we gylyklarynyň üýtgeýşi;
- b) önümçiligiň tehnologiýasynyň kämilleşmegi;
- ç) resurslaryň nyrhynyň otnositel üýtgeýşi;
- d) puluň hümmetsizlenmegi bilen bagly bolan resurslaryň nyrhynyň deňeçer ýokarlanmagy;
- e) bazarda pudagyň ýekebaralygy gazanmagy (monopoliýalaşmagy).

№5. Aşakdaky sebäpleriň haýsylary esasy däl resurslara bolan hyrydarlygyň garaşlylygyny häsiýetlendirýär:

- a) resursyň nyrhy;
- b) resursyň çäkli öndürililigi;
- ç) resursyň esasynda öndürilýän önümiň hyrydarlygy;
- d) beýleki resurslaryň nyrhy.

Dogry jogabyny saýlaň.

№6. Resurslaryň biri birine goşmaça tehnologik çalyşma kadasy deň:

- a) resurslaryň birlikleriniň nyrlarynyň gatnaşdyrylmagyna;
- b) resurslaryň goşmaça netijeliliginiň gatnaşdyrylmagyna;
- ç) resurslaryň ortaça netijeliliginiň gatnaşdyrylmagyna.

№7. Ykdysady resurslaryň döremegine ýokary derejede täsir edýär:

- a) ýurtda bilimiň we maglumatyň elýeterligi;
- b) ýurtda dürli ugurlar boýunça ýokary derejeli hünärmenleriň barlygy;
- ç) ýurtda dürli ugurlar boýunça ýokary derejeli hünärmenleriň gaýtadan taýýarlanmagynyň ýola goýulmagy;
- d) maýa goýum işini alyp barmak üçin amatly şertleriň döredilmegi;
- e) ýurtda ilatyň ýeterlikli tölege ukyplylygy;
- h) ählisi dogry.

SORAGLAR

№1. Näme üçin adamzadyň ýaşaýyş döwrüniň dowamynda ýere bolan hyrydarlyk hemişe ösýär?

№2. Önümçilik ulgamyndan janly zähmeti gysyp çykarmagy bilen ylmy-tehniki ösüşi işsizligiň esasy sebäbidir diýmek bolarmy?

№3. Näme üçin bazarda el zähmetiň harytlarynyň ýeterlikli ýokary derejede bahalandyrylmagyna garamazdan, egriji we demirçi ýaly kärler aradan çykýar? Düşündiriň.

№4. Telekeçilik ukyby önümçiligiň faktory hökmünde hasaplamak bilen, bazar ykdysadyýetine geçmekde näme üçin telekeçilik faktoryna hyrydarlyk ösýär?

№5. Harajatlary iň pes derejä ýetirmek (minimizirlemek) nukdaýnazardan firmanyň resurslarynyň amatly ulanylmagyny görkezýärmí?

№6. Eger-de firma iň ýokary (maksimal) peýda berýän resurslaryň gatnaşmagyny üpjün etse, onda iň pes harajatlar bolarmy?

№7. Haýsy ýagdaýlarda hyrydarlygyň egri çyzygy has çeyé: kämil bäsdeşlikde ýa-da ýekebara ýagdaýda? Näme üçin? Bu iş üpjünçiligine nähili täsir eder?

№8. Ykdysady resurslaryň döremegine degişli esasy sebäpleri nygtap geçiň.

№9. Belli bolşy ýaly, önümçilikde ulanylýar çäkli tebigy resurslar. Bu resurslaryň ýurtlar boýunça paýlanylmagy dürlidir, ýagny belli ýurtlarda belli resurslaryň ýetmezçiligi hökman ýüze çykýar. Häzirki döwürde bu ýagdaýy ýeňip geçmäge haýsy ykdysady gurallar ýardam berýär?

11-NJI TEMA. MIKROYKDYSADYÝETIŇ SUBÝEKTLERINIŇ IŞINDE ZÄHMET RESURSLARYŇ ÄHMIÝETI. ZÄHMET BAZARY

MESELELER

№1-nji mesele - çözgüdi bilen nusga hökmünde.

Bazarda zähmete hyrydarlygyň formulasy şu: $L_D = 50 - W$.

Bu ýerde: L_D – ulanylan zähmetiň mukdary, müň adam-güni;

W – zähmet hakynyň gündelik möçberi.

Bazarda zähmetiň hödürlemesiniň formulasy şeýle $L_S = 2W - 25$ ýazylýar.

Döwlet tarapyndan 30 birlige deň bolan iň pes (minimal) zähmet hakynyň belenilmegi bilen işsizleriň sanyny kesgitlemeli.

Çözüdi

İşsizleriň möçberi onuň hödürlemesi bilen hyrydarlygynyň tapawudydyr.
Ýagny: $L_S - L_D = (2W - 25) - (50 - W) = 2W - 25 - 50 + W =$
 $= 3W - 75 = 3 \times 30 - 75 = 90 - 75 = 15$ müň adam.

№2. Ýyllyk ortaça işgärleriň sany 100 adama deň bolan “A” kärhanada ýylda 100 tonna önüm öndürilýär. “B” kärhanada bolsa 120 işgärler bilen ýylda 150 tonna önüm öndürilýär. Önümiň birliginiň bazar nyrhy 5 manada deň. Beýleki şertleriň üýtgemeyän ýagdaýynda, “B” kärhanada zähmet haklaryny geljekki ýylda 10 % ýokarlandyrmaklyk göz önünde tutulýar. Gerekli hasaplamalaryň netijesinde ýagdaýlaryň ýüze çykmagyny bellemeli we kärhanalaryň işini bahalandyrmaly.

№3. Firmalaryň ikisiniň görkezijileriniň esasynda hasaplary amala aşyrmaly we netije çykarmaly.

11.1-nji tablisa

Firmalaryň bir aý üçin esasy görkezijileri

Görkezijiler	A firma	B firma
Öndürilen önümiň gymmaty, müň manat	900	800
ş.s. onuň gymmatynda ortaça zähmet haky, manat	100	115
Firmalarda işleýänleriň ortaça sany, adam	100	70

№4. Goşmaça (çäkli) zähmeti ulanmakdan alnan önüm $MP_L = 2$,
goşmaça maýany ulanmakdan alnan önüm $MP_k = 5$,
zähmetiň nyrhy $P_L = 1$,
maýanyň nyrhy $P_k = 20$.

Şu maglumatlaryň esasynda hasaplamalary ýerine ýetirip, subut etmeli:

a) zähmetiň ýa-da maýanyň ulanylmagynyň artdyrylmagyna serişdeleri gönükdirmek netijelimi?

b) eger-de önümçiligiň artmagy bilen goşmaça girdeji $MR_q = 3$ deň bolsa, onda zähmetiň, maýanyň ulanylmagyny artdyrmalymy ýa-da kemeltmelimi?

№5. Kärhanada işgäriň sagatlyk zähmet haky 1,5 birlige deň. Ykdysatçy Sawçenko 8 sagatlyk 22 gün işläpdir. Aýyň ahyrynda ol näçe aýlyk haky alar?

№6. Belli pudakda zähmetiň hödürlemesiniň funksiýasy $L_S = 200 w$; hyrydarlygyň funksiýasy $L_D = 1200 - 100w$ görnüşdedir, bu ýerde: w – gündelik zähmet haky;

L – işgärleriň sany.

Gündelik zähmet hakynyň 1-den 10 birlige çenli üýtgemegi bilen onuň hyrydarlygynyň we hödürlemesiniň egri çyzygyny gurmaly. İşgärleriň deňagramly

sanyny we deňagramly zähmet hakynyň möçberini kesgitlemeli we grafikde şekillendirmeli.

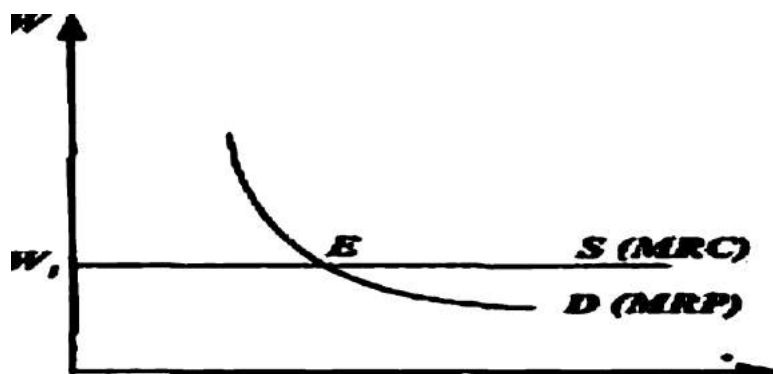
№7. Firmada önümiň natural möçberi 25%, işgärleriň sany 10% artdy. Zähmet öndürijiligiň üýtgemegini kesgitlemeli.

№8. 11.1-nji suraty serediň we soraglara jogap beriň:

1) goşmaça (çäkli) zähmetiň öndürijiligi nazaryýeti ulanyp, zähmet hakynyň derejesini nädip hasaplamak bolar?

2) 11.1-nji suratda näme görkezilen:

- aýratyn bäsdeş firmanyň ýa-da tutuş bazaryň hyrydarlygymy, hödürlemesi?

11.1-nji surat. Goşmaça zähmetiň we onuň hasabyna goşmaça önümiň hyrydarlygynyň egri çyzyklary

MRC – goşmaça resurslar üçin harajatlar;

MRP – pul görnüşde zähmetiň goşmaça önümi;

W – zähmet hakynyň möçberi;

L – zähmetiň mukdary;

E – deňagramly nokat.

№9. Ýylyň ahyrynda kompaniýanyň 1 günde öndürilýän harydynyň we hyzmadynyň möçberi 3 esse artdy. Bir ýylyň dowamynda nyrhlar 2 esse artdy, işgärleriň gündelik sany 1,5 esse artdy. Zähmetiň öndürijiliginiň üýtgemegini bahalandyrmaly.

№10. Tablisada (11.2-nji tablisa) iki bäsdeş firmanyň hasabat ýylda ortaça zähmet öndürijiligi, işgärleriň ortaça zähmet haky we öndürilen önümiň möçberi berlen. Maglumatlary ulanyp firmalaryň esasy görkezijilerini hasaplamaly we netije çykarmaly (ýagdaýyny bahalandyrmaly):

a) işgärleriň ortaça sanyny;

b) zähmeti talap edijiligini;

ç) firmalaryň ulylygy, ortaça zähmet öndürijiligi, zähmeti talap edijiligi boýunça ýagdaýyny bahalandyrmaly.

Hasabat ýylynda firmalaryň esasy görkezijileri

Görkezijiler	A firma	B firma
Öndürilen önümiň gymmaty, mln. manat	9	8
Ortaça zähmet öndürijiligi, mün manat	45	20
Ortaça zähmet haky, mln. manat	20	16

TESTLER

№1. Size belli bolan bazar düzüminiň haýsy görnüşine a) bilen ç) deňişli?

- a) zähmet bazary – bu biri birine garaşly bolmaýan ilatyň köpçüliginiň ýokary hünär derejeli zähmetiň hödürlemesidir;
- b) zähmet bazary zähmet hakynyň üstünden nähili bolsa-da gözegçiligiň ýoklugy bilen kesgitlenýär;
- ç) zähmet bazary - bu zähmetiň belli görnüşi boýunça hakyna tutmak boýunça telekeçileriň arasyndaky bäsdeşlikdir.

№2. Firma taýýar önümiň bazarynda agalyga eýe bolman, zähmet bazarynda ýekebara alyjy (monopsoniýa) hökmünde çykyş edýär. Bäsdeş firmalara garanynda bu firma:

- a) köp işgär hakyna tutmak bilen olara ýokary derejede zähmet hakyny belleýär;
- b) az işgär hakyna tutmak bilen olara pes derejede zähmet hakyny belleýär;
- ç) az işgär hakyna tutmak bilen olara ýokary derejede zähmet hakyny belleýär;
- d) köp işgär hakyna tutmak bilen olara pes derejede zähmet hakyny belleýär.

Dogry jogap beriň.

№3. Belli hadysalar berlen:

- a) bäsdeşlige gatnaşmaýan toparlaryň barlygy;
- b) zähmet şertleriniň dürlüligi;
- ç) işçi güýjüň hereketiniň çäkli derejesi.

Ýokardaky hadysalaryň haýsylaryna aşakdaky zähmet hakynyň tapawutlygy deňişli:

- 1. Mugallymyň we lukmanyň zähmet hakynyň tapawutlylygy;
  - 2. Ýurtda pasportda ýaşaýan ýeriniň ýazmasynyň bolmagy;
  - 3. Agyr işde işleýänlere ýokary derejede zähmet haky tölemek;
  - 4. Meşhur telegepeleşikleri alyp baryja we ýerli teleýaýlymdaky gepeleşikleri alyp baryja zähmet hakynyň dürli derejede tölenmegi;
- Dogry jogap beriň.

№4. Zähmet hakyny hasaplamakda ulanylýan gurallar we ulgamlar:

- a) tarif ulgamy;
- b) beýleki kärhanalaryň tejribesi;
- ç) döwlet tarapyndan bellenen çäklendirmeler;
- d) geçen ýyllardaky ulanylýan tejribe;
- e) ählisi dogry.

Dogry jogap beriş.

№5. Firma esasy önümçiligi düýpgöter awtomatlaşdyryp özgertdi. Şunda işgärlere haýsy usul bilen zähmet haky töläp bolar?

- a) öndürilen önümiň mukdaryna görä;
- b) öndürilen önümiň hiline we mukdaryna görä;
- ç) işgärleriň işläň wagtyna görä;
- d) işgärleriň işläň wagtyna we önümiň mukdaryna görä;
- e) işgärleriň işläň kadaly wagtyna görä.

Dogry jogap beriş.

№6. Zähmet resurslaryny peýdalanmagynyň aýratynlyklaryna degişli däl:

- a) üznüksiz önümçiligi üpjün etmeklik;
- b) işçi güýjüniň düzümi we onuň ösüşi önümçilik we durmuş pudaklarynyň özgerişi bilen baglylykda bolmagy;
- ç) işçi güýjüniň nyrhynyň döwlet tarapyndan kadalaşdyrylmagy;
- d) işçi güýjüniň peýdalanyşyny hakynyň derejesi bilen häsiýetlendirilmegi.

Dogry jogap beriş.

№7. Zähmet hakyny bellemegiň esasy ýörelgeleri:

- a) edilen işiň mukdary we hili boýunça aýlyk hakyny tölemek;
- b) zähmete görä aýlyk hakynyň gysarnyksyz wagtynda tölenmegi;
- ç) zähmet hakynyň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilişi;
- d) ählisi dogry.

Dogry jogap beriş.

SORAGLAR

№1. Kämil bäsdeşli zähmet bazarynda kimler hyrydarlygyň we hödürlemäniň subýektleri bolýar? Kämil däl bäsdeşli zähmet bazarynda kimler?

№2. Belli senagat toplumynyň tehnologiýasynyň özgerişi zähmet bazaryna nähili täsir eder? Haýsy hünärlere hyrydarlyk gysgalar? Haýsylara – öser?

№3. Năme ũçin bazar ykdysadyýetine geçiř dăwŭrde ýuristiň hyzmatyna, öňümi mahabatlandyrmak barada hünărmenlere hyrydarlyk ösdi?

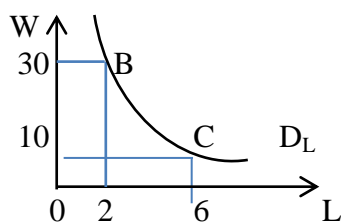
№4. Ýařaýan ýere ýazylma düzgüniň ýatyrylmagy zăhmet bazaryna nădip täsir eder?

№5. “Halylar gymmat bahaly, çŭnki řahsy sargytçylara el halysyny öndŭrmekde firma ajaýyp halyçy hünărmenlere ýokary derejeli zăhmet haky tăleýăr.” Halylaryň gymmat bahaly bolmagyny düřŭndirýăn bu pikirlenme bilen razymy?

№6. Năme ũçin gurply mařgalalarda zenanlar ýygy-ýygydan doly bolmadyk iř gŭni iřleýărler ýa-da, mařgalada çagalaryň sany we öý hojalyk iřiň măçberi pes ýagdaýly mařgalalaryňkydan tapawutlanmasa-da, iřlemeýărler. Bu ýerde năhili netijelik bar: yerini çalyřma ýa-da peýdalylyk?

№7. Haýsy-da bolsa harydyň hyrydarlygynyň nyrh çeyeligi bilen onuň öndŭriliřine gatnařýan zăhmete hyrydarlygyň nyrh çeyeliginiň arasynda baglanyřyk barmy? Mysal ũçin, Siziň pikiriňizçe, řampan çakyryň hyrydarlygynyň we ony öndŭrýăn iřgărleriň zăhmetine hyrydarlygyň nyrh çeyeligi năhili?

№8. 11.2-nji suraty serediň we soraglara jogap beriň:

11.2-nji surat. Zăhmet bazarynda iřçi gŭýje hyrydarlygyň egri çyzygy

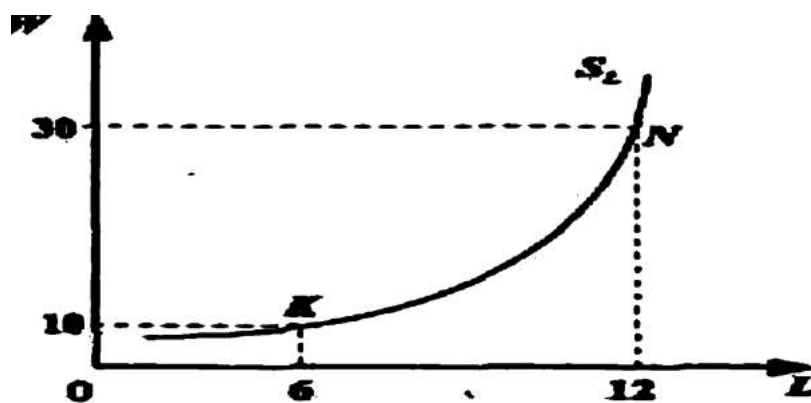
W- hakyky zăhmet haky;

L – ulanylýan zăhmetiň çak edilen mukdary:

- 1) W we L ũýtgemeleriň arasynda năhili gŭrnŭřde baglanyřyk bar?
- 2) 11.2 suratda năme garařly, năme garařsyz ũýtgame bolup durýar?
- 3) haýsy ýagdaýlarda zăhmetiň hyrydarlygy B nokatdan C nokada sŭýřer?

№9. 11.3-nji suraty seredip, ařakdaky soraglara jogap beriň:

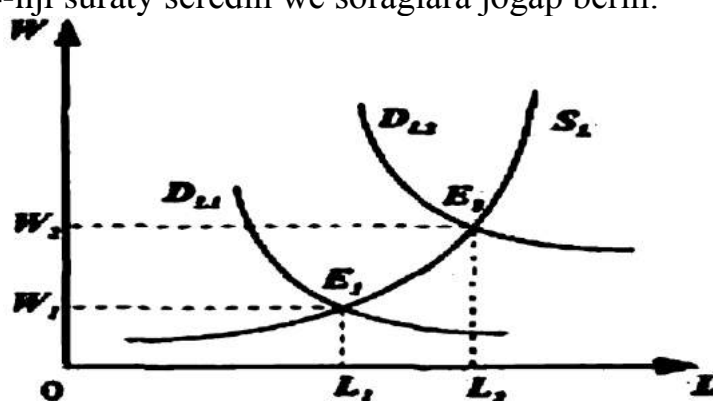

11.3-nji surat.

- 1) S_L egri çyzyk zähmetiň pudaklaýyn bazar hödürlemesini ýa-da şahsy hödürlemesini aňladýar?
- 2) S_L egri çyzygyň näme üçin amatly (položitel) egmesi bar?
- 3) zähmetiň hödürlemesiniň K nokatdan N nokada süýşmesine nähili ykdysady düşündirme berip bolar?

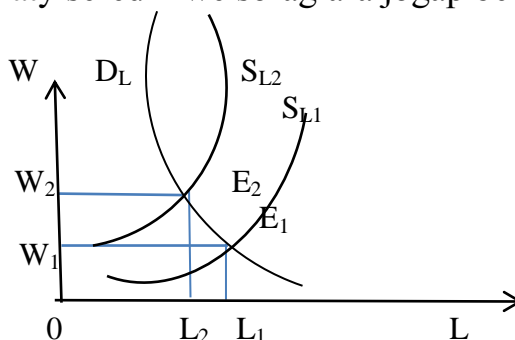
№10. 11.4-nji suraty serediň we soraglara jogap beriň:

11.4-nji surat. Resurslar bazarynda hyrydarlygyň üýtgemegi bilen deňagramlylygynyň üýtgemeginiň grafiki

- 1) E_1 we E_2 nokatlaryň ykdysady düşündirilmesi nähili bolup biler?
- 2) Haýsy faktorlar D_{L1} egri çyzygy D_{L2} derejä süýşürýär?

№11. 11.5-nji suraty serediň we soraglara jogap beriň:

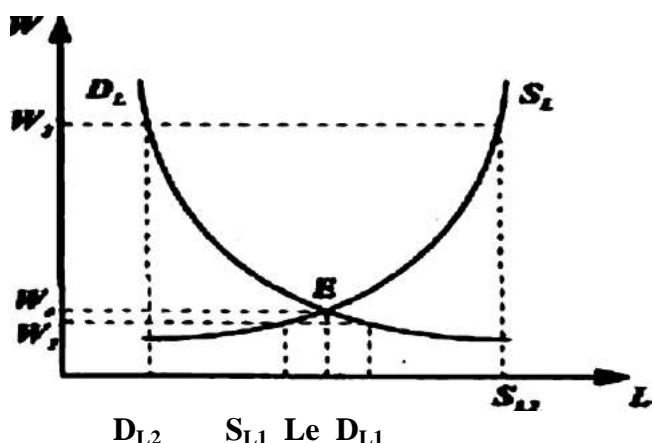
11.5-nji surat. Resurslar bazarynda hödürlemeniň üýtgemeginiň grafiki

1) D_L (hyrydarlyk) we S_L (hödürleme) egri çyzyklarynyň kesişmesiniň E_1 nokatdan E_2 nokada süýşmesi nämeni aňladýar?

2) Haýsy faktorlar S_{L1} egri çyzygy S_{L2} ýagdaýa getirýär?

№12. Önümçiligiň faktorlarynyň biri-biriniň deregini tutujylygy zähmete hyrydarlygyň nyrh çeyeligine nähili täsir eder? Şeýlelikde, dürli hünärli lukmanlaryň işleýän hususy saglyk öýünde içkesel lukmanlaryň (terapewt) hyzmatlaryna tarifler ýokarlanan. Şu lukmanlaryň zähmetini ekstrasenslaryň, irridodiagnoslaryň, adaty däl lukmanlaryň barlygy deregini tutup bilermi?

№13. 11.6-njy suraty serediň we soraglara jogap beriň:

11.6-njy surat.

1) D_L we S_L egri çyzyklarynyň, W_e nokat bilen deňeýer bolan, E nokatda kesişmesiniň ykdysady mazmuny nämeden ybarat?

2) W_1 nokat bilen deňeýer bolan $D_{L1} - S_{L2}$ bölegiň ykdysady mazmuny nämeden ybarat?

3) W_1 nokat bilen deňeýer bolan $S_{L1} - D_{L1}$ bölegiň ykdysady mazmuny nämeden ybarat?

№14. Kompaniýanyň prezidenti, meşhur sazanda ýylda ýüzlerçe müň dollar gazanyp bilýär, ýönekeý gullukçy bolsa – köp esse az gazanyp bilýär. Zähmet haklarynyň bu tapawutlaryny seljeriň we aşakdaky soraglara jogap beriň: Zähmet haklaryň tapawutlarynyň esasynda nähili faktorlar durýar?

№15. ABŞ-da bilime harçlanan harajatlar bilen geljekde alynjak girdejiniň arasyndaky baglanyşyk şeýledir: bilim almaga ortaça wagtyň sarp edilmegine garanynda iki esse wagtyň artmagy okuwyň tamamlanmagynda girdejiniň 5 esse ýokarlanmagyna getirýär.

Bu tassyklamany seljeriň we aşakdaky soraglara jogap beriň:

1) “Adam maýasy näme”?

2) “Adam maýasyna” maýa goýumlar nämäni aňladýar?

12-NJI TEMA. FIRMALARYŇ ÖNÜMÇILIK FONDLARY

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

12.1-nji tablisanyň maglumatlarynyň esasynda firmanyň önümçilik serişdeleriniň düzümini hasaplamaly we diagrammasyny gurmaly.

12.1-nji tablisa

Firmanyň 1 aýyň dowamynda önümçilikde ulanylan serişdeleriniň möçberi

Görkezijiler	Müň manat
Çig mallaryň gymmaty	3800
Materiallaryň gymmaty	7000
Maşynlaryň we enjamlaryň amortizasiýasynyň gymmaty	9600
Elektrik energiýanyň gymmaty	700

Çözüdi

1) umumy harçlanan serişdeleriň gymmaty:

$$3800 + 7000 + 9600 + 700 = 21100 \text{ müň manat};$$

1) umumy harçlanan serişdeleriň gymmatynda:

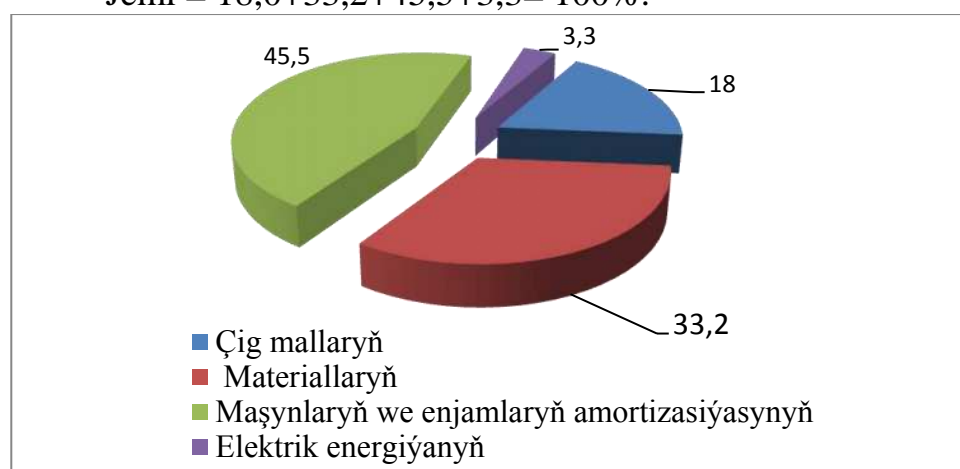
$$\text{çig mallaryň paýy} = (3800/21100) \cdot 100\% = 18,0\%;$$

$$\text{materiallaryň paýy} = (7000/21100) \cdot 100\% = 33,2\%;$$

$$\text{maşynlaryň we enjamlaryň amortizasiýasynyň paýy} \\ = (9600/21100) \cdot 100\% = 45,5\%;$$

$$\text{elektrik energiýanyň paýy} = (700/21100) \cdot 100\% = 3,3\%;$$

$$\text{Jemi} = 18,0 + 33,2 + 45,5 + 3,3 = 100\%.$$

12.1 surat. Umumy harçlanan serişdeleriň gymmatynyň düzümi, %

№2. Kärhananyň hasabat ýylynda öndürilen önüminiň möçberi 20 mln. manada, dolanyşyk serişdeleriniň ýyllyk galan ortaça möçberi 5 mln. manada deň. Meýilleşdirilýän döwürde ýerlenilmeli önümiň möçberi 20% artdyrmak göz önünde tutulýar. Hasabat we meýilleşdirilen döwür üçin dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşyk koeffisiýentini, olaryň berkitme koeffisiýentini we bir aýlanyşyň dowamyny hasaplaň.

№3. Kärhananyň hasabat ýylynda dolanyşyk serişdeleriň aýlanyşyk koeffisiýenti 5 deň, umumy ýyllyk öndürilen önüminiň möçberi 10 mln. manada deň. Dolanyşyk serişdeleriň ýyllyk galan ortaça möçberini we geljekki ýylda aýlanyşyk koeffisiýentiniň 6 deň bolan ýagdaýynda onuň galan ortaça möçberini we bir aýlanyşyň dowamyny hasaplaň.

№4. Kärhananyň, aşakdaky maglumatlaryna esaslanyp, dolanyşyk serişdeleriniň üýtgemeginiň we olaryň amatly ulanylmagynyň görkezijilerini, olaryň tygşytlylygyny (artyk harçlamasyny), şeýle hem goşmaça öndürilen önümiň möçberini hasaplamaly:

- 1) binýat ýylda dolanyşyk serişdeleriniň ortaça galyndysy 1224 mün manada deň;
- 2) binýat ýylda dolanyşyk serişdeleriniň bir aýlanyşygynyň dowamlygy 30 güne deň;
- 3) geljekki ýyl üçin dolanyşyk serişdeleriniň bir aýlanyşygynyň dowamlygynyň gysgaldylmagy 1 güne deň meýilleşdirilen;
- 4) geljekki ýyl üçin ýerlenen önümiň 106,5% ösüş depgini meýilleşdirilen.

№5. Ummanyň ortasyndaky adada ýaşaýan ýeketäk adam öz eli bilen günde 2 balyk tutup öz iýmit boýunça islegini kanagatlandyrýar. Ýöne 2 gün, iýmän, balyk tutýan guralyň üstünde işläp, her gün 10 balyk tutýar.

Maýanyň sap öndürijiligi (balygyň sanynda) näçe?

Näme şu mysalda maýany aňladýar?

№6. “Elektroniks” firmanyň esasy maýasy 30 mln. dollara deň. Onuň gulluk möhleti 5 ýyl. Tehniki täzelikleriň durmuşa geçirilmegi bilen şoňa meňzeş enjamyň bazar nyrry 20% peseldi. Bu ýagdaýda firmanyň esasy maýasy nähili bolar we ýitgileri näçe bolar?

№7. “Inžiniring” firmanyň esasy maýasynyň kadaly amortizasiýasyny we ýyllyk amortizasion aýyrmalary hasaplaň. Enjamyň doly fiziki könelmesi 8 ýyldan soň bolar, onuň häzirki bazar bahasy 24 mln. dollara deň. Eger-de hünärmenleriň pikiri boýunça 4 ýyldan soň moral könelmesi netijesinde bölekleyin ýa-da doly hümmetsizlenmegine getirýän, enjamyň moral könelmesi göz önünde tutulsa, firma nähili syýasatyň geçirilmegini bähbitli hasaplar? Maýanyň moral

könelmesine bagly bolan ýitgilerden doly kepillendirilmek üçin amortizasiýanyň kadasy we ýyllyk amortizasion (esasy serişdeleri ulanmakda tutumlar) tölegleriň möçberi näçe bolmaly?

№8. Firmanyň ýylyň dowamynda işiniň aýry-aýry görkezijilerini ulanyp esasy serişdeleriň öndürijiligini hasaplamaly.

12.2-nji tablisa

Firmanyň ýylyň dowamynda işiniň aýry-aýry görkezijileri

Görkezijiler	müň manat
Öndürilen önümiň möçberi	3800
Esasy serişdeleriň ýylyň başyna gymmaty	3000
Ýylyň dowamynda işden çykarylan esasy serişdeleriň gymmaty	600
Ýylyň dowamynda işe girizilen esasy serişdeleriň gymmaty	700

№9. 12.3-nji tablisadaky maglumatlaryň esasynda hasabat döwründe kärhanalaryň önümçilik işiniň aýry-aýry görkezijilerini ulanyp, esasy serişdeleriň ulanyşyny häsiýetlendirmeli (esasy serişdeleriň netijeliligi, esasy serişdeleriň işden çykaryş koeffisiýenti we täzeleriň işe giriş koeffisiýenti) we netije çykarmaly.

12.3-nji tablisa

Kärhanalaryň önümçilik işiniň aýry-aýry görkezijileri

müň manat

Görkezijiler	A kärhana	B kärhana
Öndürilen önümiň möçberi	4000	3500
Esasy serişdeleriň ýylyň başyna gymmaty	3500	2700
Ýylyň dowamynda işden çykarylan esasy serişdeleriň gymmaty	700	300
Ýylyň dowamynda işe girizilen esasy serişdeleriň gymmaty	700	250

№10. 12.4-nji tablisada kärhananyň 5 ýylyň dowamynda öndürilen önüminiň gymmatynyň, esasy serişdeleriň ýyllyk ortaça gymmatynyň maglumaty berlen. Bu görkezijileriň ösüş depginlerini hasaplamaly we deňeşdirip, netije çykarmaly.

12.4-nji tablisa

Kärhanalaryň önümçilik işiniň aýry-aýry görkezijileri

müň manat

Görkezijiler	2012	2013	2014	2015	2016
Öndürilen önümiň möçberi	30000	34000	37000	38000	40000
Esasy serişdeleriň ýyllyk ortaça gymmaty	360	400	410	420	425

№11. Firmanyň ýyllyk öndürilen önüminiň gymmaty 200 müň manada deň. Esasy serişdeleriniň ortaça ýyllyk gymmaty 1500 müň manada deň. Esasy serişdeleriň netijeliligini hasaplamaly.

TESTLER

№1. Dolanyşyk serişdelere degişli däl:

- a) dolanyşykdaky pul serişdeleri;
  - b) önümçilikde ulanylýan arzan bahaly esbaplar, gurallar;
  - ç) önümçilikde bir ýyldan köp ulanylýan gurallar;
  - d) önümçilikde ulanylýan çig mallar, materiallar, ýangyç serişdeleri.
- Dogry jogap beriň.

№2. Önümçiligiň dolanyşyk serişdelerini häsiýetlendirýän esasy alamatlaryna degişli däl:

- a) köp ýyllap önümçilige hyzmat etmek;
  - b) önümçiligiň gidişiniň bir tapgyrynda maddy serişdeleriň öz gymmatyny dessine täze öndürilen önüme geçirmek;
  - ç) önümçiligiň gidişiniň bir tapgyrynda maddy serişdeleriň natural görnüşiniň üýtgemegi.
- Dogry jogap beriň.

№3. Esasy serişdelere degişli däl:

- a) maşynlar, enjamlar, ulag serişdeleri;
  - b) köp ýyllyk oturdylan agaçlar;
  - ç) sarp etmäge satyn alnan mallar;
  - d) jaýlar, binalar, tehnologiýa;
- Dogry jogap beriň.

№4. Önümiň gymmatynda esasy serişdeleriň könelme tutumlarynyň (amortizasiýanyň) paýynyň möçberi nämäni aňladýar:

- a) önümçiligiň ýagdaýyny;
  - b) kärhananyň netijeliligini;
  - ç) önümçiligiň tehnologiýalary talap ediş derejesini;
  - d) önümçiligiň ylmy talap ediş derejesini;
- Dogry jogap beriň.

№5. Maýalaryň anyk we anyk däl görnüşi aňladýar:

- a) puly;
  - b) stanoklary;
  - c) patentleri;
  - d) institutda alan Siziň bilimiňizi.
- Dogry jogap beriň.

№6. Önümçilik serişdeleriniň (faktorlarynyň) bazarynda maýalara hyrydarlyk aňladýar:

- a) pula hyrydarlyk;
  - b) fiziki maýalara hyrydarlyk (mysal üçin, enjamlara).
- Dogry jogap beriň.

№7. Belli eşreti maýa öwürýär:

- a) eşretiň daşky görkümü, fiziki tebigaty;
  - b) eşretiň gymmatlygyna biziň hususy gatnaşygymyz;
  - ç) eşretiň hakyky bazar nyrhy;
  - d) eşretiň ulanmagynyň usuly.
- Dogry jogap beriň.

№8. Maýalaryň hyzmatynyň nyrhy şu görnüşde çykyş edýär:

- a) maýanyň nyrhy;
  - b) esasy serişdeleriň könelme tutumlary (amortizasiýa);
  - ç) kärende tölegi;
  - d) bankyň göterim möçberi.
- Dogry jogap beriň.

№9. Maýalaryň bazarynda öý hojalyklary maýa resurslary hödürleýän subýektlerdir. Maýa resurslary haýsy görnüşde:

- a) stanoklar we enjamlar;
  - b) ýer;
  - ç) binalar we desgalar;
  - d) pul;
  - e) çig mal we materiallar;
  - f) ahyrky önüm.
- Dogry jogap beriň.

№10. Wagtlaýyn ileri tutmanyň kadasy 0 deň. Munuň manysy bu:

- a) gündelik sarp edişden ýüz öwürmek geljekde sarp edişiň ýokarlandyrmagyny doly üpjün eder;
  - b) gündelik sarp edişden ulanyjy hiç bir ýagdaýda ýüz öwürmez;
  - ç) gündelik sarp edişden ýüz öwürmek geljekde sarp edişi kemeltmezem, artdyrmazam;
  - d) gündelik sarp edişden ýüz öwürmek geljekde sarp edişi kemelder.
- Dogry jogap beriň.

№11. Esasy serişdeleri häsiýetlendirýän möhüm alamatlar:

- a) köp ýyllap önümçilige hyzmat etmek;
- b) uzak möhletli dowamynda önümçilige hyzmat etmek bilen könelýär, ýöne natural görnüşini üýtgetmeýär;

- ç) uzak möhletin dowamynda önümçilige hyzmat etmek bilen gymmatyny ýuwaş-ýuwaş bölek-me-bölek täze önümiň harajatlarynyň düzümine geçirýär;
- d) ählisi dogry.
- Dogry jogap berin.

SORAGLAR

№1. Firma önümi öndürmekde çig mallary, materiallary, elektrik energiýany, maşynlary, enjamlary we tehnologiýalary, pul serişdeleri ulanýar. Bu serişdeleriň haýsylary dolanyşyk we esasy önümçilik serişdelere degişli?

№2. Umuman, näme üçin maýalara hyrydarlyk bar?

№3. Maýalar adalgasynyň kesgitlemesinde wagt faktoryň ähmiýeti nämeden ybarat? Näme üçin maýalary, diňe bu adalga mahsus bolan, giňişlik we wagt başlangyjy bilen baglanyşykly nazara almak bilen häsiýetlendirip bolar? Näme üçin zähmet faktoryny häsiýetlendirende wagt faktoryna şonça üns berilenok? Adaty sarp ediş harytlary we hyzmatlary häsiýetlendirende näme üçin wagt faktoryna şonça üns berilenok?

№4. Önümçiligiň dolanyşyk serişdelerini häsiýetlendirýän esasy alamatlary näme?

№5. Maýalara (fiziki birlikde) bolan hyrydarlygynyň egri çyzygynyň otrisatel egmesini nähili düşündirip bilersiňiz? Önümçiligiň islendik faktorynyň (beýleki ulanylan önümçilik faktorlarynyň hemişelik ýagdaýynda) goşmaça girdejisiniň peselişe meýliniň bolmaklygynyň ýatlanmagy Size bu soraga jogap bermäge ýardam berermi?

№6. Aşakdaky ýagdaýlarda maýanyň goşmaça girdejisiniň peselişe meýliniň bolmaklygyny düşündiriň: stanoklaryň sanynyň artmagy bilen şol stanokda işleýänleriň sany hemişelik galýar.

№7. Maýanyň (fiziki birlikde) hödürlemesiniň egri çyzygynyň položitel egmesi näme bilen kesgitlenýär?

№8. Siz karzyna ýaşaýan adam däl. Bu hepdede awtomobil almak üçin, dostuňyzyň hödürleýän karzyny almadyňyz. Karzyň mümkinçilik berýän, erkin saýlamany giňeltmek nazary bilen, nämeden Siz ýüzüňizi öwürdiňiz? Näme edindiňiz – arkaýynlygymy, garaşsyzlygymy?

№9. Maddy harajatlaryň (çig mallar, materiallar, esasy serişdeleriň könelme tutumlary, elektrik energiýa, demirden ýasalan önümler we ş.m.) netijeli ulanylmagyny haýsy görkeziji häsiýetlendirýär?

№10. Esasy serişdeleriň netijeli ulanylmagyny haýsy görkezijiler häsiýetlendirýär?

№11. Önümiň elektrik energiýany talap edijilik görkezijisi bilen firmanyň, kärhananyň ýagdaýyny nädip häsiýetlendirip bolar? Haýsy görkezijiler bilen deňeşdirmeli?

№12. Kärhananyň esasy serişdeleriniň işden çykarmak koeffisiýentiniň ýyllar boýunça ösüşi nämeleri aňladýar?

№13. Kärhananyň esasy serişdeleriniň täzelenme koeffisiýentiniň ýyllar boýunça ösüşi nämeleri aňladýar?

№14. Kärhananyň esasy serişdeleriniň döwrebaplaşdyrmagynyň esasy çeşmeleriniň düzümi nämeden ybarat?

№15. Esasy serişdeleriň könelmesiniň görnüşlerini we olaryň ýagdaýyny seljermek kärhana üçin ähmiýeti nämeden ybarat?

№16. Esasy serişdeleriň moral könelmesiniň görnüşlerini hemişe göz önünde tutmak bilen kärhana nähili netijeler gazanyp biler?

13-NJI TEMA. RESURSLARY PEÝDALANMAK BILEN BAHALARY KESGITLEMEK: RENTA, SSUDA GÖTERIMI WE PEÝDA

№1-nji mesele - çözgüdi bilen nusga hökmünde.

Elýeterli ýaramly ýerleriň bir ýüzlik inedördül meýdany 120 ga (gektara) deň. Ýere bolan hyrydarlyk şu formula bilen häsiýetlendirilýär:

$$Q = 180 - 3R,$$

bu ýerde: Q - ulanylan ýeriň meýdany, ga;

R – rentanyň möçberi, 1 gektaryna müň manat.

Bank göterimiň möçberi: B = 10% deň.

Rentanyň deňagramly möçberini we ýeriň 1 ga nyrhyny kesgitlemeli.

Çözüdi

Formulany (deňlemäni) çözmek bilen ýeriň rentasynyň 1 gektarynyň deňagramly möçberini hasaplarsyňyz:

$120 = 180 \times 3R$; şundan $R = (180 - 120) : 3 = 20$ müň manat;

Ýeriň nyrhyny hasaplaýan formula bilen ýeriň 1 ga nyrhyny kesgitlärsiňiz:

Ýeriň nyrhy = $R : B = 20 : 10\% = 200$ müň manada deň.

№2. Ýeriň bir ýüzlik inedördül meýdanynyň (hektar) ýyllyk kärendesiniň bazar nyrhynyň möçberi 200 manada deň. Bank goýuma ýyllyk göterim möçberi 5% deň. Töwekgelligiň we bazaryň çäykama ýagdaýynyň ýoklugynda ýeriň nyrhyny kesgitlemeli.

№3. Fermerçi ýeriň eýesi bilen 10 ýyllyk kärende şertnamasyny baglaşdy. Şunda, 250 müň manatlyk ýeriň ýyllyk rentasy belenilipdir. Birinji üç ýylyň dowamynda melioratiw işleriniň geçirilmegi netijesinde fermerçiniň ýyllyk girdejisi 150 manat artýar. Bu ýagdaý, beýleki şertleriň deňliginde, ýer rentasynyň möçberine täsir edermi?

№4. Bankyň ýyllyk göterim möçberiniň 10% deň we hümmetsizlenmegiň ýyllyk ösüş depgininiň 5% deň bolmagy bilen ýer böleginiň gymmaty 250 müň manada deň bolýar. Beýleki şertleriň deňliginde, bank göterim möçberiniň 15% çenli, hümmetsizlenmegiň ýyllyk ösüş depgininiň 10% ösmegi bilen, bu ýer bölegiň nyrhy nähili üýtgär?

№5. Wagtlaýyn ileri tutmanyň kadasy nähili bolar, eger-de gündelik sarp edişden 10% ýüz öwürmek bilen bir ýyldan soň ol sarp edişi 15% artdyrmak isleýär. Çak edilýär, ýyllyk girdeji hemişelik we 10 müň manat tutýar, puluň hümmetsizlenmegi bolsa 0 deň.

№6. Deňagramly bank göterim möçberi 5 (%) deň bolan ýagdaýynda, deňagramly ssuda maýasynyň mukdary (K_1) näçe bolar? Çak edeliň, makroykdysady meseleleri çözmek üçin döwlet bank göterim möçberi 10% derejede belleýär. Bu ýagdaýda ssuda maýalaryň bazarynda näme bolar? Grafikde şekillendiriň.

№7. Çak edeliň, dürli daşky sebäpleriň (faktorlaryň) täsiri bilen K_2 mukdardan K_3 mukdara çenli hödürleme artdy. Şunda, ilkibaşky mukdar (K_1) deňagramlydyr. Bu ýagdaýda deňagramly göterim möçberi, şeýle hem, ssuda maýalaryň hyrydarlygy we mukdary nähili bolar? Grafikde görkeziň.

№8. Siz bar bolan pul serişdeleriniňizi, ýagny 10 müň manady ýyllyk göterim möçberi 20% deň bolan banka goýduňyz. Bir ýyldan soň Siz 11,2 müň manat

yzyna alyp bilersiňiz. Puluň hümmetsizlenmegi 22% bolan ýagdaýynda onuň nähili peýdaly (peýdasyz) ýerlenendigini bahalandyryň.

№9. Mysal üçin, Siz – bankyň ýolbaşçysy. Siz bir firma ýyllyk 70% möçberi karz bermek karara geldiňiz. Sizi süýthor has ýokary möçberi üçin günälendirýärler. Eger-de ýurtda hümmetsizlenmegiň derejesi 129% deň bolsa hakykatdanam bu şeýlemi?

№10. Wideomagnitofonlaryň täze görnüşleriniň öndürilmegine goýulmagynda maýa goýumlaryň garaşylýan peýdalylygynyň kadasy 12% deň. Göterim möçberi 3%, 8%, 13% deň ýagdaýynda bu maýa goýum taslamasy durmuşa geçirilermi?

№11. Maýa goýumlardan garaşylýan hakyky peýdalylygynyň kadasy - 7%, ssuda bazarynda göterim möçberi - 12%, hümmetsizlenmegiň ýyllyk depgini - 7% deň. Bu maýa goýum taslamasynyň durmuşa geçirilmegi mümkinmi?

№12. Siz bir ýyldan soň gündelik bahasy 360 müň manat bolan awtomobil satyn almaga niýet edýärsiňiz. Bankyň ýyllyk göterim möçberi 10% deň. Hümmetsizlenmegiň garaşylýan derejesi 5% deň. Şu ýagdaýda bir ýyldan soň täze awtomobil satyn alyp biler ýaly banka şu gün näçe pul goýmaly?

№13. Enjamyň nyrhy 10 mln. manada deň. Çak edeliň, ýagny bu enjamyň ulanylmagyndan 3 ýylyň dowamynda her ýyl 2 mln. manat girdeji almak bolýar. Üç ýyldan soň enjamy 5 mln. manada satylar. Bankyň göterim möçberi 5% deň. Sap diskontirlenen (taslama boýunça geljekki pul akymynyň wagtyň pursadyna laýyk bahalandyrylýan gymmat) gymmatyny kesgitläň. Bu enjamy almak bähbitlimi?

№14. Çak edeliň, Siziň eneňiz belli möçberde pul wesýetnamasyny goýupdyr. Wesýetnamasynyň şerti: 1-si - 50 müň manadyny häzir we 50 müň manadyny bir ýyldan soň almak bolar; 2-si - 10 müň manadyny häzir we 50 müň manadyny bir ýyldan soň hem-de 50 manadyny 2 ýyldan soň almak bolar. Bankyň göterimiň bazar möçberi durnukly we 6% deň. Siz wesýetnamanyň diňe birini saýlap bilersiňiz. Haýsy warianty Siz saýlarsyňyz?

№15. Pensiýa çykandan soň ömriň soňuna çenli 80 müň manat ýyllyk girdeji almak üçin pension gaznasyna näçe pul geçirmäge taýyn? Bankyň göterim möçberi 20% deň.

№16. Grafikde önümçiligiň faktorlaryna (zähmet we maýalar) hyrydarlygyň we hödürlemäniň iki kesişýän egri çyzyklary – otrisatel egmesi (hyrydarlygyň) we položitel egmesi (hödürlemäniň) bilen görkezilen. Bu egri çyzyklaryň kömegi bilen ýer resurslarynyň bazaryndaky deňagramlylygy şekillendirip bolarmy? Olaryň egmesi nähili bolar?

№17. Genri Jorjyň (1879 ý) “Öňe gidiş (ösüş) we garyplyk” atly kitabyňyň çykmagy bilen sosialistik hereketiň tarapdarlary ýer rentasyna 100% salgyt tölenilmeli ideýany talap edýärler: çünki ýer – bu tebigatyň sowgatydyr; ýeriň eýeleri tarapyndan alnan rentasy gazanylmadyk girdejidir. Bu nukdaýnazaryň tarapdarlarynyň pikiri boýunça şunuň ýaly salgyt ýeriň hödürlemesini peseltmez we hojalyk işiniň netijeliligini azaltmaz (mysal üçin, zähmet hakyna salgyt). Bu sosialistik ideýasyny, ýeriň hyrydarlygynyň we hödürlemesiniň egri çyzyklarynyň mysalynda grafikde şekillendirip bilersiňizmi? Şunda kärende tölegiň derejesi we oba hojalygynyň önüminiň nyrry üýtgermi?

TESTLER

№1. Bankyň göterim möçberiniň peselmegi görkezýär:

- a) karz serişdeleriň ýa-da ssuda maýalaryň hödürlemesiniň ösüşini;
  - b) karz serişdelerine hyrydarlygyň ösüşini;
  - ç) karz serişdelerine hyrydarlygyň azalmagyny;
  - d) karz serişdelerine hödürlemäniň ösüşini;
  - e) karz serişdelerine hödürlemäniň azalmagyny;
  - f) karz serişdelerine hyrydarlygyň mukdarynyň ösüşini.
- Dogry jogap beriň.

№2. Döwlet býujetiniň ýetmezçiligini ýapmak maksady bilen döwlet içki (öz ilatyndan) karzy mejbury ýagdaýda almaly boldy. Beýleki şertleriň deňliginde, bu bank göterim möçberine we deňagramly ssuda maýalaryň mukdaryna nähili täsir eder:

- a) bankyň göterim möçberi üýtgemän hemişelik galar;
  - b) bankyň göterim möçberi ýokarlanar;
  - ç) bankyň göterim möçberi peseler;
  - d) deňagramly ssuda maýalaryň mukdary peseler;
  - e) deňagramly ssuda maýalaryň mukdary artar;
  - f) deňagramly ssuda maýalaryň mukdary üýtgemän hemişelik galar.
- Dogry jogap beriň.

№3. Karz beriji has ýokary ýa-da has pes göterim möçberiniň derejesini belleýär, eger-de ol işleşýär:

- a) limonad öndürýän meşhur firma bilen; sowadyjy içgileri öndürýän, täze dörän maşgala kooperatiwy bilen;
  - b) 5 ýyllyk karz alan firma bilen; 9 ýyllyk karz alan firma bilen;
  - ç) 5 ýyllyk 10 mln. manat karz aljak bolan firma bilen; şol bir möçberde, şol bir döwür üçin we şol bir töwekgellikde 2 mln. manat karz aljak bolan firma bilen.
- Dogry jogap beriň.

№4. I. Fişeriň netijeliliginiň manysy şular:

- a) hümmetsizlenmegiň 1% ösüş depgini bankyň nominal göterim möçberini 1% peseldýär;
  - b) hümmetsizlenmegiň 1% ösüş depgini bankyň hakyky göterim möçberini 2% artdyrýar;
  - ç) hümmetsizlenmegiň 1% ösüş depgini bankyň nominal göterim möçberini 1% artdyrýar;
  - d) hümmetsizlenmegiň 1% ösüş depgini bankyň göterim möçberini hiç bir üýtgetmez.
- Dogry jogap beriň.

№5. Aşakdaky ýagdaýlaryň haýsylarynda kabul ediljek iň pes derejeli (minimal) renta öser, haýsylarynda – peseler:

- a) maýa goýumlarynyň möçberi artsa;
  - b) bankyň hakyky göterim möçberi peselse;
  - ç) esasy serişdeleriň ulanyş tutumlarynyň (amortizasiýanyň) kadasy ýokarlansa.
- Dogry jogap beriň.

№6. Aşakdakylaryň haýsylaryna telekeçilik ukyby garaşly:

- a) bilime;
  - b) millete;
  - ç) ýurtda amala aşyrylýan syýasata;
  - d) mirasdarlyga;
  - e) ýurduň durmuş-jemgyýetçilik gurluşyna.
- Dogry jogaby saýlaň.

№7. Ykdysady nazaryýete degişli okuw kitaplaryndan telekeçiligiň töwekgelçilik bilen bagly bolmagy mese-mälimdir. Bu töwekgelçilik näme bilen bagly:

- a) pul ýitgileri bilen;
- b) abraý ýitgisi bilen;
- ç) ömri ýitirmek bilen;
- d) bazar hojalygyny häsiýetlendirýän näbellilik bilen;
- e) maglumatlaryň dürliligi bilen.

Eger-de Siz telekeçi bolmak niýetiňiz bar bolsa, şularyň haýsylary örän wajyp?

Dogry jogap beriň.

№8. Ykdysady we telekeçilik peýdanyň aratapawudy nämeden ybarat? Peýdanyň haýsy görnüşine degişli:

- a) myhmanhananyň ýanynda özge planetanyň siwilizasiýasynyň ýeri zyýarat etmeginiň yzlaryny arheologik agtaryşyň netijesinde tapmagy bilen peýdasyna onuň täsiri;

b) zygyr (lýon) süýümlü önümiň peýdasyna sarp edijileriň gylyklarynyň duýdansyz üýtgemegi bilen, zygyr süýümlü geým öndürýän firmanyň peýdasy;

ç) firmanyň mahabatlandyryma işini üstünlikli geçirmegiň netijesinde sarp edijileriň gylyklarynyň üýtgemegi bilen onuň harydyna, peýdasyna täsiri.

Dogry jogap beriň.

№9. Haýsy ýagdaýlarda möhletsiz aktiwleriň şu günki gymmaty has ýokary bolar:

a) bankyň göterim derejesi 15% deň bolan ýagdaýynda möhletsiz aktiwleriň ýyllyk girdejisi 15 mün manada deň bolsa;

b) bankyň göterim derejesi 6% deň bolan ýagdaýynda möhletsiz aktiwleriň ýyllyk girdejisi 12 mün manada deň bolsa.

Dogry jogap beriň.

№10. Haýsy ýagdaýlarda bank berilýän karz serişdelerine amatly göterim möçberini belleýär:

a) ykdysadyýetiň durnukly ösüşinde;

b) töwegelligiň peselýän ýagdaýynda;

ç) maýa goýmaklygyň şertleriniň gowulandyrylmagynda;

d) ilatyň tölege ukyplygynyň ýokarlanmagynda;

e) ählisi dogry.

Dogry jogap beriň.

SORAGLAR

№1. Oba hojalygynda ýer renta düşündiriş bilen haýsy-da bolsa firmanyň senagatda alnan kwazirenta düşündirişiniň arasyndaky tapawutlar nämeden ybarat?

№2. Bu tassyklamalary Siz ylmy taýdan absolýut kemçiliksiz hasaplaýarsyňyzmy?

1) zähmet haky möçberiniň ýokarlanmagy zähmetiň hödürlemesini giňeldýär;

2) ýer rentasynyň (kärende tölegi) ýokarlanmagy ýeriň hödürlemesini giňeldýär;

3) bankyň göterim möçberiniň ýokarlanmagy maýalaryň hödürlemesini giňeldýär.

Dogry jogap beriň.

№3. Ýer rentasynyň absolýut we differensial (tapawutly) görnüşleriniň tapawudy nämeden ybarat?

№4. Ýer rentasyna haýsy faktorlar täsir edýär?

№5. Ýer rentasy haýsy ýagdaýlarda ýokarlanyp biler?

№6. Ýere hyrydarlygynyň ýokarlanmagy onuň hödürlemesini we rentanyň möçberini nädip üýtgedip biler?

№7. Mälim bolşy ýaly, ýer bölekleri hasyllygy, ýerleşşi (oba hojalygynyň önümini ýerlemek üçin bazara, suw çeşmesine, gara we demir ýollara golaý ýa-da uzak bolmagy) bilen tapawutlanýarlar. Oba hojalygynyň önüminiň bazaryndaky harajatlaryň (ortaça we goşmaça) we hyrydarlygynyň egri çyzyklaryny ulanyp, differensial (tapawutly) ýer rentasynyň şekilini grafikde görkeziň. (Gönükdirme: oba hojalygynyň önüminiň bazarynda kämil bäsdeş ýagdaýyňka meňzeş bolan, hyrydarlygynyň egri çyzygynyň keseligini ýatdan çykarmaň). Mysal üçin, hasyllygy tapawutly üç ýer böleginiň ýer rentasy grafikde nähili bolar?

№8. Ýer böleklerine hyrydarlyk göni däl, hususan, oba hojalygynyň önüminiň hyrydarlygyna garaşly bolýar. Bu hyrydarlygynyň çeyeligi, mysal üçin senagat taýdan ösen ýurtlarda neneň? Siziň pikiriňizçe, oba hojalygynyň önüminiň hyrydarlygynyň, mysal üçin, Fransiýada, çeyeligi ýokary-ýa-da pes derejelimi (girdeji boýunça)? Milli girdejiniň adam başyna düşýän möçberi pes bolan ýurtlarda hyrydarlygynyň çeyeligi neneň? Oba hojalygynyň önüminiň hyrydarlygy ýer rentasyna nähili täsir edýär?

№9. Siziň belli bir möçberde pul serişdeleriňiz bar. Bu pul serişdeleri Siz dürli alternatiw ýollary bilen ulanyp bilersiňiz: ýer bölegini satyn almak; banka möhletli goýum goýmak; ýokary derejeli hyrydarlygy bolan we uly girdeji getirýän, önümi öndürmek üçin düýpli enjam satyn almak. Siz haýsy ýagdaýlarda ýeri satyn almaklygy saýlap alarsyňyz? Siz şunda haýsy ykdysady görkezijileri hasaba alýarsyňyz? Nazaryýetde ýer böleginiň nyrhyny kesgitleýän nähili formula bar?

№10. Täze tehnologiýalaryň, sarp ediş harytlaryň täze bazarlarynyň döremegi karz serişdeleriniň hyrydarlygynyň egri çyzygynyň süýşmegine nädip täsir eder? Bu bankyň göterim möçberiniň derejesine nähili täsir eder?

№11. Ssuda maýalaryň bazaryna hümmetsizlenmegiň garaşmalary nähili täsir eder? Şu ýagdaýda, ssuda maýalaryň bazarynda hyrydarlygynyň we hödürlemäniň egri çyzygy haýsy tarapa süýşüriler?

№12. Bankyň hakyky göterim möçberiniň otrisatel bolmagy mümkinmi? Jogabyny esaslandyryň.

№13. Bankyň nominal göterim möçberiniň artmagyna garamazdan, Siziň depozitdäki süýşürintgileriňiz (hakyky hasapda) artman galdy. Bu ýagdaýy düşündiriň.

№14. Döwletiň kaznaçeý obligasiýalarynyň peýdalylygynyň peselmegine garamazdan, olaryň hümmeti şol bir wagtda durnukly ösdi. Siz muny nähili düşündirip bilersiňiz?

№15. Bankyň göterim möçberi näçe pes bolsa we geljekde girdejilerden tölegleriň möhleti näçe gysga bolsa, şonça diskontirlenen (geljekki girdejileri şu günki gymmata getirmek) gündelik gymmat pes bolýar. Şu tassyklama bilen Siz razymy? Jogabyny esaslandyryň.

№16. Telekeçilik işiniň many-mazmuny kämil bäsdeşli bazaryň şertlerine utgaşyarmy? (Gönükdirme: firmanyň “peýdasynyň 0 deň” ýagdaýynda uzak möhletleýin deňagramlylygy we telekeçiligiň höweslendirmegi boýunça pikirleniňiz)

№17. “Eýeçilik” we “telekeçi” adalgalaryň manysy birmeňzeşmi?

№18. Ykdysady nazaryýete degişli okuw kitaplarynda zähmet, maýalar we ýer ýaly adalgalardan daşary telekeçilik adalgasyny dördünji faktor hökmünde hasaplaýarlar. Siz şunuň bilen razymy? Beýleki faktorlara garanyňda, birnäçe ýörite aýratynlygy bilen tapawutlanýan, telekeçiligi önümçilik faktoryna degişlimi?

№19. Siziň üçin telekeçilik işiniň özüne çekijiligi nämeden ybarat? Ýa-da, tersine, Siziň üçin haýsy häsiýetleri mümkin däl?

№20. “Proletariat işleýär, kapitalist töwekgellik edýär. Hojalygyň sygyryýeti – bu zähmetiň däl-de, telekeçiligiň sygyryýetidir. Ýagny has ýokary howplulyk bilen bagly we has ýokary gödekligi talap edýär” [27]. Siz şu pikirlenme bilen razymy? Siziň üçin bu sitatada işçiniň, zähmetkeşiň ähmiýetiniň kemsitmegi ýaly oý barmy?

№21. Bazar ykdysadyýetinde haryt we hyzmat bazarynda hyrydarlygynyň we hödürlemäniň egri çyzyklaryny telekeçiligiň işjeňleşmegi nähili süýşürýär? Haýsy ugura egri çyzyklar süýşüriler?

№22. “Aldaman –satyp bolmaz”, “Peýda wajypdyr, ýöne abraý – peýdadan ýokary” diýen nakyllar bar. Telekeçilik işinde haýsy ýörelgäniň Siz tarapdary?

14-NJI TEMA. FIRMALARDA MAÝA GOÝUMLAR WE OLARYŇ NETIJELILIGI

MESELELER

№1-nji mesele - çözüdi bilen nusga hökmünde.

Firma öz tabynlygynda täze kärhananyň gurluşygyny göz önünde tutýar. Bu işi amala aşyrmakda iki taslamalardan netijeliligi ýokary bolan taslamany saýlamaly.

14.1-nji tablisa

Firmanyň täze kärhananyň gurluşygyny boýunça taslamalaryň görkezijileri

Görkezijiler	1-nji taslama	2-nji taslama
Taslama boýunça ýyllyk önümiň gymmaty, manat	38000	40000
Taslama boýunça ýyllyk önümiň özüne düşýän gymmaty, manat	33000	34500
Taslamanyň kada-ölçeg (maýa goýumlaryň) gymmaty, manat	34000	35000

Çözüdi

Taslamalaryň birini saýlamak üçin olaryň aşakdaky formulanyň esasynda maýa goýumlarynyň netijeliligini (maýa goýumlarynyň netijeliliginiň koeffisiýenti) hasaplamaly:

$$Mgn = (\ddot{O} - \ddot{ODG}) : Mg,$$

bu ýerde: Mgn = maýa goýumlarynyň netijeliliginiň koeffisiýenti);

$\ddot{O}$ - taslama boýunça ýylyň dowamynda öndüriljek önümiň gymmaty;

$\ddot{ODG}$ - taslama boýunça ýylyň dowamynda öndüriljek önümiň özüne düşýän gymmaty;

Mg - Taslamanyň kada-ölçeg (maýa goýumlaryň) gymmaty.

$(\ddot{O} - \ddot{ODG})$ = umumy balans peýdany aňladýar.

Bu formula maýa goýumlarynyň 1 manadyna düşýän peýdanyň möçberini görkezýär. Şonuň üçin bu koeffisiýentiň ýokary bolmagy amatly hasaplanýar.

1-nji taslama boýunça maýa goýumlaryň netijeliliginiň koeffisiýenti:

$$Mgn = (38000 - 33000) : 34000 = 0,15;$$

2-nji taslama boýunça maýa goýumlaryň netijeliliginiň koeffisiýenti:

$$M_{gn} = (40000 - 34500) : 35000 = 0,16;$$

Bu görkezijiniň ters gatnaşygy maýa goýumlarynyň ödeýiş möhletini (ÖM) görkezýär:

$$\text{ÖM} = M_g : (\ddot{O} - \ddot{O}DG); \text{ ýa-da } \text{ÖM} = 1 : M_{gn};$$

1-nji taslama üçin:

$$\text{ÖM} = 1 : 0,15 = 6,7 \text{ ýyl};$$

2-nji taslama üçin:

$$\text{ÖM} = 1 : 0,16 = 6,3 \text{ ýyl}.$$

Hasaplamlaryň netijesi boýunça 2-nji taslama amatly hasaplanýar.

№2. Dört mln. manada deň bolan birmeňzeş maýa goýumlaryny göz önünde tutýan iki sany maýa goýum taslamasy bar (A taslama dowamlylygy üç ýyl we B taslama – iki ýyl).

Goýlan maýa üçin girdejiniň kadasy 10 % barabar (bu bolsa bank göterimiň möçberine deň).

Eger ýyllyk pul akymy aşakdaky berlenler bilen häsiýetlendirilýän bolsa (mln. manatda),– taslama A: 1,20; 1,60; 2,40; taslama B: 2,00; 2,87, şolardan has netijelisini saýlap almak talap edilýär.

№3. Kärhana kuwwatlygyny ýokarlandyrmakda durkuny täzelenmek işini amala aşyrmak karara geldi. Kärhananyň durkuny täzelenmek boýunça taslamasynyň tablisada beýan edilen maglumatlarynyň esasynda maýa goýumlaryň netijeliligini hasaplamaly.

14.2-nji tablisa

Kärhananyň durkunyň täzelenmegi üçin taslamanyň görkezijileri

Görkezijiler	Maglumat
Taslama boýunça kärhananyň durkunyň täzelenmegi bilen ýyllyk önümiň mukdary, tonna	350
Kärhananyň durkunyň täzelenmeginden öň önümiň birliginiň özüne düşýän gymmaty, manat	330
Taslama boýunça önümiň birliginiň özüne düşýän gymmaty, manat	450
Taslamanyň kada-ölçeg (maýa goýumlaryň) gymmaty, müň manat	240

№4. Kärhananyň dolanyşyk we maýa goýum serişdelerine harajatlaryň üýtgemegini grafikde görkezmeli we düşündirmeli.

№5. Üç ýyllyk maýa goýum taslamasy aşakdaky berlenler bilen häsiýetlenýär: bir wagtlaýyn maýa goýumlary 136,0 müň manada barabar boldy; ýyllar boýunça girdejiler (degişli ýylyň ahyryna hasap edilen) indiki möçberlerde çaklanylýar (müň manat): 50,0; 70,0; 80,0. Goýlan maýa üçin girdejiniň kadasy 13% deň. Şu taslamanyň çykarylan harajatlarynyň ödemek möhletini kesgitlemek gerek.

№6. Maýa goýumlaryň öz-özünü ödemegini hasaplamak üçin goýlan serişdeleriň şol goýumlaryň netijesinde belli wagtda alnan peýda bilen deňeşdirilýär we näçe wagtda maýa goýumlaryň yzyna geleni hasaplanýar. Mysal üçin, maýadar 1 million manat goýum edip, şol goýumlaryň hasabyna 1 ýylyň dowamynda 500 müň manat peýda gazanan bolsa, näçe ýylyň dowamynda goýlan serişdeler yzyna gaýdyp özünü ödär?

№7. Önümiň birligine düşýän düýpli goýumlar 80 manada, önümiň biriniň özüne düşýän gymmaty 160 manada deňdir. Önümiň bir ýylda öndürilýän möçberi 100 000 birlik. Bazarda kärhananyň önüminiň nyryhy 200 manada deň. Kärhananyň bir ýyldaky peýdasyny we önümçiliginiň masştabyny (ululygyny) 30000 birlik möçberde giňeltmek üçin maýa goýumlaryň möçberini hasaplamaly.

№8. Kärhana bazarda bäsdeşligini ýokary derejede saklamakda ony tehniki taýdan enjamlaşdyrmak karara geldi. Netijede kärhananyň ýyllyk kuwwatlygy 400 tonna mukdardan 500 tonna çenli ýokarlanar. Taslamanyň kada-ölçeg gymmaty (maýa goýumlar) 300 müň manada deň. Kärhanany tehniki taýdan enjamlaşdyrmak boýunça taslamasynyň tablisada beýan edilen maglumatlarynyň esasynda maýa goýumlaryň netijeliligini we peýdasyny hasaplamaly.

14.3-nji tablisa

Kärhananyň tehniki taýdan enjamlaşdyrmagy boýunça taslamanyň görkezijileri

Görkezijiler	Häzirki wagt	taslama
kärhananyň ýyllyk önümiň mukdary (kuwwatlygy), tonna	400	500
kärhananyň önümiň birliginiň özüne düşýän gymmaty, manat	350	400

№9. Täze senagat kärhanasyny gurmak üçin çykadjynyň möçberi 45 mln. manada deňdir. Dolanyşyk serişdelerini döretmek üçin düýpli goýumlar 15 mln. manada barabar bolup durýar. Taýýar önümi ýerlemekden ýylda alynjak peýda 120 müň manada deň. Täze senagat kärhanasyny gurmaga gönükdiriljek düýpli goýumlaryň umumy ykdysady netijeliligini kesgitlemeli.

№10. Täze senagat kärhanasyny gurmagyň çykadjysy 45 mln. manada deňdir. Dolanyşyk serişdelerini döretmek üçin düýpli goýumlar 15 mln. manada barabar bolup durýar. Taýýar önümi ýerlemekden ýylda alynjak peýda 120 müň

manada deň. Täze senagat kärhanasyny gurmaga gönükdiriljek düýpli goýumlaryň umumy ykdysady netijeliligini kesgitlemeli.

№11. Düýpli maýa goýumlary özleşdirmegiň mümkin bolan iki warianty bar, olaryň birinjisi amatly bolup durýar. Birinji variant boýunça önümiň özüne düşýän gymmaty bir önüm üçin 105 manada, ikinjisi boýunça 118 manada deňdir. Önümiň öndürilýän ýyllyk möçberi 20 müň sany önüm. Önümiň bir sanysynyň bahasy 250 manat. Amatly wariantyň durmuşa geçirilen ýagdaýynda peýdanyň ýyllyk möçberini hasaplamaly.

№12. Düýpli maýa goýumlary özleşdirilmegiň mümkin bolan üç warianty bar. Kadalaýyn düşewüntlilik 0,3 deň. Şu wariantlar boýunça başlangyç maglumatlar aşakdaky tablisada getirilýär. Has netijeli warianty kesgitlemeli.

14.4-nji tablisa

**Düýpli maýa goýumlary özleşdirilmegiň mümkin bolan warianty
boýunça maglumat**

Wariant	Düýpli maýa goýumlar, mln. manat	Öndürilýän önümiň ýyllyk möçberiniň özüne düşýän gymmaty, mln. manat
1	5	20
2	6	18
3	9	14

№13. Düýpli maýa goýumlary özleşdirmegiň mümkin bolan iki warianty bar. Kadalaýyn düşewüntlilik 0,2 deň. Şu wariantlar boýunça başlangyç maglumatlar 14.5-nji tablisada getirilýär. Has netijeli warianty kesgitlemeli.

14.5-nji tablisa

**Düýpli maýa goýumlary özleşdirmegiň mümkin bolan warianty
boýunça maglumat**

Wariant	Düýpli goýumlar, mln. manat	Önümiň ýyllyk möçberiniň özüne düşýän gymmaty, mln. manat	Önümçiligiň ýyllyk möçberi, müň sany
1	75	100	25
2	100	80	40

№14. Düýpli maýa goýumlaryň möçberi birinji ýylda 5 mln. manada, ikinji ýylda 1,5 mln. manada deň boljak maýa goýum taslamasyna seredilýär. Diskontirlemezden (taslama boýunça geljekki pul akymynyň wagtyň pursadyna

laýyk bahalandyrylýan gymmat) we diskont ölçegi 0,3 bolanda diskontirlemegi hasaba almak bilen düýpli maýa goýumlaryň umumy möçberini kesgitlemeli.

№15. Hasaplamalaryň netijeleri boýunça girdeji 5466 müň manada deň bolar. Diskontirlemegi (taslama boýunça geljekki pul akymynyň wagtyň pursadyna laýyk bahalandyrylýan gymmat) hasaba almak bilen, düýpli maýa goýumlaryň möçberi 4,7 mün. manada deň bolanlygynda girdejlilik indeksini hasaplamaly.

№16. Hasaplamalar boýunça kärhananyň arassa peýdasy birinji ýylda 800 müň manada, ikinji ýylda 2100 müň manada, üçünji we dördünji ýyllarda her ýylda 3500 müň manada deň bolar. Esasy serişdeleriň ulanyş tutumy (amortizasiýa) birinji ýylda 300-e, soňky ýyllarda bolsa 400-e deň bolanlygynda hasaplanylýan ýyllar boýunça netijäni kesgitlemeli.

№17. Hasabat ýylynda ýag kombinatynyň gurluşygynda ýerine ýetirilen işleri we harajatlary şu maglumatlar häsiýetlendirilýär:

14.6-njy tablisa

Ýag kombinatynyň gurluşygyndaky harajatlar barada maglumatlar

Görkezijiler	Harajatlar, müň manat
Taýýarlaýyş sehiniň durkuny täzelemek	187,1
Ýag önümlerini öndürýän sehi giňeltmek	150,0
Kombinatyň dolandyryş binasyny düýpli abatlamak	60,0
Kombinatyň çäginä abadanlaşdyrmak we baglary ekmek	5,8
Gurluşyk materiallaryny taýýarlamak we daşamak üçin harajatlar – jemi	20,0
şol sanda işde peýdalanylany	14,0
Enjamlary düýpli abatlamak	10,0
Gurluşyk maşynlaryny we mehanizmlerini söküp aýyrmak üçin harajatlar	1,1
Satyn alnan, gurnamagy talap etmeýän enjamlar	30,0
Sowadyjy ammar üçin satyn alnan, gurnamagy talap etmeýän enjamlar	22,0
şol sanda gurnalyp başlanan enjamyň gymmaty	16,0
Enjamy gurnamak boýunça ýerine ýetirilen işler, jemi	37,0
şol sanda gurnama işleri tamamlanan enjam boýunça	18,0

Düýpli maýa goýumlaryň möçberini kesgitleň.

№18. Taze tehnikanyň gymmaty 200 müň pul birligine, öndürijiligi bir ýylda 90000 önüme deň. Häzirki wagtda işleýän tehnikanyň gymmaty 86 müň pul birligine, öndürijiligi bir ýylda 78 müň önüme deň.

Aýratyn düýpli maýa goýumlaryň udel möçberini kesgitlemeli we şu görkezijiniň taze tehnikanyň ykdysady netijeliligini hasaplamak üçin ähmiýetini görkezmeli.

№19. Binýatlyk ýylda etrapda esasy serişdelere maýa goýumlar 1 237 müň manada deň boldy. Geljekki baş ýylda maýa goýumlaryň möçberi 9 000 müň manada deň bolmaly.

Maýa goýumlaryň göz önünde tutulan möçberiniň ýerine ýetirilmegini üpjün edýän ortaça ýyllyk absolýut ösüşi we ösüş depginini kesgitleň we meýilnamalaşdyrylýan döwrüň her bir ýyly üçin olaryň möçberini hasaplap çykaryň.

№20. Zawody gurmak boýunça hasabat döwründe ýerine ýetirilen işler we harajatlar barada maglumatlar bar. Şu esasy serişdeleri döretmäge gönükdirilen maýa goýumlaryny tehnologik gurluşyň elementleri boýunça toparlara jemlemegi geçiriň.

14.7-nji tablisa

Zawody gurmak boýunça maglumatlar

müň manat

Görkezijiler	çykdaýylar
Gurluşyk meýdanyny taýýarlamak	3,4
Gurluşyk meýdanynda bar bolan binalary ýykyp aýyrmak	1,87
Taslama-gözleg işleri	22,44
Gurulýan zawodyň direksiýasyny saklamak	11,9
Gurluşygyň kada-ölçeg gymmatynda göz önünde tutulan, işgärleri taýýarlamak üçin çykdaýylar	50,0
Düýbünü tutmak (fundament) boýunça işler	196,69
Içerki suw geçiriji we lagym ulgamlary geçirilende sanitar-tehniki enjamlaryň gymmaty	7,14
Enjamlar üçin binýat (fundament) taýýarlamak	7,31
Enjamy fundamentde oturtmak	5,44
Enjamy izolirlmek	1,19
Enjamyň we guralyň gymmaty	24,14

№21. Geçen ýylyň dördünji çäryegi bilen deňeşdirilende şu ýylyň dördünji çäryeginde maýa goýumlaryň 600 mln. manatdan 798,6 mln. manada çenli

artmagy üçin maýa goýumlaryň her çäryekdäki ortaça ösüş depgini näçä bolmaly.

№22. „Binagurluşyk“ gurluşyk firmasy taslama kada-ölçeg (smeta boýunça) gymmaty 2160 müň manat bolan desgany üç ýylda gurmaly bolsa, iki ýylda gurupdyr. Özüne düşýän gymmatynda şertli-üýtgemeýän çykdaýlaryň paýy 2% peselipdir. Gurluşygyň möhletiniň gysgalmagynyň hasabyna alnan peýdany kesgitläň.

№23. Kärhana täze önümçilik desganyň gurluşygyny göz önünde tutýar. Bu işi amala aşyrmakda taslama boýunça maglumatlar 14.8-nji tablisada berlen. Maýa goýumlaryň netijeliliginiň kadaly derejesi (koeffisiýenti) 0,14 deň. Taslama boýunça maýa goýumlaryň netijeliligini we ödeýiş möhletini hasaplamaly. Taslamany durmuşa geçirmek amatlymy?

14.8-nji tablisa

Kärhana täze gurluşygyny kärhananyň täze önümçilik desganyň gurluşygy boýunça görkezijileri

Görkezijiler	maglumatlar
Taslama boýunça ýyllyk önümiň gymmaty, manat	40000
Taslama boýunça ýyllyk önümiň özüne düşýän gymmaty, manat	35000
Taslamanyň kada-ölçeg (maýa goýumlaryň) gymmaty, manat	32000

№24. Kada-ölçeg (smeta boýunça) gymmaty 2,5 mln. manada deň bolan desganyň gurulmaly möhletleriniň baş aýdan dört aýa çenli gysgalmagyndan (baş aýdan alty aýa çenli uzadylmagyndan) alnan peýdany (çekilen zyýany) kesgitläň. Özüne düşýän gymmatynda şertli-üýtgemeýän çykdaýlaryň paýy 10%-e, göni harajatlarda materiallaryň, esasy zähmet hakynyň, maşynlaryň we mehanizmleriň ulanylmagynyň, goşmaça çykdaýlaryň paýy, degişlilikde, 60, 20, 10 we 10%-e barabar boldy.

№25. Halkara aeroportunyň gurluşygynda aýry-aýry binalar we desgalar boýunça işleriň we harajatlaryň görnüşleri boýunça 14.9-njy tablisada maglumatlar görkezilen. Mundan başga-da, ýollary we köçeleri gurmak üçin 317 müň manatlyk umumy gurluşyk harajatlary, çäkleri abadanlaşdyrmak üçin 45 müň manatlyk harajatlar, direksiýany we tehniki gözegçilik gullugyny saklamak üçin 120 müň manatlyk harajatlar, ulanyş işgärlerini taýýarlamak üçin 34 müň manatlyk harajatlar göz önünde tutuldy.

Maglumatlaryň esasynda şulary kesgitläň:

- 1) her desganyň gurluşygynyň kada-ölçege gymmatyny;
- 2) zawody gurmak we işe girizmek üçin kada-ölçege gymmaty boýunça maýa goýumlaryň möçberini;
- 3) zawodyň esasy serişdeleriniň doly gymmatyny;

14.9-njy tablisa

Halkara aeroportunyň gurluşygynda aýry-aýry binalar we desgalar boýunça göz önünde tutulan işler we harajatlar barada maglumatlar

müň manat			
Binalaryň we desgalaryň ady	Gurluşyk we gurnama işleri	Enjamlary we esbaplary satyn almak	Taslama-gözleg işleri
Geçirijilik ukyby sagatda 3500 ýolagça deň bolan howa menzili	12 700	23 890	120
20 uçar üçin perronyň gurluşygy	10 769	8 980	170
Gözegçilik-geçiriş nokatlary enjamlaşdyrmak	800	4000	29
Ýeriň üstünden akýan suwlary arassalaýyş desgalary	70	1100	16
Inženerçilik desgalary gurmak we geçirijileri geçirmek	100	1700	40
Kiçi transformator stansiýalary	120	5000	50
Ýyladyş desgasyň gurluşygy	100	300	28
500 orunlyk naharhana	100	20	13

№26. Täze eti gaýtadan işleýän senagat kärhanasyny gurmak üçin möçberi 30 mln. manada deň bolan maýa goýumlar özleşdirildi. Dolanyşyk serişdelerini döretmek üçin düýpli goýumlar 9 mln. manada barabar boldy. Taýýar önümi ýerlemekden ýylda alynjak peýda 100 müň manada deň. Täze eti gaýtadan işleýän senagat kärhanasyny gurmaga gönükdiriljek düýpli goýumlaryň umumy ykdysady netijeliligini kesgitlemeli.

№27. Trest taslamanyň kada-ölçege (smeta boýunça) gymmaty 5,4 mln. manat bolan desgany meýilnamada bellenilişi ýaly, üç ýylda däl-de, iki ýylda gurupdyr. Özüne düşýän gymmatynda şertli-üýtgemeýän çykdajylaryň paýy 10%-e barabardyr. Gurluşygyň möhletiniň gysgalmagyň hasabyna peýdanyň üýtgeýşini kesgitleň.

№28. Hasabat döwründe et kombinatynyň gurluşygynda ýerine ýetirilen işleri we harajatlary 14.10-njy tablisadaky maglumatlar häsiýetlendirýär. Olary tehnologik gurluşyň elementleri boýunça bölmek bilen, esasy serişdelere maýa goýumlaryň möçberlerini kesgitläň.

14.10-njy tablisa

**Et kombinatynyň gurluşygynda ýerine ýetirilen işler we harajatlar
barada maglumatlar**

Görkezijiler	Harajatlar, mln. manat
Önümçilik üçin bug gazanyny gurnamak	0,3
Inženerçilik kommunikasiýalary (suw, gaz, ýylylyk, elektrik energiýa geçirijileri we ş.m.) geçirmek	1,4
Bug gazanynyň enjamlaryny satyn almak üçin harajatlar	1,2
Gaz enjamlaryny oturtmak	1,7
Bug gazanyny gurnamak	2,6
Çäklere bag ekmek we abadanlaşdyrmak	1,0

№29. Ýag kombinaty boýunça aýry-aýry binalar we desgalar boýunça işleriň we harajatlaryň görnüşleri 14.11-nji tablisada görkezilen. Mundan başga-da, zawodyň gurluşygynda umumy meýdançany taýýarlamak işleri we harajatlary 10,0 mln. manada, tehniki gözegçilik gullugyny saklamak üçin çykdajylar 7,8 mln. manada, taslama-gözleg işleri we awtorlyk gözegçiligi 6,6 mln. manada, ulanyş işgärlerini taýýarlamak boýunça harajatlar 3,2 mln. manada deňdir.

14.11-nji tablisa

**Ýag kombinaty boýunça göz önünde tutulan işler
we harajatlar barada maglumatlar**

müň manat

Desganyň ady	Gurluşyk we gurnama işleri	Enjamlary we esbaplary satyn almak
Et önümlerini öndürýän seh	900,0	50,0
Doňduryjy ammar	600,0	300,0
Ýylylyk bilen üpjün edýän daşky ulgamlar	60,0	15,0
Meýdançanyň içindäki ýylylyk ulgamlary	40,0	7,0
Meýdançanyň içindäki suw geçiriji ulgamlar	20,0	4,0

Şulary kesgitläň:

- 1) her desganyň gurluşygynyň kada-ölçeg (smeta) gymmatyny;

- 2) zawody gurmak we işe girizmek üçin kada-ölçeg (smeta) boýunça maýa goýumlaryň möçberini;
- 3) zawodyň esasy serişdeleriniň doly gymmatyny;
- 4) her desganyň tükelleşiş gymmatyny.

№30. Hasabat ýylynda maşyn-gurluşyk zawodyň gurluşygy boýunça ýerine ýetirilen işleriň we harajatlaryň möçberi 14.12-nji tablisadaky maglumatlar bilen häsiýetlendirilýär:

14.12-nji tablisa

Maşyn-gurluşyk zawody gurmak boýunça maglumatlar

mün. manat

Görkezijiler	çykdajylar
Taýýarlaýyş sehini gurmak	1 376,2
Mehanika sehiniň durkuny täzelemek	400,8
Zawodyň çäklerine bag ekmek we abadanlaşdyrmak	1,3
Ýygnaýjy sehiň binasyny düýpli abatlamak	28,7
Gurluşyk materiallaryny taýýarlamak we daşamak üçin harajatlar:	
şol sanda işde peýdalanylany	234,5
Enjamlary ýeňil abatlamak	34,5
Gurnalmagyny talap etmeýän enjamlary satyn almak, jemi	200,7
şol sanda buhgalteriýa tarapyndan girdeji edileni	107,7
Gurnalmagyny talap edýän enjamlary satyn almak	250,2
şol sanda gurnalyp başlanan enjamyň gymmaty	90,1
Enjamy gurnamak boýunça ýerine ýetirilen işler	31,4

Ýerine ýetirilen düýpli maýa goýumlaryň möçberini kesgitläň.

№31. Kada-ölçeg (smeta boýunça) gymmaty 2,5 mln. manada deň bolan desganyň gurulmaly möhletleriniň baş aýdan dört aýa çenli gysgalmagyndan (baş aýdan alty aýa çenli uzadylmagyndan) alnan peýdany (çekilen zyýany) kesgitläň. Özüne düşýän gymmatynda şertli-üýtgemeyän çykdajylaryň paýy 10%-e, göni harajatlarda materiallaryň, esasy zähmet hakynyň, maşynlaryň we mehanizmleriň ulanylmagynyň, goşmaça çykdajylaryň paýy, degişlilikde, 60, 20, 10 we 10%-e barabar boldy.

№32. Trest kada-ölçeg (smeta boýunça) gymmaty 3240 mün manat bolan desgany üç ýylyň ýerine iki ýylda gurupdyr. Özüne düşýän gymmatynda şertli-üýtgemeyän çykdajylaryň paýy 10%-e barabardyr. Gurluşygyň möhletiniň gysgalmagynyň hasabyna alnan peýdany kesgitläň.

№33. Hasabat ýylynda awtomobilleri ýygnaýan zawodyň gurluşygy boýunça ýerine ýetirilen işler we harajatlar barada maglumatlar 14.13-nji tablisada görkezilen:

14.13-nji tablisa

Awtomobilleri ýygnaýan zawody gurmak boýunça maglumatlar

mln. manat

Görkezijiler	çykdaýylar
Gurluşyk meýdanyny taýýarlamak	4,38
Ýer işleri	24,1
Düýbünü tutmak we diwarlaryny dikeltmek boýunça işler	289,4
Ulag hojalygynyň desgalaryndaky işler	15,35
Daşarky ulgamlar we suw üpjünçilik, lagym, ýylylyk bilen üpjün edýän desgalar	21,93
Tehniki gözegçilik gullugyny saklamak	53,73
Taslama-gözleg işleri	92,1
Ulanyş işgärlerini taýýarlamak üçin çykdaýylar	9,42
Enjamlar üçin binýat (fundament) taýýarlamak	7,0
Enjamy fundamentde oturtmak	1,53
Tehnologik enjamyň gymmaty	31,14

Maýa goýumlaryň tehnologik gurluşyň elementleri boýunça düzümini kesgitläň.

№34. Hasabat ýylynda sement öndürýän zawodynyň durkunyň täzelenmegi boýunça harçlanan serişdeleriň möçberi we maliýe çeşmeleri barada maglumatlar 14.14-nji tablisada görkezilen:

14.14-nji tablisa

Sement zawodynyň durkunyň täzelenmegi boýunça maglumatlar

mln. manat

Görkezijiler	çykdaýylar
Jemi	278
şol sanda:	
öz serişdeleriniň hasabyna	140
paýnamalaryň goýberişinden gowuşýan serişdeleriň hasabyna	50
karz serişdeleriň hasabyna	60
daşary ýurt maýadarlaryň serişdeleriň hasabyna	25
beýleki çeşmelerden	3

Maýa goýumlaryň maliýe çeşmeleri boýunça düzümini kesgitleň.

TESTLER

№1. Maýa goýumlara degişli harajatlary bellemeli:

- a) kärhanada işleýänleriň zähmet haky;
- b) bankdan alnan karz serişdeler üçin göterim tölegi;
- ç) gymmat bahaly kagyzlaryň eýesine diwidend (göterim) tölegi;
- d) esasy serişdeleri satyn almak üçin harajatlar.

№2. Düypli maýa goýumlara degişli däl:

- a) enjamlary satyn almak üçin harajatlar;
  - b) kärhananyň durkunyň täzelenmegine gönükdirilen harajatlar;
  - ç) kärhananyň çäginde ammaryň gurluşygy üçin harajatlar;
  - d) gymmat kagyzlara goýlan pul serişdeleri;
  - e) taslama-gözleg işlerini ýerine ýetirmekde harajatlar.
- Dogry jogap beriň.

№3. Maliýe maýa goýumlara degişli däl:

- a) obligasiýalary satyn almak üçin harajatlar;
  - b) kärhananyň durkunyň täzelenmegi üçin harajatlar;
  - ç) paýnamalary satyn almak üçin harajatlar;
  - d) banka ýyllyk 8%-li uzak möhletli pul serişdelerini goýmak (depozit);
- Dogry jogap beriň.

№4. Düypli maýa goýumlaryň tehnologik düzümine degişli däl:

- a) gurluşyk işlerinde özleşdirilen serişdeler;
  - b) ulag serişdelerini satyn almak;
  - ç) taslama-gözleg işlerini ýerine ýetirmek üçin harajatlar;;
  - d) kärhananyň esasy önümçiligini giňeltmek üçin harajatlar.
- Dogry jogap beriň.

№5. Düypli maýa goýumlaryň üznüksiz önümçiligi amala aşyrmak boýunça düzümine degişli:

- a) daşary ýurt karzy;
  - b) kärhananyň durkunyň täzelenmegi üçin harajatlar;
  - ç) banka goýlan pul serişdeleri;
  - ç) taslama-gözleg işlerini ýerine ýetirmek üçin harajatlar;;
  - d) kärhananyň kömekçi önümçiligi üçin çig mallary satyn almak boýunça harajatlar.
- Dogry jogap beriň.

№6. Düypli maýa goýumlaryň önümçilik we durmuş ulgamlar boýunça kadaly bölünişi:

- a) 40% önümçiligiň we 60% durmuş ulgamyň paýy;
- b) 50% önümçiligiň we 50% durmuş ulgamyň paýy;
- ç) 75% önümçiligiň we 25% durmuş ulgamyň paýy;
- d) 25% önümçiligiň we 75% durmuş ulgamyň paýy.

Dogry jogap beriň.

№7. Düypli maýa goýumlaryň amatly düzümi aşakdaky netijeleri gazanmaga ýardam berýär:

- a) kärhanany döwrebaplaşdyrmaga;
- b) kärhananyň düşewüntligini ýokarlandyrmaga;
- ç) resurslary tygşytly ulanmaga;
- d) bazarda kärhananyň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga;
- e) ählisi dogry.

Dogry jogap beriň.

№8. Ýurtda geçirilen çäreleriň haýsysy düýpli maýa goýumlaryň çeşmelerini giňeltmäge ýardam berýär:

- a) ykdysady subýektlere (hojalygy ýöredijilere) daşary ykdysady işleri amala aşyrmak üçin döwlet tarapyndan goldawlar;
- b) salgyt we karz ýeňillikleri;
- ç) halkara üňülerine laýyk gelýän erkin ykdysady zolaklaryň döredilmegi;
- d) ýurduň ähli çäklerinde telekeçiligi alyp barmak üçin amatly şertleriň döredilmegi;
- e) telekeçiligi alyp barmak üçin resminamalaryň taýýarlanmagyny ýönekeýleşdirmek;
- f) ählisi dogry.

Dogry jogap beriň.

SORAGLAR

№1. Maýa goýumlar – bu geljekde maddy ýa-da durmuş netijelik almak üçin uzak möhletleýin goýulýan serişdelerdir. Düypli maýa goýumlar – bu geljekde maddy ýa-da durmuş peýda almak üçin uzak möhletleýin maýany goýmaklygy bilen esasy serişdeleri dikeltmäge, täzesini gurmaga, satyn almaga we ätiýaç üçin gönükdirilen serişdelerdir. Bu kesgitlemede näme üçin maýa goýumlaryň uzak möhletleýin harajatlara degişlidigi bellenilýär?

№2. Düypli maýa goýumlaryň maliýe maýa goýumlaryndan tapawudy näme?

№3. Kärhananyň maýa goýumynyň we süýşürintgisiniň arasyndaky tapawudy näme? Haýsy ýagdaýlarda onuň süýşürintgisi maýa goýuma öwrülip biler?

№4. Maýa goýumlar we maýalar adalgalaryň arasyndaky tapawudy näme?

№5. Firmanyň maýa goýum işjeňliginiň ýokarlanmagy bilen nähili netijeler gazanylar?

№6. Näme üçin firma özleşdirmäge niýetlenen maýa goýumlarynyň düzümine hemişe üns bermeli?

№7. Maýa goýumlarynyň üznüksiz önümçilik düzümi nämäni aňladýar?

№8. Maýa goýumlarynyň tehnologiýa düzüminiň kämilleşdirilmegi esasynda firma nähili netijeleri gazanyp biler.

№9. Maýa goýumlarynyň maliýe çeşmeleriniň düzüminiň kämilleşdirilmeginiň ähmiýeti nämäden ybarat?

№10. Kärhana giňeldilen üznüksiz önümçiligi amala aşyrmakda girdejisiniň sarp ediş we süýşürintgi gorlaryna bölünişiniň amatly derejesini häsiýetlendirmeli.

№11. Mikroykdysadyýetiň subýektleri üçin maliýe maýa goýumlarynyň ähmiýeti nämäden ybarat?

№12. Döýpli maýa goýumlarynyň maliýe çeşmeleriniň düzüminde karz serişdeleriň ähmiýeti nämäden ybarat?

№13. Firmada esasy önümçilikde we kömekçi önümçilikde özleşdirilen döýpli maýa goýumlaryň amatsyz bölünişi nähili netijelere getirer?

№14. Kärhananyň (firmanyň) özleşdirilen maýa goýumlarynyň süýşürintgileri bilen ara tapawudy nämäden ybarat?

№15. Kärhana (firma) haýsy ýagdaýlarda süýşürintgilerini maýa goýumlaryna öwürmäge taýýar?

TESTLERIŇ JOGABY

1-nji tema. Mikroykdysadyýet dersi barada düşünje, onuň öwreniş obýekti, meseleleri we usullary		
№1. d),		d) eger-de göterim stawkasy garaşly däl üýtgeýän ululyk bolsa – ters,
№2. Makroykdysadyýete degişli – a), d), ç), e), f), mikroykdysadyýete degişli – b) we g),		№9. a) tutuş ýurt üçin – puluň hümmetsizligine getirer, netijede ilatyň hakyky girdejileri peseler; b) ýerlemegiň kynçylygy, ýagny zähmetkeşleriň umuman tölege ukyplylygy peseler; ç) döwlet býujetiň girdejisiniň bir bada gysgalmagy we durmuş meýilnamalary, milli goranmany, döwlet dolandyryşy we ş.m. işleriň ýerine ýetirilişiniň kynçylygy ýüze çykar.
№3. a),		
№4. d),		
№5. Oňaýly pikirlenmeler – a), ç), kadaly pikirlenmeler – b), d),		
№6. ç),		
№7. “Beýleki şertleriň deňliginde” diýen ýörelge göz önünde tutulsa dogry: a) eger-de nyrh garaşly däl üýtgeýän ululyk bolsa – ters; b) eger-de girdeji garaşly däl üýtgeýän ululyk bolsa – göni; ç) eger-de girdeji garaşly däl üýtgeýän ululyk bolsa – göni;		№10. a), №11. g), №12. d),
2-nji tema. Hojalyk mehanizminiň esasy elementleri.		
№1. ç),		№12. Transaksion harajatlara degişli - ç), e), d),
№2. 4),		
№3. 6),		№13. b),
№4. a), b), d), e) - köpbasgançylyk (iýerarhiýa). Emma käbir golçur kärhanalaryň gatnaşyklary bazar ýörelgesi bilen gurnalyp bilner; ç) - bazar;		№14. Öý hojalygyna degişli - a), g), j), telekeçilige degişli - b), ç) e), h), i), hökümete degişli - d), f),
№5. b), ç), d),		№15. Ykdysady eşretlere degişli däl - a), b), d), e), ykdysady eşretlere degişli – ç), f),
№6. ç),		№16. a) – süýşürintgi serişdesi, b), d) – töleg serişdesi, ç), e) – töleg serişdesi, f) - gymmat ölçegi,
№7. b), ç),		№17. d),
№8. 1), 2), 3), 6), 7), 8) – ykdysady, 1), 2), 4), 5), 9), 10) – hukuk-guramaçylyk,		№18. e),
№9. a), ç),		№19. b),
№10. Natural - 1), 2), 6), haryt hojalygy - 3), 5), 7),		№20. b), ç),
№11. Bazar amallaryna degişli - a), d), f), g), bazar amallaryna degişli däl - b), ç), e),		№21. Döwletiň goşulmagy hökman – a), b), d), ylalaşyp, döwletiň goşulmazlygy bilen – ç), e).

3-nji tema. Firmalar we kärhanalar barada düşünje		
№1. b), d),		№5. a), ç) – umumy,
№2. ç),		b) – ýöriteleşdirilen,
№3.		d), e) - interýöriteleşdirilen,
a), ç) - korporasiýa,		№6. a), ç), e),
b) – hyzmatdaşlyk,		№7. b),
d) – şahsy eýeçilik		№8. ç),
№4. a), b), ç)		№9. d), e).
4-nji tema. Hyrydarlyk barada düşünje we oňa täsir edýän faktorlar		
№1. a), d),		№8. ç),
№2. a), d),		№9. a), ç),
№3. a), d),		№10. a), b), ç), e), f) (sigaret çekýänler üçin) - pes; d), g), h) - ýokary.
№4. a), d),		
№5. 3)		№11 e),
№6. a), d),		№12 a),
№7. ç),		№13 h).
5-nji tema. Hödürleme barada düşünje we oňa täsir edýän faktorlar		
№1. b),		№12. ç) – erkin bazarda gyrađen ýagdaý, f) – öndürilişden gaýry bazarda gyrađen ýagdaý,
№2. a),		
№3. b),		
№4. d),		№13. d) - Marşallyň, ç) – Walrasyň nazaryýeti boýunça bazaryň deňagramly ýagdaýy şekillendirilen,
№5. d),		
№6. d),		
№7. a), ç),		№14. ç),
№8. a), d),		№15. a), b),
№9. a),		№16. ç),
№10. a),		№17. d),
№11. a),		№18. d),
		№19. b), ç).
6-njy tema. Alyjylaryň özüni alyp barmak nazaryýeti		
№1. Ählisiniň jogaby makullaýjy, çünki oýlanyşykly özüni alyp baryş - bu hemişe “dogry” “hemmeler tarapyndan kabul edilen” däl-de, eýsem hemme alternatiw mümkin bolanlardan adamyň has ileri tutýanynyň saýlanylmagydyr.		№2. a),
		№3. d),
		№4. a),
		№5. a),
		№6. a).
		№7. d).
		№8. b).

7-njy tema. Önümçilik harajatlarynyň düzümi we firmalaryň girdejileri		
№1. b), d),		№6. d),
№2. a),		№7. b),
№3. d),		№8. b),
№4. ç), d),		№9. b),
№5. Üýtgemeýän harajatlara degişli – 1, 3, 4, 6, 9, üýtgeýän harajatlara degişli – 2, 5, 7, 8,		№10. ç),
		№11. ç),
		№12. d).
8-nji tema. Bazar nusgalarynyň häsiýetnamasy. Sap bäsdeşlik bazar nusgasy		
№1. d),		№4. a) – açyk,
№2. ç),		b) – ýapyk, ç) - tebigy,
№3. a), e), f) - oligopoliýa, b) – bäsdeşli ýekebaralyk, ç) – duopoliýa, d) – sap ýekebaralyk,		№5. a),
		№6. a).
		№7. d).
9-nji tema. Sap ýekebara we bäsdeşli ýekebara bazar nusgasy. Oligopoliýa bazar nusgasy		
№1. d),		işgärleriň sany). Ýöne a) – bu mysal kämil bäsdeşlige degişli; b),ç) we d) – her biri öz ugrunda “mini”-monopolistler bilen bagly. №8. a), ç) - gowşadýar, b) - güýçlendirýär.
№2. a), b), ç), f), g) - bazar ykdysadyýeti ösen döwletlerde. Ýöne şolarda-da d) belligiň aýratyn ähmiýeti bar - GDA ýurtlarda d) we e) bellikler hem uly ähmiýete eýedir.		
№3. a),		№9. b),
№4. ç) – nyrh kemsitmesi mümkin (londondaky ýagdaýda). Baý we üstünlikli inlis raýaty öz abraýyny gaçyrmajak üçin pes derejeli çäkdäki dükana barmaz; şonuň üçin bu ýagdaýda bazar ygtybarly bölünişen. Beýleki ýagdaýlarda şeýle däldir.		№10. a) önümçiligiň masşabyndan (ululygyndan) tygşytlygy, işleriň sazlaşdyrylmagy, gözegçilik etmegiň mümkinçilikleri we ş.m. b) nyrhyň artdyrylmagy, maglumat elýeterligiň bozulmagy, täze tehnologiýalaryň durmuşa ornaşdyrylmagynyň haýallaşmagy we ş.m.
№5. Hawa,		
№6. Peýdasyny maksimizirlär b), ç), e) ýagdaýda.		№11. a), ç),
№7. Formal (görnüş taýdan) olary diňe olaryň ulylygy birikdirýär (mysal üçin,		№12. b).
10-njy tema. Ykdysady resurslaryň döremegi we paýlanylmagy		
№1. a),		№4. d),
№2. b),		№5. ç),

№3. f),		№6. b).
		№7. h)
11-njy tema. Ykdysady resurslaryň iň uly ähmiýete eýe bolan zähmet haky, zähmet bazary barada düşünje		
№1. Kämil bäsdeşli bazar,		№4. e),
№2. a),		№5. ç),
№3. “a” -1), 4), “b” – 3), 5), “ç” -2)		№6. a),
		№7. d),
12-nji tema. Firmalaryň önümçilik fondlary		
№1. ç),		№6. b),
№2. a),		№7. d),
№3. ç),		№8. ç),
№4. ç), d),		№9. d),
№5. Agzalan jogaplar maýalar bolup biler, eger-de olar maýanyň möhüm häsiýetine laýyk gelse, ýagny girdejileriň akymyny getirmäge ukyby bolsa.		№10. ç),
		№11. d),
13-nji tema. Resurslary peýdalanmak bilen bahalary kesgitlemek: renta, ssuda göterimi we peýda		
№1. f),		№7. Haýsybir derejede ählisi wajyp. Bu belli meşgul bolýan biznesiň görnüşine bagly. №8. Ykdysady peýda – anyk we anyk däl harajatlary aýyrmak bilen firmanyň umumy peýdasy. Telekeçilik peýdasy – telekeçiniň has netijeli resurslary ulanyp biljek ukyby, yzygiderli çözgütleri kabul edip biljekdigi, täzelikleri döredip, töwekgelligi öz boýnuna alyp biljekdigi üçin oňa tölenýän ykdysady peýdanyň bölegidir. Şonuň üçin telekeçilik peýdasyna ç) degişli. №9. b), №10. e).
№2. b), e),		
№3. a) has pes göterim möçberi - meşhur firma üçin (ssudanyň yzyna gaýtarylmalazlygynyň töwekgelligi azalýar), b) has pes göterim möçberi - 5 ýyllyk karz üçin (töwekgellik we ssudanyň yzyna gaýtarylmany bilen bagly näbellilik pes bolýar), №4. ç),		
№5. a) we ç) – öser, b) - peseler,		
№6. Birmeňzeş jogap berip bolmaýar,		
14-nji tema. Firmalarda maýa goýumlar we olaryň netijeliligi		
№1. d),		№5. b),
№2. d),		№6. ç),
№3. b),		№7. e),
№4. d),		№8. f).

Ulanylan edebiýatlaryň sanawy

1. Gurbanguly Berdimuhamedow: “Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. A.: TDNG, 2010
2. “Eýeçilik hakynda” Türkmenistanyň kanuny. “Türkmenistan”, 2015-nji ýylyň noýabr aýynyň 30;
3. “Kärhanalar hakynda” Türkmenistanyň kanuny. “Türkmenistan”, 2000 -nji ýylyň Iýul aýynyň 31-i;
4. “Gymmatly kagyzzar bazary hakynda” Türkmenistanyň kanuny, „Türkmenistan“, 2014-nji ýylyň noýabr aýynyň 18-i;
5. “Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Türkmenistanyň kanuny. “Türkmenistan”, 1999-nji ýylyň noýabr aýynyň 26-sy;
6. „Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin rejelenen görnüşdäki Milli maksatnamasy“. A.: TDNG, 20015;
7. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli Maksatnamasy. A.: TDNG, 2010;
8. Türkmenistany 2012-2016-njy ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürilmegiň Maksatnamasy.- A.: TDNG, 2012;
9. «Türkmenistanda maýa goýum işi hakynda» Türkmenistanyň kanuny/ 1992 ý;
10. “Bilim hakynda” Türkmenistanyň kanuny, „Türkmenistan“ (2013 ý. 15 maý);
11. „Salgytlar hakynda“ Türkmenistanyň Bütewi Kanuny, A.: TDNG, 2014;
12. Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda (rejelenen) Türkmenistanyň kanuny. „Türkmenistan“, 2008-nji ýylyň mart aýynyň 18;
13. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri, 2000-2016. A.: TDNG, 2016;
14. Ykdysady nazaryýet. A.: TDNG, 2001.
15. M.B. Mämmedow, y.y.d., G.A.Allaberdiýew, M.H. Hemraýew, S. Geldiýew we başg.“Mikroykdysadyýet”:- A.: TDNG, 2001;
16. Брю Л. «Экономикс» 2 том Санкт-Петербург 1993;
17. Булатов Ф.С. «Экономика» Москва 1997;
18. Всемирная история экономической мысли. М.: 1989.,3 т.
19. Коуз Р. Фирма, рынок и право. М., 1993.
20. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа. Вопросы экономики. 1997. № 3.
21. Пиндайк Р.С., Рабинфельд Д. Л. Микроэкономика»: Учебник для вузов, Изд-во: Питер, 608 с, 2011;
22. Сборника задач по экономической теории: Сборник задач по экономической теории: микроэкономика и макроэкономика, проф. Чепурин М.Н., проф. Киселева Е. А. доц. Ермилова С. В. доц. Стрелец И. А. доц. Голиков А. Н.// 2009. - 248 с.;
23. Сборника задач по микроэкономике. С.М.Баталов, Екатеринбургб 2005;
24. Л Успенский “Слово о словах”. М . 1962.
25. Уильямсон О. Экономические институты капитализма.С.Пб.,1996.

26. Coase R. Comments. – Contract Economics: Blackwell Publishers< 1992//
Вопросы экономики, 1996, №10.
27. М. Эпштейн. Поэзия хозяйства. “Независимая газета”. 23.06. 1992..

T/b	Mazmuny	sahypa
	Giriş	7
1.	Mikroykdysadyýet dersi barada düşünje, onuň öwreniş obýekti, meseleleri we usullary	8
2.	Hojalyk mehanizminiň esasy elementleri. Bazar ykdysadyýeti	15
3.	Firmalar we kärhanalar barada düşünje	27
4.	Hyrydarlyk barada düşünje we oňa täsir edýän faktorlar	35
5.	Hödürleme barada düşünje we oňa täsir edýän faktorlar	46
6.	Alyjylaryň özüni alyp barmak nazaryýeti	58
7.	Önümçilik harajatlarynyň düzümi we firmalaryň girdejileri	67
8.	Bazar nusgalarynyň häsiýetnamasy. Sap bäsdeşli bazar nusgasy	79
9.	Sap ýekebara we bäsdeşli ýekebara bazar nusgasy. Oligopoliýa bazar nusgasy	87
10.	Ykdysady resurslaryň döremegi we paýlanylmagy	101
11.	Ykdysady resurslaryň iň uly ähmiýete eýe bolan zähmet haky, zähmet bazary barada düşünje	107
12.	Firmalaryň önümçilik fondlary	115
13.	Resurslary peýdalanmak bilen bahalary kesgitlemek: renta, ssuda göterimi we peýda	121
14.	Firmalarda maýa goýumlar we olaryň netijeliligi	129
	Testleriň jogaby	143
	Ulanylan edebiýatlaryň sanawy	147